

Низора АШУРОВА,

Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети тадқиқотчиси

E-mail: manaviyatfarmi@edu.uz

ТДЎТАУ профессори, ф.ф.д. Б.Каримов тақризи асосида

АЁЛ РУҲИЯТИНИНГ РАНГИ

Аннотация

Мақолада замонавий ўзбек “Аёллар насри” да ўз ўрнига эга бўла олган истеъдодли ижодкорлар Зулфия Қуролбой қизи ва Жамила Эргашева асарларида аёл образининг талқини, руҳияти, ўй-кечинмаларини бадиий адабиётга маҳорат билан кирита олганлиги юзасидан баҳс юритилади. Шунингдек, Жамила Эргашеванинг ноанъанавий усули, тамойил ва методлар синтезини уйғунлаштирган асарлари замонавий ўзбек насрчилиги такомилда алоҳида ўрин тутиши очиб берилган.

Калит сўзлар: “Аёллар насри”, аёл образи, оила, фарзанд, тақдир, орзу-умид, жамият.

ЦВЕТ ЖЕНСКОГО ДУХОВНОСТИ

Аннотация

В статье обсуждается способность Зулфии Юлдашевой и Джамилы Эргашевой, занимающих место в современной узбекской «женской прозе», умело включать женские интерпретации, психику и идеи в художественную литературу. Произведения Джамилы Эргашевой, сочетающие синтез сверхъестественных приемов, принципов и методов, занимают особое место в развитии современной узбекской прозы.

Ключевые слова: “Женская проза”, женщина, семья, дети, судьба, мечты, общество.

THE COLOR OF A WOMAN'S SPIRITUALITY

Annotation

The article discusses the ability of Zulfiya Yuldasheva and Jamila Ergasheva, who occupy a place in modern Uzbek “women's prose”, to skillfully incorporate women's interpretations, psyche and ideas into fiction. The works of Jamila Ergasheva, combining a synthesis of supernatural techniques, principles and methods, occupy a special place in the development of modern Uzbek prose.

Keywords: “Women's Prose”, female image Woman, family, children, destiny, dreams, society.

Аёл – гўзаллик, садоқат ва меҳр-муҳаббат рамзи. Аёл бу меҳрибон она, садоқатли умр йўлдош, оқибатли опа ё сингил, шу билан бир қаторда ўз касбига фидоий инсон. Аёлнинг бахт-у, саодати нимада десалар, унинг АЁЛлигида, оиласига бекалигида, бағрида фарзанд тафтини ҳис қилганида, кимгадир сеvimли ёр эканлигидадир. Жамиятда ўз ўрнига эга бўлиш истаги билан ёниб яшовчи, эл қорига ярашни шараф деб билгучи, келажак авлод таълим-тарбияси, эртанги кунига дахлдорлик ҳисси билан ёниб яшовчи жонқуяр ўзбек аёлдир.

Ҳаётда тақдирлар ранг-баранг. Умр сўқмоқларида инсон товланиб, сайқалланиб, шаклланиб бораверади. Қисмат синовлари аёл-у, эркакларни танламайди, уларни тоифаларга ажратмайди. Синовларга бардош ва матонат билан тик боқа оладиган, иродаси метин, қалб кўрида эзуликни шиор қилган, меҳр-оқибатли, болажонлиги билан ўзгаларни лол қолдирган ўзбек аёлига қанчалар таъриф-у таҳсин айтсак оз. Маълумки, ҳозирги ўзбек адабиётида аёл адибаларнинг ўрни ва мавқеи тобора ошиб бормоқда. Том маънода айтиш жоизки ҳозирги ўзбек адибалари ижодидан кўриш мумкинки, аёллар руҳияти, тақдири, ўй хаёллари, орзу истакларини маҳорат билан тасвирлаб беришмоқда. Адабиётшунос олим Б.Каримов таъкидлаганидек, “... ҳар қандай жанр, ҳар қандай йўналишда гўзал асарлар ёзиш мумкин. Бунинг учун орзу – истакнинг ўзи етарли эмас, албатта; энг танқис неъмат – истеъдод керак” [1].

Ҳақиқатда ҳар қандай санъат асари истеъдод неъматидан асосида қурилар экан ҳаётбахшлиги, умрбоқийлигини сақлаб қолади. Замонавий ўзбек адабиётида истеъдодли адибалар ўз асарлари билан китобхонлар ва соҳа вакиллари ўртасида кўплаб бахс-мунозараларга, эътирофларга сазовор бўлишди. Мана шундай истеъдодли адибалар Зулфия Қуролбой қизи, Рисолат Ҳайдарова, Жамила Эргашева, Саломат Вафолардир. Ж.Эргашеванинг “Қир устидаги аёл”, Зурфия Қуролбой қизининг “Армон асираси”, “Машаққатлар гирдобини”, “Машаққатли ҳаёт сўқмоқлари”, Рисолат Ҳайдарованинг “Жавзо” каби романларида аёл образи етакчи қаҳрамон сифатида ўз ифодасини топган. Жараёнда улар ўз қисмати орқали керак бўлса, тип даражасига кўтарилган қаҳрамонлардир. Шу ўринда таъкидлаш зарурки, аёл образи ва аёл руҳияти тушунчалар бир-биридан анча йироқ тушунча. Адибалар томонидан яратилаётган асарларда айрим жиҳатларни ҳисобга олмаганда аёллар кўпроқ жуфтлиқнинг бири ёки ёрдмчи образлар сифатида намоён бўлганига гувоҳмиз. Юқорида тилга олинган адибалар асарида эса аёл қисматини тасвирлаш етакчи ўринга кўтарила олган. Айниқса, аёл руҳияти кенг диапазонда ифодаланган.

Инсон руҳияти ҳақида кенг кўламли илмий тадқиқотлар олиб борган олим С.Л.Рубинштейн бадиий асарда инсон руҳиятининг тасвири ҳақида шундай дейди: “Сўз санъаткорлари қаҳрамон психологиясини тасвирлар экан, айнан унинг (қаҳрамоннинг) кечинмалари – камолотга эришишдаги индивидуал йўлини ҳаётининг

бурилиш паллалари сифатида ёритишга интилишлари бекорга эмас.” [2]. Шу жиҳатдан олиб қараганда, бадий асарда тасвирланган инсоннинг руҳий олами ўша қахрамонга хос бўлган бетакрор характер хусусиятлари, унинг кечинмалари, истеъдоди, маънавияти сингари жиҳатларда гавдаланади. Адабиётда инсон ички дунёсининг чуқур бадий тадқиқи “бадий психологизм”да кўринади. Психологизм адабиёт ва санъатда инсоннинг психик, руҳий кечинмаларини теран тасвирлаш демакдир. Шу ўринда аёл руҳияти ва характер хусусиятига тўхталсак.

Аёл тўғрисидаги тасаввурлар уч хил аҳамият касб этади:

1. Она – вужудидан жой бериб, асраб-авайлаб дунёни кўришга сабабчи бўлган шахс (бу тушунчанинг кенг маъносида – ватан, қадрдон шахар ёки она табиат);

2. Суюкли ёр – махбуба;

3. Жазман – эркакларни сеҳрлайдиган ва йўлдан урадиган аёл. Психоаналитикларнинг фикрига кўра бу қарашлар замирида ҳақиқат ётиши аниқланган. Зеро, тадқиқотда хозирги ўзбек романчилигида аёл руҳияти талқини масаласини кузатиб аёл – мушфиқ, мунис, бокира, покизаллик, донишмандлик, ақл тимсоли сифатида талқин этилса, баъзан макр-ҳийла, айёрлик, фитна-фасод, разолат рамзи ўлароқ акс эттирилгани англашилади. Романнывислар яратган аёл образи табиати, прототиби масаласи, портрет яратиш маҳорати, нутқидаги индвидуаллик ҳамда ноанъанавийлик тасвирдаги ўзбек аёлини гавдалантиргани бадий таҳлил орқали ифодаланди.

Аёл адибалар томонидан яратилган романларда аёл қисмати, руҳияти, ўй-кечинмалари, орзу-умидлари, интилишлари, кўнгил кечинмалари бир сўз билан айтганда, энг кичик деталларни ҳам маҳорат билан ёритишга алоҳида эътибор қаратиб келинганлигини англаш мумкин. Шу ўринда ўринли савол туғилади. Нега адибалар томонидан яратилаётган романларда аёл руҳияти ва образи тип даражасида тасвирлашга эътибор қаратилмоқда. Уларнинг турмуш ташвишларига ўралашиб қолган сиймоларини ифодалаш бош мезонга айланыпти. Бу ҳолатнинг ўзига хос адабий-психологик сабаблари етарли. Бу эса аёл руҳияти ва қисматида ҳам, дунёқарашу тафаккурида ҳам жиддий ўзгаришлар содир бўлишига олиб келди. Мана шу ўзгаришлар, эврилишлар жараёни ҳар бир инсон қисматида ўзига хос акс-садо бериб, аёллар қисматида ўз натижа-оқибатини намоеъ қила бошлади. Натижада адиба ижодкорларимиз аёл руҳиятида, қисмати ва тақдиридаги ўзгаришларни қаламга олишни бош мақсад қилиб қўйди. Буни биз Ж.Эргашеванинг “Қир устидаги аёл” асаридаги Нозиманинг ўз характер хусусиятлари билан қисматини белгилаётган образ сифатида баҳоланишга лойиқ эканида кўрамиз. Бошқа аёллардан фарқли ўлароқ, Нозима ўз нафсоний иллатларига қул бўлган, бегона бир эркак олдида туйғуларини жиловлай олмай ҳаёт сўқмоқларида адашган аёл сифатида тасвирланиши билан ундан фарқ қилади. Нозима табиатидаги эврилишлар, ўз мақсади сари ташлаётган қадамнинг нотўғри эканлиги асардаги бошқа образлар томонидан ҳам муаллиф баёнида ҳам бир неча маротаба таъкидлаб ўтилади. Ёзувчининг роман ёзишдаги асл нияти ўз турмушига ўзи оғу солиб, аччиқ қисматини ўзи яратаётган аёлни тўғри йўлга солиб, асл ўзанига қайтариш эди. Адиба Ж.Эргашева Нозима образи орқали жамяят ҳаётидаги баъзи бир аёллар табиатидаги оғриқли нуқталарни бир-бир санайди ва шундай аёллар руҳиятига кириб боради. Шу боис ўзбек адабиётида бу

даврга келиб илдиридан анча узоклашган Нозима типидagi образларини яратишга эҳтиёж сезилди. Турмушимизда Нозима каби енгил ҳаёт тарзини танлаган, ўткинчи дунёнинг зарларига – мол-дунёга хирс қўйган, бузуқликни ўзларига касб қилган аёлларнинг қиёфаларини ойна қилиб кўрсатишга интилади. Ёзувчи роман бошида ҳам асл мақсадини, Нозима характеридagi камчиликларни китобхонга бир-бир намоеъ қила боради. Шу боис роман фабуласида Нозима қайнонасининг уйида, Ҳамдам топиб берган квартирада, Дубай меҳмонхонасида, Москванинг бир чеккасида эса чиқиндилар ичида ва Ўзбекистонга қайтиб келиб қайнонасининг қирдаги уйида болалари билан дийдорлашиши тизимли равишда, композицион марказга уюшган ҳолда тасвирланади. Нозиманинг ҳаёт сўқмоқларида у гўшадан бу гўшага кўчиб юришида фақат ўзи бош сабабкор бўлиб, характер мантигига кўра ҳаракатланади. Адиба Нозима қисматини дастлаб асар бошидаги тўй эпизоди орқали белгилайди ва кейинги воқеалар ривожини учун асос яратади. Эътибор берилса, ўша тўйда Нозима Ҳамдам билан учрашади, шу тўй сабаб олмос кўзли узукка йиғиб қўйган пулларидан айрилади, шу тўй сабаб руҳиятида шу пайтгача гоҳ яширин, гоҳ ошқора кўриниш бераётган аламзадалик, молу дунёга бўлган хирс бош кўтарди. Демак, адибанинг тўй эпизодидан асосий мақсади Робия холанинг кишлоқдаги мавқеини, унинг кичик қизи Шохистани қатга йўлга қандай қузатганини китобхонга етказиш эмас, балки тўй ва унга боғлиқ воқеалар тасвири орқали Нозима руҳиятида пайдо бўлаётган ўзгаришларни китобхонга англаштиришдир. Юзочардан келган Нозима воқеалар фонида ўз хонасида дам олапти, қайнонаси меҳмон келганлиги сабаб қозон қавлаб овқат пишироқда, Нозиманинг турмуш ўртоғи – Робия холанинг ўғли эса коса артиб онасига ёрдам бермоқда. Бирпас дам олиш учун ўз хонасида кўзи илинган Нозима турмуш ўртоғининг кистови – эр-хотин ўртасидаги қисқа жангдан кейин хонадан чиқиб ҳовли адоғига ўтиб атрофни томоша қилмоқда. Тақдирдан норизо бўлиб болаларини боғчадан “олиб келгунга” қадар меҳмонлар ҳам кетган. Шу қисқагина манзаралар фонида китобхонга англашиладики, икки томон ҳам – қайнона, ўғил ва келин бир-биридан норози. Ҳатто эр-хотин ўртасидаги муносабат ҳам ҳавас қилгулик эмас. Тўйда топган “ошиғи” Ҳамдам билан телефондаги суҳбатдан кейин унинг ўзини ойнага солишлари, икки фарзандим бўла туриб ҳам бир тўйга борсам йиғитларни ўзимга эргаштираман, деб ўз гўзаллигига маҳлиё бўлиб “қандингни ур” дейиши табиатидаги енгилтақликнинг илк белгилари эди. Бир эркакнинг жуфти ҳалоли, икки фарзанднинг онаси, касби доирасида мактабда одоб-хлоқни ўқувчиларга тарғиб қилувчи она тили ва адабиёт ўқитувчисининг бу хилдаги енгил қарашлари китобхонни ажаблантиради. Аёлнинг аламзадалиги (олмос кўзли узукнинг унда йўқлиги), бегона бир эркак олдида ўз туйғуларини жиловлай олмаслиги сабаб унинг руҳиятида ҳаётда бир маротаба яшайман, шу боис ундан лаззатланиб қолай, хоҳлаганимча ўйин-кулги қилай, деган ўй-хаёллар ҳукмронлик қила бошлайди. Ёзувчи асар воқелигини ифодалашда, драматизмни чуқурлаштиришда Нозима характеридagi эврилишларни кўрсатишда анъанавий йўлдан, яъни реалистик усулдан фойдаланади. Бир мисол. Адиба Нозимани Дубай “сафари”дан тўғри Ўзбекистонга “олиб келиши” ҳам мумкин эди. Бунга Нозимада имкон ҳам, етарлича маблағ ҳам бор эди. Аммо қахрамонимиз тийнатида яхшилик учкунлари, маънавий оламида ўзаллик куртаклари кўриниш берган бўлса ҳам ҳали тавба

қилиш даражасига кўтарилмаган эди. Унинг Дубайда ўтказган ҳаёти айш-ишратдан иборат бўлиб, қилган ишларидан афсусланиш, уялиш, ўзининг оналик, аёллик шаънига иснод келтирганини тушуниб етмайди. Бир сўз билан айтганда, Нозима характерида ижобий силжиш деярли кўзга ташланмайди. Нозима ҳолатида “ҳаммасига мен айбодорман”, “барчасига ўзим сабабчи бўлдим”, хато қилдим”, дея айта олмас эди. Бу сўзларни айта оладиган даражага етмаганди. Ваҳоланки, ёзувчининг мақсади қахрамонининг қилган қилмишлари нотўғри эканини ўзига англатиш ва уни тўғри йўлга солиш экани ойдинлашиб боради. Муаллиф ўз ниятини Нозиманинг турмуш ўртоғи Сардор тили билан сўзлайди: “Мен унга тирноғимни ҳам теккизганим (яъни урганим, дўппослаганим йўқ, демокчи) йўқ, сиз сира хавотирланманг. У яшаши керак, эртага афсус қилиб, пушаймонлар ейиши учун ҳам яшаши керак” [2]. Шу нуқтаи назардан қарасак, асар сюжетининг шаклланишида, қахрамонларнинг хатти-ҳаракатларида синовдан ўтган анъанавийлик ифода усулига таяниганини кўрамиз. Бошқа асарларда бўлгани каби бу роман қахрамонлари тақдирида ҳам яхшилиқнинг ёвузлик устидан ғалаба қилиши, адашган қахрамонларнинг қалбида инсонийлик учкунларининг пайдо бўлиши, ёмонликнинг жазоланиши лозим бўлади. Шу боис Нозиманинг Дубайдан меҳрибон она бўлиб қайтиши мантиқан унчалик тўғри бўлмас эди. Бунга воқеалар силсиласи ҳам инкон бермасди. Адиба романда Нозима характеридаги беқарорликлар, воқеалар фонида китобхон кўз олдида аёлга хос бўлган барча сифат-хусусиятларни йўкотади. Адиба қахрамонини воқеалар ривожига романнинг энг юқори нуқтасига олиб чиқади. Лекин ёзувчи анъанавий тарзда маънавийтсизликнинг юқори чўққисига чиққан Нозимани кейинчалик, асар давомида паства – заминга қайтариб олиб тушгандек туюлади. Чунки аёл сифатида таърифлашга нолойиқ дея баҳоланаётган Нозима асар якунида маъсума, меҳрибон онага айланади. Дубайдан қайтган Нозима характерида ўзгаришлар кузатила бошлайди. Кўп пул ишлаб ўзимга уй сотиб оламан, хоҳлаганимча яшайман, тиллаларга яسانيб қайнонамга ва унинг оиласидагиларга кимлигимни кўрсатиб қўяман, деган мақсадда кетган жойидан курук қўл билан қайтади. Шу боис пул топиш илинжида Москвада қолиб ишлашга қарор қилади. Шу пайтгача эсга олмаган болалари, оналик туйғулари катта даромадлар остида ҳали ҳамон кўриниш бермай ётган эди.

Романдаги Нозиманинг мактабда ўқитувчилик қилиши ҳам шунчаки фон вазифасида қолиб кетгандек кўринади. Чунки унда ҳам бошқа характеридаги каби

ўқитувчига хос хусусиятларни кўрмаймиз. Ёзувчи Нозиманинг мактабга ишга бориши, у ердаги бошқа ўқитувчилар ҳамда ўқувчилар билан муносабатларига (масалан: кайфиятсиз пайтида 7 - А синфдаги болаларга Она тили фанидан икки кўйиши, қайинсинглиси Шохиста билан мактаб боғида суҳбатлашиши) бир қанча ўринларда тўхталинади. Бироқ китобхон Нозимани ўқитувчи киёфасида ҳис қилаолмайди. Балки турмуш ўртоқлик, оналикни йўкотаётган аёлдан ундай сифатларни излаш унчалик ҳам тўғри бўлмас. Баъзан инсонда характер ва тақдирни тарозининг икки палласига муқояса қилсак улар ҳамма вақт бир-бирига монанд ёхуд тенг келавермаслиги табиий. Инсон яшаётган, ишлаётган муҳитга кўника олмаслиги мумкин. Лекин ўз характер-хусусиятлари билан муҳитга таъсир кўрсатиши ёки енгиб ўтиб ўз тақдирини ўзгартириши мумкин. Юқоридаги икки аёл эса ўз характерлари билан тақдирларини белгилаган аёллар сирасига қиради. Шу ўринда адибалар Ж.Эргашева ҳамда З.Қуролбой қизи романларида аёл қисмати икки хил концепцияга асосланишини кўриш мумкин.

Унинг назнида кимдир барбод қилди, кимдир ёрдам қўлини чўзди. Шундай бўлиши керакдек. Ж.Эргашеванинг қахрамони Нозимада эса афсусланиш, ноҳўя ишлари учун тавба қилиш, уялиш туйғуси бор. Шу боис ёзувчи асарда асл инсоний қалбни кўрсатишни бош мақсад қилиб қўйган. Зулфия Қуролбой қизи романларидаги Хулқар, Гулрух қатъиятчилиги, оқилалиги, маънавий юксаклиги сабабли ҳаёт зарбасига дош беради, ўзи тарқ этган турмуш йўллари қайта тиклашга киришади. Гулрух ҳам, Хулқар ҳам мардонаворлиги, маънавий гўзаллиги боис ҳар қандай тўсиқларни енгиб ўтиб, янги ҳаётга қадам қўйган аёллар образидир. Шунга кўра, таҳлилга тортилган қахрамон – Нозима давр қурбонлари эмас, балки ўз характер хусусиятлари билан тақдирини белгилаган аёллардандир.

Хулоса қилиб айтганда, аёл оиланинг бахту иқболи, келажак авлод давомчиси. Аёли бахтли элнинг келажаги ҳам порлоқ бўлиши айни ҳақиқат. Адиба Жамила Эргашева асарларида ҳам бугунги кун аёлларининг турмуш-тарзи, орзу мақсадлари, руҳияти, интилишларини акс эттириб берилган. Ҳар бир асарларида аёл дарду-ташвиши, изтироби, қувонч-шодлигини маҳорат билан ифодалаган. Гўё атрофингизда, ўз тақдирингизда кечаётган воқеликка бефарқ қарай олмайсиз. Бу эса иқтидорли адибамизнинг улкан ютуғидир. Мазкур асарларни ёшлар хусусан китобхонлар ўртасида тарғиб этилиши, улар ўртасида муҳокамаларга айланиши, ўрганилиши хотин-қизлар руҳиятини англашда муҳим манба бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов Б. Руҳият алифбоси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт – матбаа ижодий уйи, 2018. – Б. 30.
2. Рубинштейн С.Л. Овновы общей психологии. – СПб.: Питер, 2000. – С. 13.
3. Эргашева Ж. Қир устидаги аёл. – Тошкент: Ўзбекистон, 2013. – Б. 168.

Матлуба БАХРОНОВА,
Бухоро давлат университети ўқитувчиси
Email: bakhronova.matluba@bk.ru
Хуршида ТУРАЕВА,
Бухоро давлат университети ўқитувчиси
E-mail: uqituvchi1009@gmail.com

БДУ доценти, ф.ф.ф.д. (PhD), Ахмедова М.Б. тақризи асосида

ЎТКИР ҲОШИМОВНИНГ “ДУНЁНИНГ ИШЛАРИ” АСАРИДАГИ КАСАЛЛИК ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ЛИСОНИЙ ТАВСИФИ

Аннотация

Мақолада бугунги куннинг энг долзарб муаммоларидан бири касалликлар мавзуси, бадий адабиёт ва тиббиёт соҳаларининг ўзаро алоқаси асардан олинган парчалар ва уларнинг ишлатилиши таҳлил этилган.

Калит сўзлар: касаллик, зотилжам, хасталик, лингвокультурология, тиббиёт.

TYPES OF DISEASES AND THEIR LINGUISTIC DESCRIPTION IN UTKIR HOSHIMOV'S "DUNYONING ISHLARI"

Abstract

The article analyzes excerpts from the work and their use, one of the most pressing issues of today is the topic of diseases, the interaction of fiction and medical fields.

Keywords: disease, pneumonia, disease, linguaculturology, medicine

ТИПЫ БОЛЕЗНЕЙ И ИХ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ В “МИРОВЫХ ДЕЛАХ” УТКИРА ХОШИМОВА

Аннотация

В статье анализируются отрывки из произведения и их использование, одной из самых актуальных проблем современности является тема болезней, взаимодействия художественной и медицинской сфер.

Ключевые слова: болезнь, пневмония, болезнь, лингвокультурология, медицина.

Кириш. Дунё тилшунослигида тиббиёт лексикасининг шаклланиш омиллари, маъновий гуруҳлари, функционал жиҳатлари, миллий-ментал хусусиятлари, соҳа терминологияси, тиббий эвфемизмларнинг тил ва нутқдаги ўрни масалаларига антропологик, концептуал, этносоциал аспектда катта аҳамият қаратилмоқда. Шу қаторда касаллик номларини ифодаловчи лексик бирликларнинг турли тизимли тилларда тугган ўрнини, келиб чиқиш асосларини, тарихий ва замонавий қатламларини, оғзаки ва ёзма бадий нутқда лингвокультурологик жиҳатларини, улардаги ўхшаш ҳамда фарқли кирраларни аниқлаш ечимини кутаётган долзарб вазифалардан бўлиб турибди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ҳар бир халқнинг ўзига хос тафаккур тарзи, дунёқараши, таъбабат ривожига алоқадор маданият ва маънавий тушунчалари, ҳаётий тажриба ҳамда урф-одатлари акс этиб тургани каби ўзбек тилида касаллик номларини ифодаловчи лексик бирликларнинг оғзаки ҳамда ёзма бадий нутқда қўлланилишига хос лингвокультурологик ҳамда этносоциопрагматик хусусиятлар мавжуд. Касаллик мавзуси танадаги руҳий бузилишнинг метафораси сифатида ёки ижтимоий касалликлар рамзи сифатида замонавий адабиётда кенг тарқалган. Касалликнинг аллегорик мавжудлиги қадимги юнон драматурглари томонидан кузатилган ва ўрта аср ёзувчилари томонидан ишлатилган бўлса-да, бу мавзу романтиклар ва уларнинг издошлари томонидан янада кенгроқ ёритилди. Сўнгги 40 йил ичида адабиёт ва тиббиёт соҳаси муттасил ўсиб бориб, тиббий ва соғлиқни сақлаш соҳасидаги гуманитар

соҳанинг муҳим таркибий қисми сифатида ўз ўрнига эга бўлди. Адабиёт ва тиббиётнинг кесишиши соғлиқни сақлаш, касаллик ва парвариш масалалари хусусидаги қарашларимизни, айниқса, ташхис қўйиш, даволаш, даволаниш, шифокор билан бемор ўртасидаги муносабатлар, инсон соғлиғи ва касаллиги тўғрисидаги маълумотлар аҳамиятини намोён этади.

Касаллик белгиларининг ўзгариши содир бўладиган вақтда, айнан, адабиёт зийрак торттириш функциясига эга бўлиши мумкин, чунки қаҳрамонларни тасвирлаш ва воқеалар ривожини ҳикоя қилиш қобилияти ҳикоя адабиётининг катта ютуғи ҳисобланади. Фикримиз дедики сифатида қуйидаги маълумотни келтиришни жоиз, деб билдик: “Касалликларнинг ифодаланиши бу адабиётнинг кучини билдирувчи хиссиётни уйғотиш, туйғуларни ифодалаш ва турли тажрибаларни келтириб чиқариш қобилиятидир [1].”

Ҳақиқий ва ҳаёлий касалликлар бадий адабиётда муҳим роль ўйнайди, бунда вабо, сил, иситма каби касалликлар қўплаб манбаларда, китоб ва фильмларда намоён бўлади.

Ўзбек замонавий адабиётида шоир ва ёзувчиларнинг касалликларга лисоний жиҳатдан ёндашишганига гувоҳ бўлиш мумкин. Қуйида бир нечта мисолларни Ўткир Ҳошимовнинг “Дунёнинг ишлари” мисолида келтириб ўтмоқчимиз.

“Гилям пайпоқ” ҳикоясида она ўз жигарбандини касаллик хавфидан халос қилиш учун ҳар нарсага, ҳатто жонини беришга ҳам тайёр. Она қаттиқ шамоллаб қолган боласини кўтариб шоша-пиша “Вой, энди нима қиламан!

Вой, болам ўлиб қолади!" деган тахлика билан ҳаллосланганча, табиб Ҳожи бувининг уйига югуради. Бола дарддан бироз енгил тортгач, ўз соғлигини хавф остига қўйгани – оёғини совуққа олдиригани маълум бўлади. Ёзувчи касаллик тарихини, келиб чиқиш сабаблари ва омилларини кўрсатибгина қолмасдан шу хасталик билан боғлиқ воқеаларни ҳам ҳикоя қилган:

Унинг оёғи касал. Салқин тушиши билан шишиб к етади, оғрийд. Кўни-кўшнилараҳвол сўраса, уларниям, ўзиниям юпатади. Ҳа, энди кексалиқда, ўргилай. Лекин онамининг **оёқ оғриги** фақат кексалиқдан эмас. Буни бошқалар билмас ҳам, мен биламан. Яхши биламан.

Энди нима қиласиз? Қарғанинги миясини чақиб сур масангиз, **чўлок** бўлиб қоласиз [2].

Ҳикоядаги воқеалар ривожи, уларнинг мазмун-моҳияти, таъсир кучи ҳали бу билан тугамайди. Ўлаётган боласи учун бирор нажот йўлини топа олмаган она кўшни кампирнинг маслаҳати билан томоқ оғриғи қийнаётган ўғлини киш чилласида пойчанг кўчага олиб чиқади. Лекин она ўз оёғидан беҳабар фарзанд доғида қуяди. Айнан мана шу ҳақиқатни теран англаган Мунавварқори Абдурашидхонов, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Авлоний, Ўткир Ҳошимов сингари жадидчилар эл-у юрт дардини енгиллатиш, уни маърифатга ошно этиш, илм-у маданиятини юксалтириш, охир-оқибат мамлакатни истиқлолга олиб чиқиш учун курашиш йўлида курбон бўлишди. Ўткир Ҳошимовнинг мазкур асарига мулоҳазага ундайдиган парчалардан кўплаб мисоллар келтириш, мулоҳазаларни давом эттириш, ҳикоя мазмун-моҳиятини янада чуқурроқ англаб етиш, ёзувчининг бадий олами сирларини кўз олдимизда гавдалантириш мумкин.

Адибнинг ҳикояларига бир қатор мазмунни сиғдира олиши, ҳар бир сўз, жумла устида чуқур фикр юритиши унинг маҳоратидан далолат.

Ия, Тойиржон сизнинг укангиз-ку! – Нисо хола астойдил ажабланди. Кейин маънос тортиб жимиб қолдида, хўрсинди. – Ўшанда сиз **талпинчоқ** бўлиб қолган эдингиз. Тойиржоннинг чилласи чиқмаган... Худонинг ҳам бандаларига атаган азоби кўп экан. Бир кечада касалга чалиниб қолдим. Кўкрагимга **ёмон ярачки**б, қирқкун “олкет, олқўй” бўлиб ётибман денг... Айни қаҳатчилик, уруш, биров бировга ҳолинг нима кечди, дейиши маҳол... Ўзим-ку, майли, болам ўлиб қолади, дейман.

Йўқ. Ҳабиба буви **зотилжам** бўп қопти. Ўтини йўқмиш. Кўмир обориб берамиз. Бултур ўзимизнинг ўтинимиз қолмаганида қанақа аҳволга тушганимиз эсимдан чиққанмас. Шунинг учун бўлса керак, бу йил дадам кўмирни яхшилаб ғамлаб қўйган эди [3].

Ўтган асрнинг дастлабки йилларида Чор Россияси томонидан босиб олинган ўлкамиз иқтисодий, маданий ҳаёти пароканда бўлган. Аҳоли, ниҳоятда қашшоқ ҳолда ҳаёт кечирган, аксарият бойликлар четга ташиб кетилган. Қишлоқлардаги деҳқонлар, шаҳарлардаги ҳунармандлар кун бўйи қилган оғир меҳнати эвазига жуда оз ҳақ олишган. Оила боқини, унинг кам-кўстини бутлаш, фарзандларни ўқитиш масалалари халқни ўта қийин аҳволга солиб қўйганди. Иқтисодий ночорлик аҳоли турмуш даражасининг тобора пасайиб боришига, турли касалликлар кенг тарқалиб, оддий бетоблик ортидан инсонларнинг бевақт ҳаётдан кўз юмиб кетишига сабаб бўлган. Ўлкада тиббиёт масалаларини ҳал этишга деярли эътибор берилмас, фақат чор амалдорлари, ҳарбийлари ва маҳаллий бойларгина малакали тиббиёт хизматидан фойдаланиш имкониятига эга эди. “Дунёнинг ишлари”

асаридаги бу мисоллар, иложсизлик, ёрдам умидининг йўқлиги китобхон ўқувчини асар қаҳрамони ва унинг оиласи билан бирга қайгуришга, инсон боласининг увол бўлаётганидан надомат чекишга ундайди.

Ўзимга эмас, мана бу болага оляпман. Эски чопонли киши уф тортди.

Рангини қаранг, бола бечорани! Касалдан янги турган: **сил!**

Ойим ҳам, мен ҳам болага тикилиб қолдик. Ҳали дўшписига қарабман-у, ўзига қарамаган эканман. Бола чиндан ҳам рангсиз, катта-катта кўзлари одамга маънос-маънос боқарди [4].

Кўриниб турибдики, ҳаётдаги ҳодиса ҳикояда хийла кескинлаштирилган. Ёзувчи фактни бекорга ўзгартирган, уни атайин кескинлаштирган эмас, у ҳодисага ўзгартиш киритаётганда ҳаёт мантиғига, бадийят қонуниятига асосланган, ҳаёт ҳақиқати моҳиятини мукамалроқ, таъсирчанроқ ёритмоқчи бўлган. Жаҳолат ҳукм сурган шароитда умр кечирган, бошига мусибат тушган, қўли қиска, қашшоқ бир оиланинги ночор аҳволини, фожиали қисматини бугун кескинлиги билан кўрсатишга муваффақ бўлган.

Ҳикояда иқтисодий-маданий қоқликнинг яна бир фожиали оқибати жохиллик куюк бўёқларда акс эттирилган. Қаллоблик билан савдо-сотик қилаётган даллол бир ночор оиланинги умидсизликда қолганини тасвирлайди. Демак, “даллол” сотувчига фойда эмас, балки зарар етказди. Ҳолбуки, у бундай “сотини усули”ни биргина асар қаҳрамонига эмас, ўша атрофдаги юзлаб бечораларга нисбатан қўллаиди.

Болалигимда кўп касал бўлардим: **қизамиқ, кўкйўтал, безгак...** Шунинг учун ошқонадаги миҳда кўк қарғанинги патидан тортиб, гултожиҳўрозгача илиғлик турарди... Айниқса, **томоқ оғриги** ёмон қийнайди. Оёғим захга тегиши билан томоғим оғришга тушади. Оёқ билан томоқнинг нима алоқаси борлигини ҳалиям тушунолмаман [5].

Ўткир Ҳошимов асарларидаги “ёркин бўёқ” бу соф инсоний қадриятлар, ўзбекона лутф ва бағрикенглик, оила, маҳалла-қўй, элат, миллат ва халқ дардининг ифодасидир. Шахсий бирёқламаликни инкор этиб, алоҳида қаҳрамонлар тақдирида бутун халқ учун, миллат учун умумий бўлган муаммоларни акс эттира билиш адиб асарларининг халқчиллигини таъминлаган. Асарда касалликлар халқона усуллар билан даволанганини қўйидаги мисоллар орқали изоҳлаб беришга уриниб кўрамиз:

Юрибмиз тупроқдан ташқари! - дейди Наим сартарош йўлида давом этиб. – Овсинингиз ҳам тузук. Бели оғриб ётибди. Ойим сидкидилдан маслаҳат беради. – Кепак қиздириб боссинлар. Уч кунда сан кўр – ман кўр бўлиб кетадилар. – Босдим. Тупроққаям кўмдим. Фойдаси йўқ, – Наим сартарош сумкасини бепарво силкитиб қўяди. – Ёшлиғидаям **беланги** эди ўзи. Аслида бошқасига уйлансам бўларкан [6].

Асардан олинган қўйидаги мисоллар орқали уй шароитида халқ таъбағатидан оқилона фойдаланиш усуллари ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз.

... Ўшанда неча ёшлигим эсимда йўқ. Бироқ жуда кичкина эдим. Бир куни акаларим билан яхмалак ўйнаб терлаб кетдим. Терлаб туриб муз едим. Кечкурун **иситмам** кўтарилди. Қув-қув йўталаман. Ойим томоғимни аччиқ тош билан чайиб кўрди, бўлмади, туршак қайнатиб сувини ичирди, бўлмади [7]...

Кузда елкамга яра чиқди. Ойим қизил пиёзни қўрга кўмиб босди. Не азоб билан яра ёрилди-ю, ёнидан яна

иккитаси чикди. Энди пиёз ҳам, хамиртуруш ҳам ёрдам бермай қўйди. Бутун баданимни яра босиб кетди. Тагин ҳар битгаси тухумдек келади. Охири дадам ойимга “Ачинскага опчикмасанг бўлмайди”, деди. Эртасига ойим мени этаклаб дўхтирхонага оборди [8].

Акам ҳаммаёғи шалаббо бўлиб келди. Болалар билан Қонқусда яхмалак учаётган экан, сирганиб музнинг ёригидан анҳорга тушиб кетибди. Ўртоқлари амаллаб тортиб олишибди-ю, югуриб уйга етиб келгунча кийимлари тарашадек музлаб қошти. Ойим дарров уни кўрпага ўради. Тоғолча билан туршак қайнатиб ичирди[9].

Бел оғриғига кепак киздириб босиш, кумга кўмиш, томоқ оғриғига аччиқтош билан чайиш, туршак қайнатиб сувини ичиш, ярага қизил пиёзни кўрга кўмиб босиш, хамиртуруш босиш, шамоллашнинг олдини олиш учун тоғолча билан туршак қайнатмасидан фойдаланиш сингари даво усуллари аҳолининг ночорлигини, оддий табобатдан бошқасига имкони йўқлигини, докторга борса, пул тўлаши кераклигини намоён этган. Асардан олинган битта парчада бир нечта касалликлар санаб ўтилган.

Клава холанинг овози бир кун чиқмай қолган эди, дарров билинди. Суриштирсам, касалхонага тушибди. Буйраги хаста экан[10].

Ушбу мисолда тиббиётда нефрит касаллиги оғзаки нутқда буйрак хасталиги деб берилган. **Нефрит** [юн. nephros – буйрак] – буйрак тузилмаларининг яллиғланиши билан кечадиган касалликлар гуруҳи. Нефритга гломерулонефрит, пиелонефрит, тубулоинтерстициал, ирсий, нефротик синдром ва бошқа(лар) киради. Нефрит ривожланишига бир қанча патоген микроорганизмлар (бактерия, вируслар), организмнинг совқотиш, иммун етишмовчиликлар ва бошқалар сабаб бўлади. Нефрит, асосан, иммун тизим билан боғлиқ касаллик.

Дунёда ҳар хил аблахлик бор. Лекин беморни даволаш учун пора олиш...

– Масалан, мен унақа врачмасман, - деди елкамга қоқиб. – Арзимаган нарсаларга бунақа тажанглик қилаверсанг, невротения болиб қоласан. – У кўзимга синчиклаб қаради. – Мабодо юрагинг санчимайдимми? Яхшиси, эртага олдимга бор. Бир текшириб кўяман [11].

Юқорида келтирилган мисол орқали ёзувчи жамиятдаги иллатларни очиб беряпти

Аталадан суяк чиқибди, дегандек, айна саратонда шамоллаб юрганимни қаранг. Далага чиққандим, анҳорда чўмилдим. Қайтишда машинанинг тўрттала ойнасини тушириб қўйганим учунми, кечаси билан иситмалаб, ҳаммаёғим қақшаб чикди[12].

Бу ерда қахрамоннинг ўз эътиборсизлиги туфайли шамоллаб қолиши, яна иссиқ пайтида шамоллашнинг оғир кечиши тафсилотлари қахрамоннинг касаллик кечинмалари орқали очиб берилган.

Энди эсладим! Ахир, бу ўзимизнинг Ориф-ку! Рисолат опанинг ўғли-ку! Ўшандаям кўзойнак тақарди. Жўрабошимиз унга “Шапкўр” деб лақаб қўйган эди[13].

Шапкўрлик [форс. – тун, кеча], гемералопия – қоронғида кўриш қобилиятининг бузилиши. Шапкўрлик, кўпинча, туғма бўлиб, болалик ва ўсмирлик даврида, асосан, ўғил болаларда кузатилади, аксарият оилавий-ирсий хусусиятга эга бўлади. Симптоматик шапкўрлик кўзнинг турли органик касалликлари (глаукома, кўрув нерви атрофияси, хориоретинит ва ҳ. к.)да касалликнинг бир белгиси сифатида учрайди. Асардан олинган парчада эса боланинг кўзойнак таққани учун шундай лақаб қўйилган.

Рухий касаллик атамаси остида асаб тизимлари–даги бузилишлар оқибатида пайдо бўлувчи, жамиятда ўрнашиб қолган меъёрлардан кескин чикувчи ҳатти-ҳаракатларга олиб келувчи касаллик тушунилади. **Психик касалликлар**, руҳий касалликлар, психозлар – бош мия фаолиятининг бузилишидан келиб чиқадиган касалликлар: руҳий фаолиятнинг функционал ўзгаришидан унинг бутунлай бузилишигача бўлган ҳолатлар. Рухий касалликда бемор воқеаликни тўғри идрок этолмайди, шу жиҳатдан руҳий касаллик ички касалликлардан фарқ қилади. Рухий касалликнинг сабаблари хилма-хил, булар орасида ирсий омил (насл) асосий ўрин тутди. Масалан, олигофрения, психопатия, маниакал-депрессив психоз, эпилепсия ва шизофрения келиб чиқишида кишининг насл-насаби муҳим роль ўйнайди. Рухий касалликнинг пайдо бўлиши ва авж олишига инфекцион касалликлар, бош миянинг шикастланиши, интоксикация, руҳий изтироблар ҳам сабаб бўлиши мумкин. Ушбу таъриф асарда келтирилган парчада ўз аксини топган бўлиб, ўзбек халқининг азалий урф-одат, анъаналарига таянган ҳолда совчиликка боришдан олдин иккала тарафнинг етти авлоди сўраб суриштирилиши, айниқса, наслдан наслга ўтайдиган касалликларга эътибор қаратилиши таъкидланган.

Майли, - деди ниҳоят. – Ростки, сизга юрагимни очдимми, бу ёғиниям айтишим керак. Менинг бувам – дадамнинг отаси “шз”бўлган.

Нима у “ш”? - дедим дафъатан тушунолмай. – **Шезофрения** касаллиги. **Рухий хасталикни** тиббиётда шунақа дейилади. Бу – наслга ўтайдиган дард. Ота авлодида бўлса ўғилгами, неварагами, хуллас, кимгадир ўтади.

Қизиқ экансиз, - дедим уни юпатиб. – Врачлар ваҳимачирик бўлади ўзи! Ўтмаса-чи!

Ўтса-чи! - Ислому маҳзун киёфада бошини қуйи солди. – Мен-ку майли, Назирада нима айб? **Рухий хаста** бола билан умрбод эзилиб юрадимми?! Яна алланималар деб кўнглини кўтарган бўлдим. Ислому маҳзунлик билан жилмайиб ўтирди-да, индамай чиқиб кетди. “Пишмайдиған савдога ўхшайди. Уруғида **жинни** бор экан. Тўлаганхўжанинг қатта амакиси уч-тўрт марта жиннихонага тушган экан [14].

Онанинг ҳомиладорлик пайтида касалланиши ёки шикастланиши сабабли ҳомиланинг зарарланиши боланинг руҳий ривожланишдан орқада қолишига, эпилепсия ва бошқа руҳий ўзгаришларга олиб келади. Сурункали алкоғолизм ва наркомания ҳам аста-секинлик билан кишида руҳий касалликларни келтириб чиқариши мумкин. Рухий касалликнинг вужудга келишида касалликка сабаб бўладиган омиллардан ташқари, кишининг бошидан кечирган касалликлари (масалан, мия шикастланиши, алкоғолдан заҳарланиш, ички аъзолар касалликлари, наслида руҳий касаллик борлиги ва ҳ.к.) ҳам аҳамиятга эга.

Мабодо авлодидан ўғримми, нашавандми чиқмаганми? – Беихтиёр оғзимдан онамнинг саволи чиқиб кетди. Гули бирдан жиддий тортди. Қошини чимирди. – Нима деганингиз бу? – Жинни-чи? Мабодо қариндош-уруғларида руҳий касаллар йўқми? Суриштириб кўринг. Гули кўзимга тикилиб турди-да, секин-секин орқасига тисарила бошлади. Нарироққа бориб бирдан югуриб кетди. Чамаси мени, эсдан оғиб қолган, деб ўйлади[15].

Умуман олганда, гуманитар фанлар, хусусан адабиёт, касалликнинг илмий тавсифида унинг субъектив тажрибасини ўз ичига олмаслигига жуда сезгир бўлган. Тиббиёт – илмий ёрдам берадиган, аммо унга ҳеч қандай

ўхшаш бўлмаган ижтимоий амалиёт. Адабиёт ва санъат рамзий макон яратади, унда касаллик ва соғлиқ, касаллик ёки соғлиқ ҳисси, азоб-уқубатлар ва даволаниш ниятлари акс эттирилган ва бошқа маданий тушунчалар билан боғлиқ бўлган. Беморни унинг касал бўлишининг объектив ва субъектив ўлчовларида тушуниш учун фалсафа ва адабиётларда хушёкишни шакллантириш, ҳамдардликни ривожлантириш ва маъносини тушуниш, шунингдек, тушунча ва сўз бойлигини бойитиш талаб этилади. Касалликнинг маъносини излаш мумкин, аммо асосий касалликлардан азият чекадиган одамлар ўз ҳаётларини ўзгартириб, келажаги учун янги экзистенциал маъно излашларига тўғри келади. Бошқа мураккаб мавзуларда бўлгани каби, касаллик ҳам бизга хавфсиз масофада туришимизда имкон яратади. Биз ҳаёлий

характерни кўрмоқдамиз, ҳар қандай касал одам бу қатъий қарорларни қабул қилади ва натижалари қандай бўлишини узоқдан гувоҳлик беради. Ушбу тажриба қарор қилишга ёки касал бўлганда инсон ўз тақдирини ўзи осонликча ҳал қилишига имкон беради. Бизнинг онгимиз ўша қийин пайтларда бизни бошқаришга ёрдам берадиган ҳикоялар билан тўлдирилган. Шу нуқтаи назардан, бадиий адабиёт тақдим этадиган масофа унинг потенциал фойдаси учун зарурдир. Биз қачон китобни севиб ўқиймиз? Унда таниш қисматлар акс этган бўлса, қаҳрамонлар билан дарддош, бахтдош бўла олмагани. Шу жиҳатдан олиб қараганда, Ўткир Ҳошимовнинг “Дунёнинг ишлари” киссаси ўқувчилар қалбидан чуқур ўрин эгаллаган асардир.

АДАБИЁТЛАР

1. Downie RS: Literature and medicine. Journal of Medical Ethics. 1991, 17: 93-96, 98.
2. O'tkir Hoshimov, Dunyoning ishlari.M., 2018;"O'qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. M.Is'hoqov, Toshkent-2006– Б.18.
3. O'tkir Hoshimov, Dunyoning ishlari.M., 2018;"O'qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. M.Is'hoqov, Toshkent-2006
4. O'tkir Hoshimov, Dunyoning ishlari.M., 2018;"O'qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. M.Is'hoqov, Toshkent-2006
5. O'tkir Hoshimov, Dunyoning ishlari.M., 2018;"O'qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. M.Is'hoqov, Toshkent-2006 – Б.14.
6. O'tkir Hoshimov, Dunyoning ishlari.M., 2018;"O'qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. M.Is'hoqov, Toshkent-2006 – Б.146
7. O'tkir Hoshimov, Dunyoning ishlari.M., 2018;"O'qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. M.Is'hoqov, Toshkent-2006
8. O'tkir Hoshimov, Dunyoning ishlari.M., 2018;"O'qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. M.Is'hoqov, Toshkent-2006 – Б. 99
9. O'tkir Hoshimov, Dunyoning ishlari.M., 2018;"O'qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. M.Is'hoqov, Toshkent— Б. 100
10. O'tkir Hoshimov, Dunyoning ishlari.M., 2018;"O'qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. M.Is'hoqov, Toshkent-2006 – Б.95.
11. O'tkir Hoshimov, Dunyoning ishlari.M., 2018;"O'qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. M.Is'hoqov, Toshkent-2006– Б.98.
12. O'tkir Hoshimov, Dunyoning ishlari.M., 2018;"O'qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. M.Is'hoqov, Toshkent-2006 – Б.202.
13. O'tkir Hoshimov, Dunyoning ishlari.M., 2018;"O'qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. M.Is'hoqov, Toshkent-2006 – Б.205.
14. O'tkir Hoshimov, Dunyoning ishlari.M., 2018;"O'qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. M.Is'hoqov, Toshkent-2006. – Б.66.
15. O'tkir Hoshimov, Dunyoning ishlari.M., 2018;"O'qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. M.Is'hoqov, Toshkent-2006.. – Б.65.

Lola BOYGUCHEVA,
*Teacher of the department Intercultural communication and tourism,
Tashkent State University of Uzbek Language and Literature
E_mail: lolaboychuchova@gmail.com*

Reviewer: Nargiza Xosiyatkulovna Xodjaqulova, senior lecturer, TSUULL

DISCOURSE IN MODERN LINGUISTICS

Abstract

This article describes issues on the concept of "discourse", its scientific definition from the points of views of researchers. Discourse analysis is an interdisciplinary field of knowledge. Discourse is presented in psycholinguistics, semiotics, rhetoric, text linguistics, literary criticism, ethnology, anthropology, philosophy, sociology, political science, etc. For a linguist, a text is, first of all, linguistic material fixed in written form, which is necessary for "unfolding the discursive process". "The term 'discourse' means 'speech, the process of linguistic activity; a way of speaking'". As well as, discourse is a mental and communicative process at the same time, the result of which must be considered a text. In this case, the text performs a static function, and the discourse is procedural. The author searches views and discussions of scientists on discourse as a category of modern linguistics.

Key words: discourse, linguistic activity, discursive process text, linguistics.

ДИСКУРС НА СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы, связанные с понятием «дискурс», его научное определение с точки зрения исследователей. Дискурсивный анализ - это междисциплинарная область знаний. Дискурс связан с психолингвистикой, семиотикой, риторикой, лингвистикой текста, литературой, этнологией, антропологией, философией, социологией, политологией и другими дисциплинами. Термин «дискурс» означает «речь, стиль речи, процесс языковой деятельности». Речь - это одновременно мыслительный и коммуникативный процесс, результат которого отражается в тексте. В этом случае текст выполняет статическую функцию, а речь носит процедурный характер. Автор исследует взгляды и дискуссии ученых о дискурсе как категории современной лингвистики.

Ключевые слова: дискурс, языковая деятельность, дискурсивный процесс текста, лингвистика.

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA DISKURS

Annotatsiya

Ushbu maqolada "diskurs" tushunchasiga oid masalalar, uning tadqiqotchilar nuqtai nazariga oid ilmiy ta'rif tavsiflanadi. Diskurs tahlili - bu bilimlarning fanlararo sohasidir. Diskurs psixolingvistika, semiotika, ritorika, matn lingvistikasi, adabiyotshunoslik, etnologiya, antropologiya, falsafa, sotsiologiya, siyosatshunoslik va boshqa fanlar bilan bog'lanadi. "Diskurs" atamasi "nutq, gapirish uslubi, lingvistik faoliyat jarayoni" degan ma'noni anglatadi. Shuningdek, nutq bir vaqtning o'zida aqliy va kommunikativ jarayon bo'lib, uning natijasi matn sifatida aks ettiriladi. Bunday holda, matn statik funksiyani bajaradi va nutq protsessualdir. Muallif diskursni zamonaviy tilshunoslik kategoriyasi sifatida olimlarning qarashlari va munozaralarini tadqiq etadi.

Kalit so'zlar: diskurs, lingvistik faoliyat, diskursiv jarayon, matn, tilshunoslik.

Many terms used in the research field are characterized by multifaceted and contradictory characteristics. They certainly include such a concept as discourse. Many disciplines are related to the study of discourse, for example, pedagogy, sociology, pragma linguistics, speech linguistics, cultural studies, psycholinguistics, jurisprudence, etc. Each science and scientific direction approach the study of discourse depending on the specifics of the subject.

The term "discourse", as it is understood in modern linguistics, is close in meaning to the concept of "text", but emphasizes the dynamic nature of linguistic communication that unfolds in time; in contrast to this, the text is thought of primarily as a static object, the result of linguistic activity. Sometimes "discourse" is understood as including simultaneously two components: both the dynamic process of linguistic activity, inscribed in its social context, and its result i.e., the text. Sometimes the attempts to replace the concept of discourse with the phrase "coherent text" are not very successful, since any normal text is coherent.

The structure of discourse presupposes the presence of two opposed roles - the speaker and the addressee. It is for this reason that the very process of linguistic communication can be viewed from these two perspectives. Modeling the processes of constructing (generating, synthesizing) discourse is not the same as modeling the processes of understanding (analyzing) discourse. In the science of discourse, two different groups of works are distinguished - those that investigate the construction of discourse (for example, the choice of a lexical means when naming an object), and those that investigate the recipient's understanding of discourse. In addition, there is a third perspective - consideration of the process of linguistic communication from the standpoint of the text itself, which arises in the process of discourse. Originally, the word "discourse" in French linguistics meant speech in general or text. It is believed that the theory of discourse takes its origins from the concept of E. Benvenuto, who defines discourse "as a speech appropriated by the speaker." He drew a line between the narrative plan and the language assigned by the speaker. An identical distinction was observed in L.V.

Shcherba: language as a system and as an ability, speech activity and linguistic material, texts.

Studying discourse as a subject of text linguistics, and discourse analysis

- one of his methods, T.M. Nikolaeva considers discourse as "a polysemantic term in the linguistics of a text, used by a number of authors in meanings that are almost homonymous" [6] and highlights the main ones:

- 1) dialogue;
- 2) oral and spoken form of the text;
- 3) a group of statements related to each other in meaning;
- 4) coherent text;
- 5) speech work as a given, oral or written.

In the future, the definition of "discourse" as a term of linguistics of the text was not limited to the framework of the text and "began to include a listing of the conditions in which this text is updated" [7]. In this case, it will be relevant to recall the definition of discourse proposed by T.A. van Dijk, who in modern linguistics holds the first place in the description of this phenomenon, "as a speech flow, language in its constant movement, absorbing the diversity of the historical era, individual and social characteristics of both the communicant and the communicative situation in which communication takes place. The discourse reflects the mentality and culture, both national, general, and individual, private." [4]. Therefore, "... discourse is a complex communicative phenomenon, which includes, in addition to the text, also extralinguistic factors (knowledge about the world, opinions, attitudes, goals of the addressee) necessary for understanding the text" [8] It should be noted that this definition is the basis for numerous linguistic studies of the text of the modern period.

It should be noted that discourse in this definition consists of features and characteristics characteristic of various disciplines - from semiotics to sociology, communication theory, modal logic, etc.

P. Serio mentions that the concept of "discourse" cannot be combined either with the empirical speech produced by the subject, or with the text. This definition has many definitions: 1) the equivalent of the concept of "speech" (according to F. Saussure), i.e. any specific statement; 2) a unit larger than the phrase; 3) the impact of the utterance on its recipient, taking into account the situation of the utterance; 4) conversation as the main type of utterance; 5) speech from the position of the speaker, as opposed to a narrative that does not take into account such a position (according to E. Benvenuto); 6) the use of language units, their verbal actualization: language and speech are opposed (langue / discourse); 7) a socially or ideologically limited type of utterance, for example, feminist discourse; 8) a theoretical construct designed to study the conditions for the production of a text [7]

Focusing on the interaction between the study of linguistic formations and the analysis of the conditions of the social context, M. Stubbs distinguishes three basic characteristics of discourse: 1) in formal terms, it is a language unit that exceeds the sentence in volume, 2) in the informative sense, discourse is associated with the use of language in the social context, 3) discourse is interactive in its form, i.e. dialogical. ("It refers to attempts to study the organization of language above the sentence or above the clause, and therefore to study larger linguistic units, such as conversational exchanges or written texts. It follows that discourse analysis is also concerned with language use in social contexts, and in particular with interaction or dialogues between speakers." [9])

The above statements make it possible to assert that discourse is likened not only to text (oral and written) and dialogue, but to language and speech.

Discourse is a means of updating language in speech. On the one hand, it is characterized as speech, built into the communicative situation and, in this regard, as a category with a pronounced social content in comparison with the speech activity of a person: discourse is speech "immersed in life" [2; 7], the minimum component of which is the utterance (replica in the dialogue) - "characterized by the change of subjects of speech, completeness, genre form, connection with other utterances of the dialogue and integrity. The statement, first of all, is connected with the response statement of another communicant, the interlocutor" [9]. As a result, interaction, transaction or dialogical unity is highlighted.

- the unit of the next level of discourse analysis. Examples of dialogical unity are the pairs QUESTION / ANSWER, REQUEST / REACTION, etc. [1]. On the other hand, the real practice of modern (since the mid-1970s) discourse analysis is associated with the study of the patterns of the flow of information within the framework of a communication situation, and performed primarily through the exchange of remarks. Thus, the structure of the dialogue interaction, the beginning of which was laid by Z. Harris, is actually described.

Discourse is a key phenomenon in human life "in language", that B.M. Gasparov calls linguistic existence: "Every act of using language - be it a work of high value or a fleeting replica in a dialogue - is a part of the continuously moving stream of human experience. In this capacity, it absorbs and reflects in itself a unique combination of circumstances under which and for which it was created. " These circumstances include:

- 1) communicative intentions of the author;
- 2) the relationship between the author and addressees;
- 3) all kinds of "circumstances", significant and accidental;
- 4) general ideological features and stylistic climate of the era as a whole and that specific environment and specific individuals to whom the message is directly or indirectly addressed;
- 5) genre and style features of both the message itself and the communicative situation in which it is included;
- 6) a lot of associations with previous experience that somehow fell into the orbit of a given linguistic action [3]

In the work of A.A. Kibrik, another definition of discourse is given, which also reflects the diversity of its features: "Discourse should be considered as the interaction and intersection of four structures:

- 1) the structure of ideas expressed in the text;
- 2) the structure of the speaker's thought processes;
- 3) linguistic structures used by the speaker;
- 4) the structure of the speech situation (the relationship between the speaker and the listener)" [6].

The foregoing allows us to conclude that the basis of discourse is the cognitive processes of the writer or speaker, namely, the processes of understanding, interpreting and generating discourse.

Along with the two main ideas about discourse (identification of discourse and text and discourse and speech), there is another one, according to which discourse is characterized as a discursive practice (this understanding belongs to M. Foucault [8]), representing the field of practical use of language in political science, social semiotics, sociology. In this case, the following components of the discourse are studied: the specificity of the topic, linguistic

distinctive features, stylistic features, discussion of a certain discourse that characterizes an individual or a group of subjects.

At present, discourse analysis has become fully institutionalized as a special (albeit interdisciplinary) scientific direction. Specialized journals devoted to the analysis of discourse are published - "Text" and "Discourse Processes". The most famous centers of discourse research are located in the United States - the University of California at Santa Barbara (where W. Chafe, S. Thompson, M. Mitoun, J. Dubois, P. Clancy, S. Cumming, etc. work), the University of California at Los Angeles (where E. Shegloff, one of the founders of the analysis of everyday dialogue, works), the University of Oregon at Eugene (where T. Givon, R. Tomlin, D. Payne, T. Payne work), Georgetown University (a long-standing center for sociolinguistic research, among whose employees - D. Shiffrin). In Europe, the University of Amsterdam should be mentioned, where the classic of discourse analysis T. van Dijk works.

The desire to understand the functioning of language as a means of reflecting thought processes, communicative perspective, thematic coherence of statements is characteristic of discursive research. The linguistics of the text played a large role in the development of linguistics in the second half of the 20th century, took it beyond the scope of the proposal, raised the question of the linguistic picture of the world, which largely determines the use of certain linguistic units. For the linguistics of the text, an important component is the coherence of the text and the linguistic means of its implementation, the theme-rhematic progression in the text. The same issues are in the field of view of discourse analysis, but on a broader basis of understanding the text, both objective and subjective, based on the life and social experience of a person.

Discourse, like other linguistic entities (morphemes, words, sentences), is arranged according to certain rules characteristic of a given language. The fact of the existence of language rules and restrictions is often demonstrated with the help of negative material - experimental language formations in which the rules or restrictions are violated.

The "immersion in life" of this text, which turns it into a kind of discourse, lies in the fact that it is offered to readers in the form of a story; meanwhile, a number of important principles of constructing a story, which are usually not understood by native speakers, but which they are fluent in, are violated in this miniature by Kharms (as a special artistic technique, of course). First, in a normal story there must be a fragment that is called the climax. In the story of Kharms, there is only a plot, which is immediately followed by the final phrase (code). Secondly, the addressee of the story must understand what the communicative purpose of the narrator was, why he told his story (in order to illustrate some truth, or in order to convey interesting information, etc.). None of this is clear from Kharms's story. Third, the participants in the story usually have to be mentioned many times and perform some sequence of actions; such participants are called story protagonists. In this case, the story ends as soon as the narrator has time to introduce the participants.

The purpose of discourse analysis is to identify the social context behind oral or written speech, to study the relationship between language and social processes. The interpretation of language as a discourse includes an attitude towards it as a form of social action, directly rooted in the social conditions of its implementation. The formation of this view was influenced by a number of theoretical directions in linguistics, philosophy, anthropology, sociology. One of the

central places among them is occupied by the theory of speech acts, created by J. Austin in the early 1950s and developed in the works of J. Searle. In this theory, language is viewed not as a set of universal or constantly redefined meanings, but as an area of actions through which people in everyday practice influence the behavior, thoughts and emotions of others. At the same time, the close relationship between actions carried out by means of words and the social context of their use is emphasized.

When studying discourse, like any natural phenomenon, the question of classification arises: what types and varieties of discourse exist. The most important distinction in this area is the opposition of oral and written discourse. This distinction is associated with the channel of information transmission: in oral discourse, the channel is acoustic, in written discourse, it is visual. Despite the fact that for many centuries the written language enjoyed greater prestige than the oral, it is clear that oral discourse is the original, fundamental form of the existence of language, and written discourse is a derivative of the oral one. The difference in the channel of information transmission has fundamentally important consequences for the processes of oral and written discourse (these consequences were investigated by W. Chafe). Firstly, in oral discourse, generation and understanding occur synchronously, but in written discourse they do not. At the same time, the speed of writing is more than 10 times lower than the speed of oral speech, and the speed of reading is slightly higher than the speed of oral speech. As a result, in oral discourse, the phenomenon of fragmentation takes place: speech is generated by jolts, quanta - the so-called intonation units, which are separated from each other by pauses, have a relatively complete intonation contour and usually coincide with simple predication, or clause. In written discourse, predications are integrated into complex sentences and other syntactic constructions and associations. The second fundamental difference associated with the difference in the channel of information transmission is the presence of contact between the speaker and the addressee in time and space: in written discourse, such contact is not normal (that is why people resort to writing). As a result, during oral discourse, the speaker and the addressee are involved in the situation, which is reflected in the use of first and second person pronouns, indications of the speaker and addressee's thought processes and emotions, the use of gestures and other non-verbal means, etc. In written discourse, on the contrary, the speaker and the addressee are removed from the information described in the discourse, which, in particular, is expressed in the more frequent use of the passive voice. In addition to the two fundamental types of discourse - oral and written - another one should be mentioned: mental. A person can use language without producing either acoustic or graphic traces of linguistic activity. In this case, the language is also used communicatively, but the same person is both the speaker and the addressee. Due to the absence of easily observable manifestations, mental discourse has been studied much less than oral and written. One of the most famous studies of mental discourse, or (in traditional terminology) inner speech, belongs to L.S. Vygotsky.

Thus, based on the above mentioned discussions, it should be noted that the whole set of scientific ideas about discourse, interacting with each other and being inseparable parts of one concept, testifies to the frequent use of this term in modern science, but at the same time emphasizes the absence of transparent boundaries and a finite number of structural components of this concepts.

REFERENCES

1. Abramova, T.V. Dialogic unity "request-response" (based on the material of Russian and English languages) / T.V. Abramova. – Abstract for diss. cand. philol. sciences. - Voronezh. – 2003. P.20
2. Demyankov V.Z. Morphological interpretation of the text and the structure of the dictionary// Problems of Cybernetics: Communication with computers in natural language. - M.: Scientific council on the complex problem "Cybernetics", 1982. - P.75–91.
3. Karasik V.I., Slyshkin G.G. Linguocultural concept as a unit of research // Methodological problems of cognitive linguistics. Voronezh State University, 2001. P. 75-80.
4. Karasik V.I. Language circle: personality, concepts, discourse / V.I. Karasik. M. 2004. 390 p.
5. Mironova N.N. Discourse analysis of evaluative semantics. M. - 158 p.
6. Nikolaeva T.M. Linguistics of the text. Current state and prospects [Text] / T.M. Nikolaeva // New in foreign linguistics. Issue. 8: Linguistics of the text. - M., 1978. P. 479.
7. Serio P. How texts are read in France // Square of meaning: French school of discourse analysis: Per. from French and Portuguese. M.: Progress, 1999. P. 14-53.
Foucault, M. Archeology of knowledge/ M. Foucault. - Kiev, 1996.
Stubbs M. Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language. Oxford Blackwell, 1983.272 p.

Нозима ДЖУМАЕВА,

Бухоро давлат университети катта ўқитувчиси

e-mail: nozima.djumayeva@mail.ru

gmail: 85nozimadjumayeva85@gmail.com

Бухоро давлат университети доценти, ф.ф.ф.д. (PhD), Ахмедова М.Б. тақризи асосида

ТИЛСИМ ПРЕДМЕТЛАРНИНГ ЭРТАКЛАРДАГИ ТАЛҚИНИ (ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ХАЛҚ ЭРТАКЛАРИ МИСОЛИДА)

Аннотация

Сеҳрли предметларнинг эртаклардаги иштироки уларнинг бадийлигини янада оширади. Ҳам инглиз, ҳам ўзбек халқ эртакларида турли хил сеҳрли предметлар иштирок этади. Ушбу мақолада инглиз ва ўзбек халқ эртакларидаги сеҳрли буюмлар, хусусан, сеҳрли тақинчоқлар ва безак асбоблари қиёсланиб, уларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари таҳлил қилинган. Шунингдек, сеҳрли предметлар халқлар маданияти, менталитети, этникодий қарашлари, урф одаглари билан боғлиқ эканлиги алоҳида таъкидланган.

Калит сўзлар: фольклор, жанр, сеҳрли эртаклар, халқ эртаклари, инглиз халқ эртаклари, ўзбек халқ эртаклари, ғаройиб буюмлар, миллат, маданият, анъана.

INTERPRETATION OF MAGICAL OBJECTS IN FAIRY TALES (ON THE EXAMPLE OF ENGLISH AND UZBEK FAIRY TALES)

Abstract

The existence of magical objects in fairy tales makes them more impressive. There are different types of magical items in both English and Uzbek fairy tales. The article discusses the similarities and divergencies concerning magical objects in the English and Uzbek fairy tales, existence of magical jewellery and ornaments and their functions in the fairy tales of two different nations. The author also mentions about the genesis of magical items and their connection with the culture, traditions and religious beliefs of the nations.

Key words: Folklore, genre, fairy tales, folk tales, English fairy tales, Uzbek fairy tales, magical items, nation, culture, tradition.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ВОЛШЕБНЫХ ПРЕДМЕТОВ В СКАЗКАХ (НА ПРИМЕРЕ АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗОК)

Аннотация

Наличие волшебных предметов в сказках делает их более впечатляющими. Как в английских, так и в узбекских сказках встречаются разные виды магических предметов. В статье обсуждаются сходства и расхождения относительно магических предметов в английских и узбекских сказках, существование волшебных ювелирных изделий и украшений и их функции в сказках двух разных народов. Автор также упоминает о происхождении магических предметов и их связи с культурой, традициями и религиозными верованиями народов.

Ключевые слова: фольклор, жанр, волшебные сказки, народные сказки, английские сказки, узбекские сказки, магические предметы, нация, культура, традиция.

Кириш. Халқ эртаклари халқлар тарихи, маданияти, ўзига хос турмуш тарзи, маросимлари ва қадимий этникодий қарашларини ўрганишнинг муҳим манбаларидан биридир. Сеҳрли эртаклар эртакларнинг муҳим турларидан бири бўлиб ҳисобланади. Сеҳрли эртакларда воқеалар сеҳр жоду, фантастик уйдирмалар асосида қурилган бўлади. Буларда асосан қаҳрамонлик ва паҳлавонлик мадҳ этилади. Ўзбек халқ эртакларидан Ялмоғиз, Семурғ, Девбачча, Кенжа Ботир, инглиз халқ эртакларидан Джек девлар кушандаси (Jack the Giant Killer), Джек ва ловия пояси (Jack and the Beanstalk), Чайлд Ролэнд (Childe Rowland), Молли Вуппи (Molly Whuppie) сеҳрли эртакларга мисол бўла олади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўзбек халқ эртакларини ёзиб олиш ва нашр этиш борасидаги илк тажрибалар XIX асрнинг охиридан бошланган бўлса да, XX асрнинг 30 йилларидан ўзбек халқ эртакларини излаб тўплаш ва ўрганишга киришилди. 1939 йилда Б.Каримий “Ўзбек халқ эртаклари” тўпламини нашр этди ва эртакларнинг таснифи ва асосий хусусиятлари ҳақида

тадқиқот ёзди. XX асрнинг 70-80 йилларида ўзбек халқ эртакларининг жанр хусусиятлари, поэтикаси, эртакчилик анъаналари тарихи ва эртак ижрочилиги масалалари К. Имомов, Ғ. Жалолов ва Х. Эгамов каби фольклоршунослар томонидан ўрганилди. Шунингдек, болалар эртаклари, адабий эртаклар бадийяти ва магик рақамларнинг эртаклардаги поэтик вазибалари ҳам тадқиқ этилди.

Инглиз фольклоршунослигида Джозеф Жейкобснинг хизмати катта. Жейкобс 1899-1900 йилларда “Фольклор” журнаliga муҳаррирлик қилган. У инглиз халқ эртакларини йиғиб, “English fairy tales”, “More English fairy tales” номлари остида эртак китобларини нашр қилдирди. Жейкобс ака-ука Гриммлар эртакларидан илҳомланиб бу ишга киришди ва инглизларнинг немис ва француз халқ эртакларини эмас, ҳақиқий инглиз халқ эртакларини ўқишларини хоҳларди. Бу эртаклар орасида сеҳрли эртаклар алоҳида ўрин тутди ва уларда ғаройиб буюмларнинг иштирок этиши уларнинг энг муҳим жанрий белгисини намоён этади. Сеҳрли эртаклардаги ғаройиб буюмларнинг турлари ва вазибалари турлича бўлиб, улар

эпик матндаги вазифадошлиги ва поэтик талкинлари билан бир биридан фаркланиб туради. Эдвин Сидни Хартлэнднинг ҳам инглиз фольклоршунослигига қўшган ҳиссаси бекиёсдир. У 1899-1901 йилларда Англиядаги фольклор жамиятининг президенти вазифасида фаолият олиб борган. Олим инглиз эртақчилиги соҳасида тадқиқотлар олиб борган. Унинг *English Fairy and Other Folk Tales*, *The Science of Fairy Tales: Enquiry into the Fairy Mythology* каби эртақлар борасида қилган нашрлари инглиз фольклоршунослигида катта аҳамиятга эга. Ҳар иккала халқнинг эртақлари олимлар томонидан ўрганилган бўлса-да, иккала халқ эртақларидаги ғаройиб предметлар қиёсий контекстда ўрганилмаган. Бу эса олиб борилаётган тадқиқот ишининг долзарблигини яққол намоён этади.

Тадқиқот методологияси. Мазкур мақола инглиз ва ўзбек халқ эртақларидаги магия предметлар сирасига кирувчи сеҳрли тақинчоқлар ва безак анжомларининг қиёсий таҳлилига бағишланган. Жозеф Жейкобс томонидан тўпланган ва нашр қилинган “English Fairy Tales”, “English Fairy Tales and More English Fairy Tales”, Энни Флора Стил томонидан тўпланиб, нашр қилинган “English Fairy Tales” китоблари, шунингдек, уч бобдан иборат “Ўзбек халқ эртақлари” китоблари тадқиқотнинг асосий материаллари сифатида хизмат қилди. Тадқиқот жараёнида 100 дан ортиқ инглиз ва ўзбек халқ эртақлари ўрганилди. Тадқиқот натижалари ҳар иккала халқ эртақларида сеҳрли тақинчоқлар ва заргарлик буюмлари мавжудлигини ва уларнинг ўхшашлик ва фарқлари борлигини кўрсатди.

Таҳлил ва натижалар. Ҳам ўзбек, ҳам инглиз халқ эртақларида ғаройиб тақинчоқ ва безак асбоблари турли вазифа ва қўринишда келиб эртақ бадииятида ўзига хос аҳамият касб этади. Сеҳрли тақинчоқлар ва безак буюмларидан узук, сочбоғ, тумор, ойна, тарок, суртма, сеҳрли тамакидон, сеҳрли ҳамён каби тилсим предметлар ўзбек ва инглиз халқ эртақларида талқин қилинган.

Инглиз халқ эртақларидан “Ҳеч ким, ҳеч нарса” (Nix Nought Nothing), “Уста ва шогирд” (Master and his Pupil), “Молли Вуппи” (Molly Whuppie), “Сеҳрли узук” (Magic Ring), “Джек ва олтин тамакидон” (Jack and his Golden Snuff Box), ўзбек халқ эртақларидан “Султонхон”, “Кенжа қиз”, “Гуллар сирини”, “Икки ой, икки юлдуз”, “Маликаи Гулизор”, “Кунўғил ва Ойпарини” ларда ғаройиб заргарлик буюмлари ва безак асбобларини кузатдик.

Сеҳрли узук образини ҳам инглиз, ҳам ўзбек эртақлари сюжетига қўп кузатиш мумкин. Ўзбек эртақшуноси З. Расулова сеҳрли узукнинг бадиий вазифаларини куйидагича гуруҳлаштиради: 1) эпик қаҳрамонга бахт инъом этиш воситаси; 2) эврилтириш, яъни эртақ қаҳрамонини бир қўринишдан бошқа шаклга айланттириш воситаси; 3) бир жойдан иккинчи жойга етказиб борувчи, яъни узукни яқин қилувчи восита; 4) узукдаги воқеликлардан хабар берувчи, огоҳ этувчи ёки воқеликни ўзида акс эттириш кудратига эга тилсим предмет; 5) саховатли моддий таъминотчи; 6) бахт излаб сафарга чиққанларга ҳамроҳ ва мўъжизакор кўмакчи; 7) бунёдкор, қурувчи ва яратувчи 8) тилсимловчи ёки тилсимдан озод этувчи восита; 9) ўлим келтирувчи жоду қироли.

Масалан, ўзбек халқ эртаги бўлмиш “Ойпарини” эртагида сеҳрли узук образи турли бадиий вазифаларда келади. Эртақ қаҳрамони ўз бахтини излаб сафарга отланаётганда ўзи билан узукни олиб кетади. Йўлда у сеҳр билан илонга айланттирилган йигитни учратади ва узуги ёрдамида уни сеҳр- жодудан қутқаради. Шу узук

ёрдамида қаҳрамон шамолга айланади ва ёмон одамларни ит, эшак, хачир қўринишига эврилтиради.

Инглиз халқ эртақлари ва афсоналарида ҳам сеҳрли узук образи қўп учрайди. Масалан, юқорида номи тилга олинган “Молли Вуппи” эртагида сеҳрли узук девга тегишли бўлади. У девнинг бор куч-қудрати манбаси сифатида тасвирланган. Агар дев бу узукдан айрилгудек бўлса, куч-қудратидан ҳам айрилади. Шуни билган қаҳрамон қиз Молли Вуппи девдан, аввало, ана шу сеҳрли узугини тортиб олишга ҳаракат қилади ва бунга муяссар бўлади. У шу тариқа девни куч-қудратидан айириб, маҳв этишга эришади.

“Magic ring” (“Сеҳрли узук”) номида иккита инглиз халқ эртаги мавжуд бўлиб, уларда сеҳрли узук образи келтирилган. Қаҳрамон қилган яхши иши, эзгу амалининг мукофоти сифатида сеҳрли узукка эга бўлади. Аникрофи, бир эртақда бош қаҳрамон илонни қутқаргани учун, иккинчисида эса шохнинг қизини қутқариб қолгани туфайли сеҳрли узукни совға сифатида олади. Сўнгра шу сеҳрли узук ёрдамида хашаматли саройга, тўкин-сочин ҳаётга эришади.

Ўзбек ва инглиз эртақларида сеҳрли тарок образи ҳам талқин қилинган. Бошга табу тарок, соч толаси, бош кийимлари билан боғлиқ турли иримларни ва магия қарашларни келтириб чиқарган. Тарок сеҳрли эртақларда магия кудратга эга тилсим буюмлардан бири сифатида ҳар хил бадиий вазифада талқин қилинади.

“Nix Nought Nothing” (Ҳеч нарса, ҳеч ким) номли инглиз халқ эртагида иккита безак асбоби сеҳрли тарок ва сеҳрли соч тўғноғич учрайди. Nix Nought Nothing қиролнинг узук қутилган фарзанди бўлиб, у туғилганида отаси сафарда бўлади. Отаси йўқлиги сабабли унга исм бермай Ҳеч нарса, ҳеч ким (Nix Nought Nothing) деб аташади. Сафар чоғида қирол дарёга дуч келади ва сувни кесиб ўтолмайди. У бир девни учратиб қолади ва дев унга сувни кечиб ўтишга ёрдам беради. Эвазига эса Nix Nought Nothing ни сўрайди. Ҳеч нарсадан беҳабар подшоҳ бунга рози бўлади. Қайтиб келгач, ҳаммасидан хабар топади ва девга ўз ўғлининг ўрнига аввал товукбоқарнинг ўғлини, кейин эса боғбоннинг ўғлини беради, лекин девни алдай олмайди ва охир оқибат ўз ўғлини беришга мажбур бўлади. Бола вояга етгунга қадар девнинг уйида яшайди ва девнинг қизини севиб қолади. Улар биргаликда қочиб қарор қилишади. Ва дев уларни қувиб келаётганда энди етиб олай деганда, қизнинг сеҳрли тароғини девнинг йўлига ташлаб юборишади ва девнинг йўлида қалин бутазор пайдо бўлади. Бутазорни кесиб ўтиш анча вақтни олди, ва яна дев уларга етиб олай деганда, қизнинг соч тўғноғичини девнинг йўлига ташлаб юборишади ва ундан ўткир устаралар ўсиб чиқади. Ҳар иккала буюм душманнинг йўлини тўсишга ёрдам беради.

Биз сеҳрли тарок образини ўзбек халқ эртақларида ҳам кузатишимиз мумкин. Ўзбек фольклорига сеҳрли тарок сеҳрли кучга ва турли магия вазифаларга эга тилсим предмет сифатида намоён бўлади. “Икки ой, икки юлдуз” эртагида қизнинг тарокқа айланттирилиши мотиви учрайди. Ушбу эртақ сюжетига асосан жодугар қизни тарокқа айланттиради. Ўзбек эртақларида сеҳрли тарок асосан қари кампир, жодугар, ялмоғизларга тегишли бўлади. “Илон подшо” эртагида тарок жодугарнинг сочини тараш воситаси сифатида талқин қилинади. Жодугар кампир қаҳрамонга тарокни бериб, сочимни тара, битини боқ дейди. Қаҳрамоннинг тиззасига бош қўяр экан, унинг қонини сўра бошлайди. Буни сезгач у қочиб ва ялмоғиздан қутулишга қарор қилади. У қочар экан, жодугар уни изма- из қувиб боради ва қиз

жодугарнинг йўлига тарокни ташлайди. Тарок ташланган жойда қалин тўқайзор пайдо бўлади. Инглиз ва ўзбек эртакларидаги тарокнинг вазифаларининг ўхшашлиги шу ерда кўринади.

Эртакларда учрайдиган яна бир безак асбоби сеҳрли ойна бўлиб ҳисобланади. “Уста ва шогирд” (Master and his pupil) номли инглиз халқ эртагида сеҳрли ойна образи мавжуд бўлиб, унда дунёда содир бўлаётган барча воқеа-ҳодисаларни кўриш мумкин. Лекин фақат унинг эгаси ундан фойдаланиши мумкин. Шогирд ҳар қанча ҳаракат қилмасин, устозининг розилигисиз ундан фойдалана олмайди.

Сеҳрли ойна ўзбек эртакларида ҳам тез тез учрайдиган ғаройиб предметлардан биридир. Ойна тушунчаси Осиё халқларининг қадимги эътиқодлари ва анъаналари билан, ҳамда тўй маросимлари билан боғлиқ. Ўзбек халқ эртакларида ойна куйидаги вазифаларда келади:

1. Маълумот бериш. а) қахрамон ва унинг аҳволи ҳақида хабар бериш. Бу вазифа одамларнинг кўзгу руҳлари ҳақидаги тасаввурларига бориб тақалади. “Гуллар сири” эртагида бош қахрамон кўзгу ёрдамида яқинларининг аҳволдан хабар топади ва уларга ёрдам бериш учун йўлга отланади.

б) қахрамонга узоқдаги севгилиси ҳақида маълумот бериш. Бу функцияни “Маликаи Гулизор” эртагида кўриш мумкин.

в) дунё воқеалари ҳақида маълумот бериш. Ушбу функцияга эга ойна аксарият ҳолларда *ойнаи жаҳон* деб номланади.

2. Қахрамон ҳаёти билан боғлиқ бўлган ҳақиқатни тақдим этиш. Сеҳрли ойнанинг бу хусусияти “Кенжа қиз” эртагида намоён бўлади.

3. Узоқдаги нарсани яқинроққа кўчириб олиб келиш. “Султонхон” эртагида қахрамон кўрғонини ойна ёрдамида бошқа жойга кўчиради.

4. Ёлғончининг сирини фош этиш. “Кунўғил ва Ойпар” эртагида ойна рост гапирганни кўрсатиб, ёлғончини кўрсатмайди ва шу билан ёлғончи фош бўлади.

“Джек ва олтин тамакидон” (Jack and his golden snuff box) инглиз халқ эртагида олтин тамакидон ғаройиб образи иштирок этади. Бош қахрамонга отаси томонидан тақдим этилган ва фақатгина бошига кулфат тушганда фойдаланиш таъкидланган бу буюм очилганда ичидан 3 та кичкина одамча чиқади ва эгасининг 3 та тилагини

амалга оширади. Сеҳрли тамакидон Джекка қийинчиликларни енгиб ўтишга ва мурод-мақсадига етишга ёрдам беради. Ўзбек халқ эртакларида учрамайдиган бу тилсим предмет асосан Ғарб халқлари маданиятига хос бўлиб ҳисобланади.

Тадқиқот жараёнида инглиз ва ўзбек халқ эртакларидаги сеҳрли заргарлик ва безак асбоблари ўрганилди ва таққосланди. Сеҳрли тарок, сочбоғ, ойна, тамакидон, узук каби буюмлар кузатилди ва улар турли бадиий вазифаларда келиши аниқланди. Ғаройиб буюмларнинг шакли ва вазифаси миллатлар менталитети, маданияти, урф одатлари ва эътиқодлари билан чамбарчас боғлиқдир. Инглиз ва ўзбек халқ эртакларини тадқиқ қилиш шуни кўрсатдики, ўзбек халқ эртакларида ғаройиб буюмлар сон жиҳатдан инглиз халқ эртакларидаги ғаройиб буюмлардан устун туради. Бу эса ўз навбатида ўзбек эртакларидаги магик предметларнинг бадиий вазифаларининг ҳам кўплигини кўрсатади. Масалан, 100 дан ортиқ инглиз халқ эртаклари ўрганилганда фақат битта сеҳрли ойна образи учради ва у дунёда содир бўлаётган ҳодисаларни кўрсатиш хусусиятига эга эканлиги кўрилди. Ушбу бадиий вазифа ўзбек эртакларидаги ойнада ҳам учрайди. Аммо ўзбек халқ эртакларида тилсим ойна образи кўп учраши ва вазифалари ҳам кўплиги тасдиқланди. Сеҳрли тамакидон образи ўзбек халқ эртакларида учрамайди. Чунки бу ғарб маданиятига хос предмет бўлиб, ғарбдан шарққа кириб келган ҳисобланади ва ўзбек халқи орасида кенг қўлланилган эмас. Сеҳрли узук образи ҳар иккала халқнинг фольклор намуналарида учрайди, лекин вазифалари ва хусусиятлари жиҳатидан фарқланиши яққол намоён бўлди. Инглиз эртакларида узукнинг эврилтириш хусусияти кузатилмади.

Хулоса. Ушбу тадқиқотнинг асосий мақсади инглиз ва ўзбек эртакларидаги сеҳрли тақинчоқлар ва безак асбобларини ўрганиш, таққослаш ва уларнинг ўхшаш ҳамда фарқли жиҳатларини тадқиқ қилиш эди. Тадқиқот жараёнида ҳар бир халқнинг 100 дан ортиқ эртаклари таҳлил қилинди ва улардаги тилсим предметлар таққосланди. Натижалар шуни кўрсатадики, ҳар иккала халқ эртакларида сеҳрли тақинчоқлар ва безак асбоблари мавжуд бўлиб, улар турли шакл ва бадиий вазифаларда келади ҳамда уларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари мавжуд.

АДАБИЁТЛАР

1. Akhmedova, S. H. (2020). Analysis of general characteristics of the most studied fairy tale genre in English and Uzbek folklore. ISJ Theoretical & Applied Science, 06 (86), 134-136. **Soi:** <http://s-o-i.org/1.1/TAS-06-86-25>
2. Jacobs J. English fairy tales and more English fairy tales. – London, 2002. – 408 p.
3. Djumaeva, Nozima Djurabaeva (2019) "SOME SIMILARITIES AND DIVERGENCES IN PERSONIFICATION OF EDGED OBJECTS IN ENGLISH AND UZBEK FOLKLORE.," Scientific Bulletin of Namangan State University: Vol.1: Iss. 5, Article 45. <https://uzjournals.edu.uz/namdu/vol1/iss5/45>
4. Djurabayeva, Djumayeva Nozima. "Image of magical items in english and uzbek fairy tales." ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL 11.2(2021):1594-1599. https://scholar.google.com/scholar?hl=ru&as_sdt=0%2C5&q=Image+of+magic+items+in+english+and+uzbek+fairy+tales&btnG=
5. Kobilova A.B. Features of the use of the periphrases of the Uzbek and English languages in journalistic texts. International journal of Psychological Rehabilitation, Vol.24, Issue 07, 2020. – Pag. 8162-8168. <https://www.psychosocial.com/article/PR270794/18979/>
6. Kobilova Aziza. The main classification of periphrases of English language. Collection of the material of the international online conference: Actual problems and solutions of modern philology. Uzbekistan, December, 7th 2020. <http://journals.e-science.uz/index.php/conferences/article/view/223>
7. Kobilova A.B. Periphrasis – as a stylistic device. Proceedings of Global Technovation 2nd International Multidisciplinary Scientific Conference. Hosted from London, U.K., December, 28th 2020. – Page: 215-216. <https://conferencepublication.com>

8. Steel F. English fairy tales. – London, 2005. – 142 p.
9. Umurova Kh. SEMANTIC PROPERTIES OF THE TERMS OF WEDDING CEREMONY USED IN BUKHARA DIALECT. NOVATEUR PUBLICATIONS JournalNX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal ISSN No: 2581 - 4230 VOLUME 6, ISSUE 9, Sep. -2020.
10. Касимова Р.Р. Ўзбек тўй ва мотам маросим фольклори матнларининг инглизча таржимасида этнографизмларнинг берилиши: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Т., 2018. – 252 б.
11. Расулова З. Ўзбек халқ сеҳрли эртақларида “ғаройиб буюмлар” (спецификаси, генезиси ва бадиияти): Филол. фанлари номзоди дисс. автореф. – Т., 2012. – 26 б.
12. Буюк Каримий. Ўзбек халқ эртақларининг баъзи бир хусусиятлари// Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1995. - №5-6. –Б57-62; 1996.№1.- Б. 59-65.

Феруза ЖАЛОЛОВА,
Ўзбекистон Миллий университети ўқитувчиси,
E-mail: missjalolova@mail.ru

ЎзМУ профессори А.Маматов тақризи асосида

THE NOTION “CONCEPT” IN LINGUCULTUROLOGICAL ASPECT. CONCEPT “STEP MOTHER”

Abstract

This article discusses the notion of concept in linguoculturology, one of the extralinguistic factors, and the concept of "stepmother". There are also some comments on how the concept looks like a micro and a macro concept.

Key words: concept, microconcept, macroconcept, conceptual lacunas.

ПОНЯТИЕ «КОНЦЕПТ» В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ. КОНЦЕПТ «МОЧЕХА»

Аннотация

В статье рассматривается выражение концепта в лингвокультурологии, один из экстралингвистических факторов, а также понятие «мочеха». Также есть некоторые комментарии о том, как концепт выглядит как микро- и макро-концептами.

Ключевые слова: концепт, микроконцепт, макроконцепт, концептуальная лакуна.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК АСПЕКТДА КОНЦЕПТ ТУШУНЧАСИ. “ЎГАЙ ОНА” КОНЦЕПТИ

Аннотация

Мазкур мақолада экстралингвистик омиллардан бири бўлган лингвокультурологияда концепт тушунчасини ифодаланиши ва “ўгай концепти” борасида фикр юритилади. Бундан ташқари концептнинг микро ва макро концепт сингари кўринишлари хусусида айрим мулоҳазалар билдирилади.

Калит сўзлар: концепт, микроконцепт, макроконцепт, концептуал лакуналар.

Замонавий тилшуносликда тилни инсон маданиятини изохлашнинг самарали усули сифатида ўрганиш тенденцияси мавжуд. Тил-бу инсон тафаккури тизими, инсон руҳияти табиати учун калит эканлиги, у миллатни характерлаш учун хизмат қилиши билан изоҳланади. Л. Ельмслевнинг фикрига кўра, тил “ҳам шахсият услубини тушунишга, ҳам ўтган авлодларнинг ҳаётий воқеаларига йўл очиши мумкин” [2].

Сўнгги 10-15 йил ичида тилшунос олимларнинг илмий тадқиқот ишларини таҳлил қилиш ҳам хорижий ҳам маҳаллий тилшуносликда тобора кучайиб бораётган тенденцияни янги йўналиш – лингвомаданиятшуносликнинг жадал шаклланишига эътибор беришга имкон беради.

Лингвомаданиятшуносликнинг вазифаларига тил ва маданият, тил ва миллат, тил ва халқ менталитети ўртасидаги муносабатларни ўрганиш ва тавсифлаш қиради [5]. Э. Бенвенистнинг талқинига кўра “учлик - тил, маданият, инсон шахси асосида” яратилган бўлиб, маълум бир этник гуруҳнинг маънавий ўзига хослиги сифатида тақдим этади [1]. Лингвомаданиятшуносликнинг категорик асосини лисоний шахсият ва концепт тушунчалари ташкил қилади, унинг гнесиологик шаклланиши ҳали тугалланмаган.

Табиийки, бошқа барча лисоният билан боғлиқ бўлган фанлардаги каби, лингвокультурологияда ҳам унинг асосий категорияси бўлиб “концепт” хизмат қилади, ваҳоланки у кўп қиррали ақлий - идрокий ходисадир. Концептни бевосита ташкил этувчилари мавжуд бўлиб, улар уни тадқиқ қилишнинг тушунчавий, идрокий, тасвирий- маданий (культурологик) ва прагматик қирраларини ташкил этади. Е.С.Кубрякованинг фикрига кўра” концепт – ментал

тузилма бўлиб, у турли таркибдаги ва кўринишдаги билимлар кванти ёки умумлашмасидир” [3].

Тилга лингвокультурологик ёндашув, жумладан дунё ҳақидаги билимларнинг концептуаллашуви ва мазкур билимларнинг категориялашуви жараёнлари, пировардида уларнинг вербал структураларга йўғрилиши, яъни улар орқали воқелантирилиши юзасидан олиб борган кузатишларимиз замонавий инглиз, ўзбек ва бошқа тиллар тизимидаги мавжуд лингвокультурологик моделлардаги етишмаётган, бир томондан, таркибий бўғинлар (звенолар), категориялар (микркатегориялар, макркатегориялар), иккинчи томондан, бир қатор (микроконцептлар, макроконцептлар, якка ва жуфт концептлар, умумий ва хусусий концептлар)ни, шу билан бирга “концептуал лакуна”ларни ҳам аниқлашга имкон берувчи қўшимча асос, далил-исботларни келтиришга пухта замин яратади.

Шуни таъкидлаш лозимки, айрим олимларнинг объектив борликни идрокий ва лисоний концептуаллаштириш ҳамда категориялаштириш ўртасида чамбарчас боғлиқлик борлиги, қолаверса дунёнинг сўзловчилар/ёзувчилар томонидан ҳар икки муҳим жараёнлар орқали тил воситасида мушоҳада этилиши ва пировардида вербал воситалар орқали манзаралаштирилиши глобал қамровга эга эканлиги, шунингдек бу мураккаб жараёнлар барчаси мавжуд семантик категорияларни тилда воқелантириш учун хизмат қилишга йўналтирилганлиги, ўз навбатида уларнинг иерархик (поғонама-поғона), шу йўсинда кўп сатҳли воситалар орқали воқелантирилиш моҳиятига эга эканлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ўринли ва тўғридир [3].

Ҳозирга келиб, универсал тавсифга эга бўлган “концепт”ларга асосланувчи объектив дунё ҳақидаги

билимлар тизимининг категориялашувига бевосита алоқадорлигини таъкидлаш лозим. Шу боис ҳар бир тилда воқеалантирилиши лозим бўлган семантик категорияларнинг жами миқдорини аниқлашга катта эҳтиёж ва зарурат туғилаётганлиги, албатта, бежиз эмас.

Бу ерда шуни таъкидлаш жоизки, дунёни концептуаллаштиришда ва у ҳақидаги билимлар тизимини категориялаштиришда концептуал константалар ёки лингвокультурологик константалар универсал табиатга эга бўлиб, умумлисоний воқеликдир. Шу билан бирга бу борада алоҳида олинган этнос - социум ҳаёти, маданияти, турмуш тарзи билан боғлиқ ўзига хос тавсиф ва хусусиятларга эга бўлган концептлар ҳақида ҳам сўз юритмасдан иложи йўқ (масалан, мусулмон халқларида ўтказиладиган “суннат тўй”, ўзбеклардаги айрим урфу одатлар (“келин тушди”, “куёв кочди”, “ота кўрди”, “чарлар”, “сурпа йиғди”, “мушкулкушод”, “чилёсин”, ёки русларда “борщ”, “щи”, “жаркое”, “окрошка” каби турли тилларда турлича реалаялар) борки, улар бетакрор вербал воситалар, яъни “реалема”лар (қаранг: Хошимов 1999, 58) орқали ифодаланади.

Мана шундай хусусий ёки умумлисоний, яъни универсал бўлган семантик константалар лингвокультурология учун хос бўлган концептлар сифатида тавсифланиши мумкин.

Шу боис лингвокультурологияда шундай концептларнинг жами турлари ва миқдорини аниқлаш масаласи замонавий тилшунослиқда унинг “концептология” деб ном олган янги йўналиши кун тартибининг бошида турибди.

Лингвокультурология бўйича махсус адабиётларда концептларнинг лингвокультурологик табиатига, уларнинг концептуаллаштириш ва тилни тизимли таҳлил қилиш ҳамда ёритиш билан бевосита узвий боғлиқ бўлган дунё ҳақидаги билимлар структурасини категориялаштиришга дахлдор масалалар қизгин муҳокама қилиб келинмоқда (Н.Д.Арутюнова, Е.С. Кубрякова, **Н.Н.Болдырев**, Т. В.Бульгина, О. Г.Резина, Л. О.Чернейко, А. Д. Шмелев, Г.П.Мельников, Ш.Сафаров, Ў.Қ.Юсупов, А.Э.Маматов, Ф.М.Хошимов, Т.Я.Волохина).

Ҳозирги пайтда тилшунослар олдига концепт турлари ҳақидаги масаланинг кун тартибига кўндаланг қўйилиши ҳам мақсадга мувофиқдир, айниқса лингвокультурологик жиҳатдан счим бериладиган вазибаларга бевосита дахлдор бўлган “микрoконцепт” ва “макрoконцепт”лар каби долзарб масалаларнинг бугунги кун тартибига қўйилиши муҳим аҳамият касб этмоқда.

Кейинги ўн йилликларда турли тиллардаги олам манзараси муаммоси ва хусусиятларини тадқиқ қилишнинг долзарблашуви ва ундан келиб чиқувчи миллий ва интернационал “лингвалитет” (тил ҳақидаги билимлар структураси, мажмуаси) [7], шунингдек “концептуалитет” [6], яъни концептлар ҳақидаги билимлар структураси, мажмуаси билан боғлиқ ҳолда турли тил ва маданиятларга тегишли концептлар қизгин муҳокама этиб келинмоқда. Тил ва маданиятга хос хусусий концептларни ўрганиш ҳам тадқиқотчида катта қизиқиш уйғотади, чунки бундай ноёб концептлар бошқа тиллардаги концептуал бўшлиқ (лакуна)ларни кўрсатиб берадилар.

Шундай қилиб, таъкидлаш мумкинки, концептларнинг турлари ва тоифаларини фарқлаш у ёки бу жиҳатдан уларнинг бевосита алоқадор бўлган соҳаларига ва улар бажарувчи вазибаларига узвий боғлиқдир, чунки айрим концептлар айнан олинган бир

тилда фикрловчилар ва сўзловчилар/ёзувчиларнинг умумий ақл-заковот ва унга мос келадиган идрoкий фондини ифодалайдилар, тавсифлайдилар.

Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, концептларни қуйидаги яна бошқа икки таркибий турга ажратиш мақсадга мувофиқ: 1) содда концептлар; 2) қўшма концептлар. Қолаверса, қандай вербал воситалар орқали воқеалантирилишига боғлиқ ҳолда концептлар яна икки катта турга бўлиниши мумкин: 1) вазиат, ҳолатни ифодаловчи концептлар (бундай концептлар маълум мураккаб ҳодисани, воқеани, аниқроғи, маълум пропозицияни ифодалайдилар (шу боис улар иккинчи тоифа концептлар деб аталадилар), 2) воқеа, ҳолатни ифодаламайдиган концептлар (яъни улар маълум нарса ёки номинатив содда ҳодисани, аташ номлаш, аниқроғи, номинация орқали ифодалайдилар (шу боис улар биринчи тоифа концептлар деб юритиладилар). Бундай ҳолатларда иккинчи тоифа (вазиатни, ҳолатни ифодаловчи) концептлар одатда камида сўз бирикмаси ёки гап (жумла) каби катта вербал воситалар орқали ифодаланади. Шуниси муҳимки, уларнинг кейинги тури (яъни гап, жумла)лар айнан махсуслашган воқеалантирувчи воситалар бўлиб саналадилар. Иккинчи тоифа концептлар (яъни воқеа, ҳолатни ифодаламайдиган концептлар) одатда лексик сатҳнинг номинатив бирлиги саналадиган – лексема (сўз)лар орқали ифодаланади.

Ф.М.Хошимов таъбири билан айтганда, инсоннинг тафаккуридаги концептлар ҳақидаги билимлар мажмуаси “концептуалитет”га келсак, у тилда сўзловчи инсоннинг объектив борлиқ ҳақидаги барча билимлари йиғиндисини ифодалашга хизмат қилади. Шу боис “концептуалитет” тилда сўзловчи/ёзувчиларнинг объектив борлиқ ҳақида умр бўйи олган билимларининг даражасига боғлиқ ҳолда фарқланиши мумкин. Шунингдек, “концептуалитет” менталитет каби миллий табиатга эга бўлиши мумкин. Бундай ҳолатда тилда сўзловчи /ёзувчи бир тил ва у билан узвий боғлиқ бир миллий маданият эгасидир, шу билан бир вақтда у интернационал характерга эга бўлиши ҳам мумкин, ваҳоланки бундай ҳолатда тилда сўзловчи/ёзувчи икки ёки ундан ортиқ тил ва улар билан узвий боғлиқ бирдан ортиқ миллий маданият соҳибидир [7].

Тилдаги ҳар қандай лексик бирлик у ёки бу концепт билан узвий боғлиқ бўлмай иложи йўқ, чунки улар мулоқот учун зарур бўлган маълум *концептлар* (*микрo-, макрo-, гипер-/супер- ёки*), *архиконцептлар*)ни воқеалантиришга қаратилган бўлиб, оғзаки ёки ёзма нутқда (мулоқотда) бири иккинчисини бевосита тўлдириб келади [4].

Қиёсий нуқтаи-назаридан олинганда концептларни икки муҳим турга бўлиш мақсадга мувофиқ дейди Ф.М.Хошимов: 1) *умумий концептлар* (қуёш, ой, ер, осмон, сув, ҳаво, овқат, ўлим, ҳаёт, фарзанд, бола, в.б.); 2) *хусусий концептлар* (атала, палов, эҳсон, хатми, боршч (борщ), шчи (щи), окрошка, мазар, сурпа очди, келин тушди, ота кўрди, чарлар, куёв кочди, в.б.) [6]. Олимнинг фикрига кўра, биринчи тур концептлар барча мавжуд тилларда сўзлашувчилар тафаккурида акс этиши ва тилларида ҳам воқеалантирилиши муқаррар бўлган умумий концептлардир. Иккинчи тур концептлар эса маълум бир тилда сўзлашувчилар тафаккурида мавжуд бўлиб, уларнинг тилида ифодаланадиган хусусий концептлар бўлиб, улар бошқа тилда сўзлашувчилар тафаккурида “*концептуал лакуна*” [9] ва тилда эса “*лингвал лакуна*” [8] борлигидан далолат беради. Бундай концептлар фақат бир тил ва бир маданият эгаларининг тафаккуридаги концептуал семантикани, ваҳоланки уларнинг миллий

тилида мавжуд бўлган лингвал семантикани вокеалантирувчи, масалан, “*атала, эҳсон, келин тушиди, ота кўрди, чарлар, кувё қочди, сурпа очди*” каби бетақроп лингвоконцептуал вокеликлар фақат ўзбекларнинг тафаккурида, маданиятида ва тилидагина мавжуд.

Шундай қилиб, Г.М.Хошимовнинг фикрига қўшилган ҳолда биз ўз изланишимизда концептни қуйидагича тушунамиз: “Концепт бу тафаккурда кечувчи бири-бири билан чамбарчас боғлиқ икки муҳим жараён концептуализация (концептуаллаштириш) ва категоризация (категориялаштириш)нинг пировард натижаси каби жараёнларнинг пировард натижасидир [7].

Қуйида биз инглиз ва ўзбек тилларида “ўғай она” концептининг лингвокультурологик жиҳатларини чоғиштирма тахлилини қилишга ҳаракат қиламиз.

Инглиз тилидаги “Dictionary of Contemporary English” луғатида “ўғай онага” қуйидагича таъриф берилади: *step-mother – a woman who is married to your father but who is not your mother.*

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида эса айнан “ўғай она” га таъриф берилмайди. Мазкур изоҳли луғатда “ўғай” лексемасига умумий ҳолатда таъриф берилиб ўтилади. Унда ёзилишича, “*ўғай*” сўзи “*олдинги эр ёки хотиндан бўлган фарзандлар ҳозирги эр ёки хотинга ҳамда уларнинг қариндошларига нисбатан, шунингдек, ҳозирги эр ёки хотин ва уларнинг қариндошлари олдинги эр ёки хотиндан бўлган болаларга нисбатан*” деб берилган. Бундан кўринадики, инглиз халқи учун “ўғай она” шунчаки оддий ҳолдек туйилади. Бироқ, бизнинг ўзбек менталитети учун “ўғай” сўзи салбий ҳолатни ифода этувчи лексемадир.

Инглиз тилида “ўғай” лексемаси билан қўлланилувчи сўзлар бошқа бошқа яъни алоҳида ифода этилса, ўзбек тилида уларни бир мавзу ичига тўплаб берилганлигига гувоҳ бўламиз.

Бу эса ўзбек халқини оилани сақлаб қолишга нисбатан инглизларга қараганда бепарво эмасликларидан далолат беради.

Ўғай ота – оналар ўз фарзандига ота – оналик қилаётган биологик ота – оналардан ҳам кўпроқ бурч ва вазифага эга ҳисобланишади. Чунки, қадим даврлардан бери ўғай ота – она ёки ўғай она образи фақатгина ёвуз образ сифатида сақланиб қолган. Жинсий тоифага бўлиш имкониятлари шуни кўрсатадики, ўғай ота – она ҳамда биологик ота – она сифатида ҳаракат қилишда, улар оддий

биологик ота – оналарга нисбатан кўпроқ аҳамиятга эга ҳисобланишади. Чунки, улар кўпроқ фарзанд тарбиялаш вазифаларини ўз зиммаларига олишади. Бундан ташқари, Шарқ ва Ғарб маданиятларида ҳам болалар ёвуз оналар вакилларига дуч келишаётганлиги сир эмас. Шунинг учун ҳам ўғай оналарда мавжуд бўлган муаммолар уларнинг соғлигида ҳамда асаб тизимида ўз таъсирини ўтказишни бошлайди, бу эса албатта салбий оқибатларга олиб келади.

Шунинг учун ҳам, ўғай оналарнинг юзида акс этган муаммолар уларнинг ўз шахсий муаммолари эмас аксинча, оилавий ҳаётга қўниқиб жараёнларига бўлган қийинчиликлар ва уларга нисбатан амалга оширилаётган қийинчиликлар ҳисобланади.

Ҳатто қадимги Юнон ва Рим давлатларида ҳам болаларга ўғай оналар томонидан ёмон муносабатда бўлиши ҳақида ёмон тушунчалар мавжуд. Шарқий ва Ғарбий фольклорда ўғай оналарнинг пайдо бўлиши, ўғай онанинг борлигидан тарихий ташвишларни акс эттиради. Шарқ мифологиясида ҳам ўғай она образига боғлиқ турли хил стереотиплар мавжуд. Чунки, ҳукмронлик тепасига ўғай она образи асосан, ёвузлик олиб келувчи, давлатни инқирозга юзлантирадиган, халққа зулм қилувчи образ сифатида тасвирланади. Ҳозирги даврда ажрашиш ва қайта турмуш қуриш кўрсаткичларининг юқорилиги кўплаб замонавий оилаларда ўғай она ёки ўғай оталарнинг борлигини англайди. Маълумки, ўғай оналар ўз турмуш тарзидаги мураккаб роли туфайли, маълум бир даражада стрессни бошдан кечириётганлигига қарамадан, ҳозирги кунда олиб борилаётган тадқиқотлар ўғай она образига боғлиқ бўлган стереотипларнинг болаларга бўлган таъсирини ҳам тахлил қилиб беришга қаратилган.

Ўғай оналар ҳамда фарзандлар орасидаги ёмон муносабатни ҳал қилиш учун аввало, мазкур ёмон муносабатни юзага келтириётган воқеаларни чуқур ўрганиб тахлил қилишимиз керак. Халқ оғзаки ижоди ёки бадиий асарлари фильмга айлантирилганлиги сабабли, улар жамоатчиликка яхши маълум бўлиб, бу одамлар ҳамда мазкур олиб борилаётган тадқиқот натижаларини тушуниш ҳамда ўзаро бўлишишни осонлаштиради. Агарда, мазкур муаммоларнинг асл илдизи топиб баргараф этилса, аслида унчалик чуқур бўлмаган муаммолар ҳам ҳам ўз ечимини топган бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Арутюнова Н.В. Язык и мир человека. - М.: “Наука”, 1998. - 231 с
2. Городецкий Б.Ю. К проблеме семантической типологии. - М.: Изд-во МГУ, 1969. -564 с.
3. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. - М.: МГУ, 1996. - 245 -с.
4. Маматов А.Э. Тилга когнитив ёндашувнинг моҳияти нимада?// Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари (проф. А.Нурмонов тавлудининг 70 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжуман материаллари). Андижон, 2012.
5. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. М.: Школа: Языки русской культуры. - 1996. 288. -с.
6. Хошимов Г.М. К теории концептов и их таксономии в когнитивной лингвистике.// Систем-структур тилшунослик муаммолари. Филология фанлари доктори, профессор Н.К.Турниёзов таваллудининг 70-йиллигига бағишланган Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. Самарканд, 2010.
7. Хошимов Г.М. К актуальным проблемам теории концептов и их классификации в современной когнитивной лингвистике// Тил бирликларининг қиёсий-типологик ва лингвомаданиятшунослик йўналишларидаги тадқиқи ва уларнинг чет тилларни ўқитишдаги ўрни// Республика илмий-амалий анжумани мақолалари тўплами. Тошкент, 2017. 44-46 -б.
8. Юсупов У.К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики, Ташкент:- изд-во ФАН, 2007.
9. Юсупов Ў.Қ. Концепт ва лингвокультуре атамалари хусусида. //Қиёсий-чоғиштирма, типологик ва умумий тилшуносликнинг долзарб муаммоларига бағишланган илмий-амалий конференция материаллари. Андижон, 2010, 9-15

MILLIY QADRIYATLARNI IFODALOVCHI TIL VOSITALARINING ILMIY ADABIYOTLARDA O'RGANILISHI

Аннотация

Milliylik azal-azaldan har bir xalq uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Uni o'rganish saqlab qolish, boyitib borish soha olimlarining yetakchi vazifalaridandir. Shu jumladan, o'zbek tilidagi ilmiy adabiyotlarda ham milliy qadriyatni ifodalovchi til vositalari o'rganib, tahlil qilib kelinmoqda. Maqolada oilada milliy qadriyatlar, qadriyatlarning mohiyati, jamiyat hayotidagi o'rni, milliy va diniy qadriyatlarining farqli va o'xshash tomonlari, bugungi va oldingi mazmuni va boshqa xususiyatlari to'g'risida qilingan ishlar tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: milliy qadriyat, millat, ma'naviyat, leksema, dialektik aloqadorlik.

THE STUDY OF LANGUAGE TOOLS IN THE SCIENTIFIC LITERATURE THAT EXPRESS NATIONAL VALUES

Abstract

Nationality has always been the basis of every nation. Its study, preservation and enrichment is one of the leading tasks of scientists in the field. In particular, in the scientific literature in the Uzbek language, the means of expression of national values are studied and analyzed. The article analyzes the work done on national values in the family, the essence of values, their place in society, the differences and similarities of national and religious values, their current and past content, and other features.

Key words: national value, nation, spirituality, lexeme, dialectical connection.

ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ В НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ, ВЫРАЖАЮЩИХ НАЦИОНАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ

Аннотация

Национальность всегда была основой каждой нации. Его изучение, сохранение и обогащение - одна из ведущих задач ученых в этой области. В частности, научная литература по узбекскому языку изучает и анализирует средства выражения национальных ценностей. В статье анализируется проделанная работа над национальными ценностями в семье, сущностью ценностей, их местом в обществе, различиями и сходством национальных и религиозных ценностей, их нынешним и прошлым содержанием и другими особенностями.

Ключевые слова: национальная ценность, нация, духовность, лексема, диалектическая связь.

Kirish. Milliy qadriyatlarni ifodalovchi til vositalari turli xil ilmiy adabiyotlarda organilgan. Masalan, Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti talabasi Shodmonova Shoira Saidovna Pedagogika fanlari ilmiy darajasini olish uchun yozgan ilmiy ishida mavzuga "Oilada kichik maktab yoshidagi bolalarni milliy qadriyatlar asosida axloqiy tarbiyalashning pedagogik asoslari" doirasida yondoshgan. Tadqiqotda milliy qadriyatlar asosida ahloqiy tarbiyalash pedagogik zarurat ekanligi ochib berilgan. Oilada bola tarbiyasida milliy qadriyatlarning nechog'lik ahamiyatlik ekanligi va hamnafasligi, milliy qadriyatlar o'quvchilarni, oiladagi bolalarni kamolot sari yetaklashda, ma'naviyatli qilib tarbiyalashda milliy qadriyatlarni anglashning, ularni tushunib tub mag'ziga yetishning, milliy qadriyatlarni yosh avlodga oila muhitidan singdirib borishning naqadar muhim ahamiyati va har bir shaxs hayotida tutgan o'rni va roli butun dunyo ahli uchun ahamiyati va O'zbekiston mustaqilligining dastlabki kunlaridanoq jamiyat hayotida milliy qadriyatlarni tiklash va ular asosida barkamol avlodni voyaga yetkazish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga ko'tarilganligi hususida gap boradi.

Shuningdek, "Ta'lim to'g'risida"gi qonunda, hamda kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"da O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasida umumiy o'rta ta'limni tashkil etish to'g'risida"gi qarorida milliy qadriyatlar asosida o'quvchi shaxsida ma'naviy-ahloqiy fazilatlarini tarbiyalashga, o'z vataniga va xalqiga sodiq fuqoroni shakllantirishga alohida ahamiyat berilgan. Demak, o'sib kelayotgan yosh avlodni milliy istiqol ruhida tarbiyalash muhim masaladir. Bu vazifani asosan oila va xalq ta'limi tizimidagi muassasalar bajara oladi. Chunki farzand dunyoga

kelgach oilada tarbiya topadi. Maktabda bilim oladi kabi fikrlar turli misollar bilan isbotlab berilgan.

Adabiyotlar tahlili. Bundan tashqari R.U. Ernazarovning "Milliy va umuminsoniy qadriyatlarning mohiyati, uning o'ziga hos xususiyatlari" mavzusida yozilgan ilmiy ishida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning inson hayotidagi roli, o'rni, ahamiyati, kelib chiqishi haqida so'z boradi.

Shu bilan bir qatorda milliy qadriyatlarning shakllanishida milliy ong, milliy madaniyat, milliy mafkura kabi tushunchalar ham ochib berilgan.

"O'zbekistonda milliy va umuminsoniy qadriyatlarning ijtimoiy mohiyati va jamiyat hayotidagi o'rni" mavzusida ish olib borgan Xabibullayeva Dilfuz Abdullaevna tadqiqotda "...Milliy va umuminsoniy qadriyatlar azaldan mavjud bo'lib, faqat turli davrlarda unga munosabat o'zgarib turgan. Milliy qadriyatlar ayrim xalq, millatlar va elatlarning o'z tarixiy taraqqiyoti jarayonida yaratilgan barcha moddiy va ma'naviy boyliklarning yig'indisidan iboratdir. Milliy qadriyatlar murakkab ijtimoiy-ruhiy hodisa bo'lib, millatlarining tili, madaniyati, tarixi, udumlari, moddiy va ma'naviy boyliklari, iqtisodiy-siyosiy va ma'naviy hayotini ham qamrab oladi. Tabiiyki har bir xalq va elatda milliy tuyg'u kuchli bo'lib, unda millatning tarixi, hozirgi ahvoli, milliy ruhiyati va xususiyatini tushunish hissiy shaklda mujassamlashgan bo'ladi. Insonda milliy ong va g'urur, ya'ni milliy mafkura bo'lmasa, u o'zining qaysi millatga mansubligini his etmasa, uning milliy manfaat va qadriyatlari ham bo'lmaydi va uni tushunib yetmaydi" kabi farazlarni ilgari surib, qadriyatlarning tarixiy ildizlariga ham chuqur nazar tashlagan.

Tojiboev M.T. qadriyatlarga milliy va diniy tomondan yondoshgan. U o'z tadqiqotida milliy va diniy qadriyatlarining farqli va o'xshash tomonlarini qiyoslab ko'rsatib bergan. A.A. Abdurazzoqov qadriyatlarga ta'rif berib, qadriyat-bu atrof muhitdagi, narsalarni, hodisalarni ularning inson va jamiyat uchun ahamiyatiga qarab, ijobiy yoki salbiy deb baholash ularni muhim yoki nomuhim, zaruriy yoki keraksiz, qadrlil yoki beqadr, asosiy yoki ikkinchi darajali deb belgilash natijasida vujudga keladigan tushuncha yoki nuqtai-nazarlarda aks etuvchi obyektlardir, deb belgilangan deya ta'kidlab o'tadi.

Milliy qadriyatlarining shakllanishi va rivojlanishi har bir millatning o'ziga hos tarixi, tili, madaniyati, ahloqiy va ma'naviy faoliyati, yashash sharoiti, turmush tarsi, ishlab chiqarish uslubi bilan bog'liqdir. Milliy qadriyatlarining har bir ko'rinishini uzoq tarixiy taraqqiyotning o'ziga hos hususiyatlarini chuqur o'rganish orqaligina to'g'ri tushunib olish mumkin kabi mazmundagi so'zlar bilan ifodalaydi.

Milliy qadriyatlar millatlarning o'zligini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yana milliy qadriyatlar mavzusida ish olib borgan R.X. Ro'ziyeva qadriyatlarining oldingi va bugungi mazmuni haqida so'z yuritib o'tgan.

Ma'lumki sho'rolar zamonida (asosan 60-yillardan boshlab) "ma'naviyat" istilohi o'ta ehtiyotkorlik, taraddud, mulohazakorlik bilan (balkim ruh, ruhiyat ma'nolarini anglatishi mumkinligidan havotirlanganday) kamdan-kam hollarda ishlatilar, ba'zan ma'naviy madaniyat axloqiy ma'naviy soha tarzida ko'proq g'oyaviy mazmunga aloqador ijtimoiy tushuncha sifatida talqin etilardi. "Qadr-qimmat" kategoriyasi esa avvaldan ancha tor ma'noda qo'llanilgan bo'lsada, qadriyatlar atamasi 80-yillarning oxirlariga kelib iste'molga kirdi va faqat mustaqilligimiz yillarida "milliy qadriyatlar" tushunchasini oldi va ma'naviyatning uzviy qismiga aylandi.

Qadriyatlar kategoriyasi tushunchasi muayyan moddiy va ma'naviy hodisalar, shuningdek, ularning ayrim hususiyatlarining ifodasidir. Bu hodisalardan jamiyat o'zining amaliy ehtiyojlarini uchun foydalanadi. Falsafada insonning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ahloqiy, estetik jihatlardan olamga bo'lgan munosabatini ifodalovchi tushunchalar har xil sharhlanib kelindi. Bir qarashda qadriyat shakllari tartibsizga o'xshab ko'ringani bilan aslida ular orasida qonuniy, zaruriy uyg'unlik mavjud.

Ularning namoyon bo'lish shakllari ham dialektik aloqadorlikdadir. Kundalik hayotda ko'pchilik tomonidan qo'llaniladigan qadriyatlar iborasi odamlar uchun zarur ahamiyat kasb etganida narsa, hodisa, obyekt, predmet kabilarga nisbatan ishlatiladi. Qadr so'zi o'zbek tilidagi ba'zi ibora va so'zlarda sharqona falsafiy mazmun borligidan dalolat beradi va serqirra ma'nokasb etadi deb takidlaydi.

Xulosa. Umumiy olib qaraganda tadqiqotda manaviyat hususan milliy manaviyat, jumladan madaniy qadriyatlarga oid falsafiy asarlarga, adabiyotshunoslik risolalariga, maxsus maqolalarga bugungi kunning ilmiy nuqtai-nazari istiqloq sharoiti taqozo etgan yangi talab va tamoyillar asosida xolisona va tanqidiy munosabat bildirildi. Har bir qadriyat ma'lum sharoit va davrning mahsuligina bo'lib qolmasdan u asrlar davomida rivojlanib boradi.

Qadriyatlarining mazmuni jamiyatning moddiy ne'matlar ishlab chiqarish jarayonidagi yutuqlari bilan bog'liq. U keng ma'noda madaniyat dunyosidir, bu inson manaviy hayotining va faoliyatining qimmatini belgilovchi bahodir, insonning ahloqiy ongi, ahloqiy intilishlari sohasiga mansub bo'lib, shaxs ma'naviy boyligining me'zoni sifatida ifodalanadi. Zero eng oliy qadriyat insondir. Inson borlig'i, uning hayoti, yashashi eng oliy masaladir. Inson hayot bo'lsagina narsalar, tabiat, butun borliq, moddiy va ma'naviy madaniyat ahamiyatga ega bo'ladi. Uning ahamiyati faqat inson borlig'i asosida qadrlanadi.

ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov G'. Stilistik normalar haqida // O'zbek tili va adabiyoti- Toshkent, 1969 -B.50-52.
2. Abdurahmonov H. Rafiyev.A, Shodmonqulova D. O'zbek tilining amaliy grammatikasi.- Toshkent: O'qituvchi, 1992.-256 b.
3. Begmatov. E Adabiy talaffuz madaniyati.-Toshkent: O'zbekiston, 1982.
4. Begmatov E, Mamatov. A Adabiy norma nazariyasi.- Toshkent: Fan, 2003.
5. Ishayev.A. O'zbek adabiy tilida tovush birikmalari // O'zbek tili va adabiyoti.- Toshkent, 1996.-B. 27-32.
6. Yo'ldoshev. B. Badiiy nutq stilistikasi.- Samarqand, 1982.-82 b.
7. Kabilova. Z. M. O'zbek tilining fonosemantik vositalari: Filol. fanl. nomz.... dis.- Toshkent, 2008.-125 b.
8. Mahmudov A. Tilda singarmonizm, urg'u va tovush sistemasining o'zaro munosabati // O'zbek tili va adabiyot.-Toshkent, 1980-B. 46-48.

*Дурдона КОМИЛОВА,
Ўзбекистон Республикаси Божхона кўмитаси Божхона институти
Ўзбек ва хорижий тиллар кафедраси катта ўқитувчиси
E-mail: durdona8324@mail.ru*

ЎзМУ профессори А.Эшонкулов тақризи асосида

THEORETICAL APPROACHES OF STUDYING TERMS

Abstract

For the time being the study of terms is one of the crucial demands in linguistics sphere. Changes in business, entrepreneur bring new terms to the lexical layer of the language. These new terms are causing a number of problems. As the factor of terms' problems it should be noted that one of them is the development in technology, education and science. Another reason is limited number of researches on terms. In order to solve the dilemmas and offer concrete or possible solutions linguists are offering various kinds of definitions and today we may face different theoretical approaches of studying terms. In this article linguists' opinions will be analyzed and compared to each other in order to clarify theoretical approaches.

Key words: terms, theoretical approaches, terminology, definitions, lexical layer, science

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ТЕРМИНОВ

Аннотация

В настоящее время изучение терминов является одним из важнейших требований в лингвистики. Изменения в бизнесе, предпринимателе вносят новые термины в лексический слой языка. Эти новые термины вызывают ряд проблем. В качестве фактора проблем терминов следует отметить, что одним из них является развитие технологий, образования и науки. Другая причина-ограниченное количество исследований по срокам. Чтобы решить дилеммы и предложить конкретные или возможные решения, лингвисты предлагают различные виды определений, и сегодня мы можем столкнуться с различными теоретическими подходами к изучению терминов. В этой статье мнения лингвистов будут проанализированы и сопоставлены друг с другом с целью уточнения теоретических подходов.

Ключевые слова: термины, теоретические подходы, терминология, определения, лексический слой, наука.

ТЕРМИНЛАР ЎРГАНИЛИШИГА ДОИР НАЗАРИЙ ТАҲЛИЛЛАР

Аннотация

Ҳозирги кунда терминларни ўрганиш тилшунослик соҳасининг муҳим талабларидан биридир. Ижтимоий ҳаётдаги сиёсий-иқтисодий, молиявий ва бизнес ва тадбиркорликдаги ўзгаришлар тилнинг лексик қатламига янги терминларни олиб киради. Бу янги атамалар бир қатор муаммоларга сабаб бўлмоқда. Атамаларнинг муаммолари омили сифатида шуни таъкидлаш лозимки, улардан бири техника, таълим ва фан тараққиёти ҳисобланади. Яна бир сабаби, тадқиқотлар жиҳатидан чекланганлиги. Иккиланишларни ҳал қилиш ва аниқ ёки мумкин бўлган ечимларни тақлиф қилиш учун тилшунослар турли хил таърифларни тақлиф қилмоқдалар ва бугунги кунда биз атамаларни ўрганишнинг турли назарий ёндашувларига дуч келишимиз мумкин. Ушбу мақолада тилшуносларнинг фикрлари назарий ёндашувларни ойдинлаштириш мақсадида таҳлил қилинади ва бир-бирига қисқланади.

Калит сўзлар: атамалар, назарий ёндашувлар, терминлар, таърифлар, лексик қатлам, илм-фан.

Кириш. Маълумки, жаҳондаги жамики фойдаланилаётган тиллар ўз хусусиятларидан келиб чиққан ҳолатда турли хилдаги терминларга ега ҳисобланади ва терминлар ҳаётимизнинг ҳар бир жабҳаси учун муҳим аҳамият касб этади. Жамиятда содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий, молиявий, сиёсий-ҳуқуқий тизимлардаги бир қатор ўзгаришлар, айниқса, савдо-сотик ва бизнесдаги кенг кўламли фаолият тилнинг лексик қатламига кириб келаётган халқаро терминларнинг сонини тобора ортиб боришига сабаб бўлмоқда, бунинг натижасида эса терминлар хусусида аниқ ёки эҳтимоллий ечим талаб қиладиган бир қатор муаммолар (хусусан, атамаларнинг ишлатилиши, уларнинг луғавий маъноси, келиб чиқиш тарихи, хусусияти ва муқобил вариантини топиш) пайдо бўлмоқда. Ҳозирги пайтда терминлар борасидаги муаммоларнинг пайдо бўлиши бир жиҳатдан илм-фаннинг тез суръатларда ривожланиши туфайли деб қаралса, иккинчи жиҳатдан, терминология борасидаги муаммо ва камчиликлар етарлича ўрганилмаганлиги сабабли вужудга келган деган қарашлар мавжуд.

Терминларни ўрганиш борасида бир қатор тадқиқотлар ўтказилган. Кўплаб тилшунос олимлар термин тушунчасини ва маъносини таҳлил этишган. Бир қатор тадқиқотлар натижасида терминлар хусусида кўплаб назариялар пайдо бўлган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Терминология ва унинг ўрганиш назарияси бир қатор олимларнинг диққат эътиборини тортган. Кўплаб тилшунослар терминга турлича ёндашув ва таърифлар келтиришган Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида куйидагича таъриф келтирилади. Термин лотинча "terminus" сўзидан олинган бўлиб, "охири", "чек", "чегара", "туғаш" деган маъноларни билдиради [1]. В. Н. Шевчук эса терминни таҳлил қилар экан куйидагича таъриф беради: Термин-бу сўз бўлиб, ўрта асрларда "аниқлаш", "ифодалаш" деган маъноларни ифодалаган[2].

Н. Жамолхонов термин ҳақида кенг маъноли фикр билдириб, куйидагича таъриф беради: Терминлар фан-техника, адабиёт, санъат ва бошқа соҳаларга оид ихтисослашган, қўлланиши муайян соҳа билан

чегараланган тушунчаларни ифодаладиган номинатив бирликлардир: гукоса, шона (ботаникада); тўртбурчак, квадрат (геометрияда); эга, кесим (тилшуносликда); кофия, турок, вазн (адабиётшуносликда) каби [3].

Юқоридаги фикрлардан фарқли равишда ўзбек олими Ғ.Абдурахмонов терминни тўла қонли таърифлаб шундай ёзади: Атамаларнинг аниқлиги ва қатъийлашиши шу миллатнинг фани, маорифи, маданияти даражасини кўрсатади. Атамаларнинг ривожланиши, тартибга солиниши фаннинг ҳар хил соҳаларида турлича бўлиб, маълум фаннинг тараққиётига боғлиқ. Бу тараққиёт тўхтовсиз бўлгани учун янги атамаларнинг келиб чиқиши, тартибга тушиши ҳам узликсиз бўлади. Умуман, она тилида атамаларнинг пухта ишланиши, тартибга солиниши дарслик ва қўлланмалар тузиш учун ҳам, она тилида дарс олиб бориш учун ҳам зарур бўлган манбадир. Атамаларнинг ишланмаганлиги ва тартибга солилмаганлиги нутқ услубига ҳам таъсир кўрсатади [4]. Демак, терминологиянинг тартибга солиниши, мувофиқ равишда бир тилдан иккинчи тилга таржима қилиниши нафақат илмий соҳада балки ижтимоий ҳаёда ҳам аҳамиятга молик масалалардан биридир.

Тадқиқот методологияси. "Тил тизимидаги сўз бирикмаларининг терминологик қатлами замонавий лингвистик тадқиқотларнинг энг муҳим мавзуларидан бири бўлиб, тилнинг умумий сўз бойлигида муҳим ўрин тутатади [5]. Шунинг учун ҳам терминларни батафсил ўрганишимиз мақсадга мувофиқдир. Ҳозирги кунда маҳаллий ва хорижий тилшуносларнинг атамалар назарияси, хусусан келиб чиқиши, фойдаланилиши, олимларнинг фикрлари, саноат ва соҳага хос терминологик тизимлар ҳақида, алоҳида терминологик бирликларнинг ишлатилишининг лингвистик ва экстралингвистик хусусиятларига бағишланган кўплаб асарлар мавжуд бўлиб, уларда атаманинг умумий назарияси кўрсатилган. Қўшимча равишда, тадқиқотларда аниқ ёки тахминий ечим талаб қиладиган масалалар ҳам мавжуд бўлиб, улар турли назарий ёндашувларни талаб қилади. Ҳар бир янги ўрганилаётган терминлар тизими аввал ўрганилган атамалар тизимидан ўзига хос хусусиятлари билан фарқ қилади. А. А. Реформацкийнинг баёнига кўра "терминлар - бу махсус сўзлардир" ва "атамалар-ўз мақсадлари билан чекланган махсус сўзлар бўлиб, концептларнинг аниқ ифодаси ва нарсаларнинг номланишидир [6]. О.С. Ахманованинг тадқиқотларида келтирилишича "махсус тушунчаларни аниқ ифодалаш ва махсус объектларнинг белгилари учун хизмат қилувчи сўз ёки ибора" [7]. Б.Н. Головин атама тушунчасининг етти хил таърифини таклиф қилган ва уларни талқин этишда берилган хусусиятлар ва атамаларнинг ҳақиқий тил ва нутқ кўринишига мос келмаслиги сабабли танқидий қайта кўриб чиққан. Унинг тадқиқотига кўра, "атама-алоҳида сўз ёки исмга асосланган ҳолда яратилган субординация ибораси, касбга оид концептни билдиради ва маълум бир касб соҳасидаги мулоқотнинг ўзига хос эҳтиёжларини қондириш учун мўлжалланган [8]. А. В. Калинин фанлар ва касбга оид бўлган сўзларни икки гуруҳга ажратган ва "термин билан профессионализмлар ўртасидаги фарқ. А.В. Калинин фанлар ва касбга оид бўлган сўзларни икки гуруҳга ажратган ва "термин билан профессионализмлар ўртасидаги фарқ шуки, термин бу муайян фан, саноат соҳаси, қишлоқ хўжалиги, техникадаги тамомила расмий бўлган, қабул қилинган ва қонунлаштирилган бирор тушунчанинг ифодасидир, номидир, профессионализм эса бирор касб, мутахассислик, кўпинча жонли тилда тарқалган, аслини олганда, тушунчанинг қатъий, илмий

тавсифга эга бўлмаган ярим расмий сўздир дея таъкидалаган [9]. Калинин юқорида келтирилган таърифи орқали термин билан касбга оид сўзларни фарқини янада чуқурроқ тушуниш имкониятини тақдим этган.

Юқорида берилган баёндан хулоса чиқарган ҳолда В.Р. Даниленко атаманинг кўплаб таърифларини турли хил талқинларининг сабабини батафсил ўрганади. Олим турли талқинларнинг сабабини кўриб чиқади, чунки, атама ҳаётимиздаги бир қатор фанларнинг объекти ҳисобланади ва илмий адабиётларда қўлланилаётган терминлар ва уларнинг ифодаси баъзан аниқ, баъзан эса ноаниқдир, шу сабабдан ҳам ноаниқлик ва чалкашликлар сақланиб қолмоқда, шу муаммоларни бартараф этиш мақсадида талқинлар сабаби ўрганилган.

Маълумки, терминлар борасида олиб борилган турли хил тадқиқотлар ва олимларнинг фарқли фикрлари натижасида терминларнинг бир қатор назарий ёндашувлари пайдо бўлган. Тилшунос олимлардан бири И. С. Перес М. Кабретан кейин терминлар хусусида уч хил нуқтаи назарни кўриб чиқади:

- Лингвистик нуқтаи назардан, умумий тил жамғармаси ичида кичик бир қисми ташкил этувчи лингвистик белгилар мажмуаси сифатида (бу ҳолда атамалар сўзлардан фарқ қилмайди ва муайян контекстда махсус қийматга эга бўлади);

- Махсус билим нуқтаи назаридан - махсус билим соҳасини ифодаловчи когнитив бирликларнинг тўплами сифатида (атамалар билим воситаси сифатида ишлайди);

- Илмий ва техникавий фанлар нуқтаи назаридан-махсус билимларни узатиш имконини берувчи коммуникатив бирликлар тўплами сифатида [10].

Фикр қилиб айтадиган бўлсак, терминология масаласи замонавий илм-фанда мунозараларга сабаб бўлувчи мавзу ҳисобланади, чунки терминология манбалари турли хил бўлиб, атама кўп таърифи сўз сифатида тавсифланади, шу сабабдан ҳам термин назарияси хусусида юқорида гувоҳ бўлганимиздек бир қатор тадқиқотлар олиб борилган.

Таҳлил ва натижалар. Таъкидлаш ўринлики, атамани тавсифлашда унинг турли хилдаги вазибалари ва хусусиятларини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. "Атама номенклатура номидан ажралиб туриши керак". Атама олимлар нуқтаи назарини умумлаштирган (Винокур, 1939; Лотте, 1982; ва Татаринов, 1987; В. В. Виноградов, 1994; С. В. Гринев-Гриневич, 2008). Шу ўринда, номенклатура нима эканлигига урғу бериш ўринлидир. "Номенклатура номи" алоҳида объектга, битта концептга, элементга, тафсилотларга, мавҳум тушунчаларга ва белгиланган ходисаларга "атамалар" деб таъриф бериш учун хизмат қилади. Кўриниб турибдики, номенклатура сўзи терминга нисабатан тор тушунчани ифодалайди. Номенклатура нима эканлигини яхшироқ тушуниш мақсадида унинг таърифига юзланамиз. В.С. Виноградовнинг фикрига кўра "номенклатура объектларни бошқа объектлар билан ўзаро боғлиқлигини ҳисобга олмаган ҳолда белгилашда ишлатилади, бу атама таърифга яқин ва терминологик тизимнинг аъзоси ҳисобланади [11] дея эътироф этган.

Мисол учун, CAARS (*South Asian Association For Regional Cooperation*) Business Association for Home-based Workers-номенклатура номи, *partnership* – термин, *Global Road Safety Partnership* – терминология номенклатураси номи.

Юқоридагиларга кўшимча равишда, терминологияни ўрганиш жараёнида терминологиянинг терминологик базасига киритилган қалит сўзларни

ажратиш керак. Бундай тушунчалар оддий концептнинг ўзига хос фарқларини ифодалайди, кенгайтирилган тузилишга эга тўлиқ атамалар бўлиб, контекстга аниқлик киритилади. Мисол учун, *tax* - солиқ, энди эса солиқ турлари, *state tax*-давлат солиғи, *unitary tax*-ягона солиқ, *value-added tax*-қўшилган қиймат солиғи, *wealth tax*-шахсий мулк солиғи, *real estate tax*-кўчмас мулк солиғи, *output tax*-ишлаб чиқариш солиғи, *inheritance tax*-мерос солиғи.

Ушбу жараённинг таърифи сифатида Э. К. Дрезеннинг нуқтаи назари келтирилган бўлиб, у “атаманинг мақсади объект ёки концептнинг энг тўлиқ ғоясини ақс эттиришдан иборат ва шунинг учун белгиланган атамани аниқлаштириш нафақат морфологик белгини, балки атамани кўп компонентли атамага айлантирган янги компонентни ҳам бериши мумкин [12].

Тилшуносликка хос бўлган терминларнинг ўзгариши ва янги терминларнинг пайдо бўлиши фан ва техника тараққиёти билан узвий боғлиқ эканлиги барчамизга маълум. Бу ҳақида тилшунос олимлардан бири Л. Божно куйидагича таъкидлайди: “техника тарққиёти таъсирида терминология ўзаро алоқадор икки қониният асосида, биринчидан илмий-техника ривож қонуниятлари билан, иккинчидан, тил ривожланишининг умумий қонуниятлари билан боғлиқ равишда ўзгариб боради [13]. Олимнинг гаплари ўз тасдиғини топган десак

янглишмаймиз, чунки ҳозирги кунда илм-фан шунчалик тез суръатларда тарққий этиб бормоқдаки, натижада кўплаб оддий халқ тушуниши бироз мураккаб бўлган терминлар тилнинг лексик қатламига кириб келмоқда

Хулоса ва таклифлар. Тилшуносликда термин кўплаб таъриф-у мулоҳазаларга бой, бир қатор мунозараларга сабаб бўлувчи сўз ёки сўзлар бирикмасидир. Илм-фан ва халқаро алоқалар ривожланиши ва технологиялар ўз тарққиёт босқичига етиши муносабати билан тилнинг луғат бойлиги тарққибга кўплаб терминлар кириб келмоқда. Терминлар ҳисобига тилнинг лексик қатлами бойиши, ўз навбатида, бир қатор ечим талаб қиладиган муаммоларни келтириб чиқармоқда. Муаммолар келиб чиқиши асосий омили сифатида олимларнинг термин хусусидаги фарқлича таърифлари ва бу тушунчани очиб бериш учун турлича ёндашувлари сабаб бўлмоқда. Чунки, ҳар бир тилшунос ўзининг нуқтаи назаридан терминларга турлича ёндашган. Бу эса ўз навбатида, термин назарияси муммолари томон стақлаган. Мавжуд муаммоларни хал қилиш янада кўплаб таққикотларни талаб қилади. Қолаверса, илм-фан ривожланар экан терминга оид бир муаммо хал қилинса, унинг бошқа тарафдан яна бир муаммоли вазияти вужудга келади, сабаби илм-фандаги тарққиёт бир қатор янги терминларни пайдо бўлишига йўл очади.

АДАБИЁТЛАР

1. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi (2000-2005)
2. Шевчук. В. Н. Производные военные термины в английском языке. 1983. 198 с
3. Н. Jamolxonov “O'zbek tilida Termin tushunchasi”.
4. Даниленко В.Г. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов. Наука, 1971.167 с
5. Doniyorov R. O'zbek tili texnik terminologiyasining ayrim masalalari. T.aeg 41977.45 b.
6. Oxford English Dictionary, second edition / edited by John Simpson and Edmund Weiner. – Clarendon Press, 1989. – 20 volumes. – 21730 p.
7. Webster's Online Dictionary – Definition: dictionary. – 2010. URL: <http://www.webcitation.org/5sM3Z7U4T> (дата обращения: 15.08.2016).
8. “The World Encyclopedia Dictionary” The USA 1970-Years
9. Головин, Б.Н. Язык и статистика / Б. Н. Головин. – М.: Просвещение, 1970. – 190 с.
10. Реформатский, А. А. Введение в языковедение. – М.: Просвещение, 1967. – 536 с.
11. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов 2-е изд. / О.С. Ахманова – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 571 с.
12. Головин, Б.Н. Язык и статистика / Б. Н. Головин. – М.: Просвещение, 1970. – 190 с.
13. А. В. Калинин. Введение в металингвистику: системный, лексикографический и коммуникативно-прагматический аспекты лингвистической терминологии / И. С. Куликова, Д. В. Салмина. – СПб.: Сага, 2002. – 352 с.
14. Дрезен, Э.К. Научно-технические термины и обозначения и их стандартизация / Э.К. Дрезен. – М.: Стандартгиз, 1936. – 168 с
15. Воджно Л. И “Научнотехническая терминология из объектов изучение закономерностей розветие языка”.1971. с 103

Нарзис КУРБАНАЗАРОВА,
ТерДУ тадқиқотчиси

ТерДУ доценти, ф.ф.д. Умуркулов Б. тақризи асосида

СОВЧИЛИК БИЛАН БОҒЛИК УДУМЛАРДА СТЕРЕОТИПИК ХАРАКТЕР
("Алпомиш" достони мисолида)

Аннотация

Мазкур мақолада, совчилик билан боғлиқ урф-одат ва маросимларнинг қисқача лингвомаданий тадқиқи амалга оширилган. Бунда, "Алпомиш" достонида мавжуд бўлган совчилик, бешиккертти, аташтира, рўмол ўрар каби маросимларнинг ўтказилиши, уларнинг маълум бир халқ маданиятига хос бўлган хусусиятлари таҳлил қилинган. Лингвомаданий белгилар, айнан, стереотипик характернинг совчилик билан боғлиқ бўлган урф-одатларда кўзга ташланиши ўрганилган.

STEREOTYPIC CHARACTERISTICS IN THE RITUALS RELATED WITH MATH-MAKING
(on the example of the epic poem «Alpomish»)

Annotation

This article provides a brief linguocultural study of the customs and rituals related with math-making. There analyzed the process of holding the ceremonies such as sovchilik, beshikkertti, atashtirar, rumol urar, which are present in the epic «Alpomish», and their peculiarities of in the culture of certain folk culture are analyzed. Linguocultural characters, especially, the stereotypical character that is seen in the rituals associated with match-making have been studied.

Дунё лингвомаданиятида оламнинг лисоний манзарасини пайдо қилувчи ва айни замонда турли халқлар маданиятини бир-бирдан фарқлашга хизмат қиладиган шундай тушунчалар ҳам мавжудки, улар концепт сифатида ҳар бир шахснинг ўз дунёқарашида шаклланади. Бунда шахснинг қандай муҳитда (жамиятда дейиш ҳам мумкин) туғилгани ва яшаётганлиги инobatга олинади. Тилимизда, турмуш-тарзимизда, муомаламизда, кийинишимизда ва яна кўплаб ҳолатларда кўзга ташланадиган ва биз *маданият* деб тушунадиган шундай бутунлик борки, у ҳар бир халқда ўзига хос бўлади. Чунки тарихий бўлиниш ва шаклланишдан бошлаб, бугунги кунимиз, замонавий ҳаётимизгача бўлган давр турли халқларда турлича кечган.

Халқ оғзаки ижодида, тарихий асарларда, ёзма ёдгорликларда ифодаланган, турли анъаналар халқларнинг қандай ўйлаши, нимани тўғри деб билиши, кимни идеал деб ҳисоблаши каби тасавурлар шу халқнинг тарихи ва аждодларининг қарашлари билан боғлиқ. Шунга кўра лингвомаданий тушунчалар ҳам хилма-хилдир. Бу тушунчалар орасида *стереотип* миллий маданиятни тасвирашда ўзига хос ҳисобланади.

Стереотип – муайян гуруҳ ёки жамоанинг соддалашган, схемалашган, эмоционал бўёқдор ва фавқулодда барқарор бўлган образи, турли маданият вакиллари тили ва тафаккурининг ўзига хослигидир. Стереотип – у ёки бу халқнинг миллий характери ҳақида объектив маълумот беради. В.А. Маслованинг таъбирича, "стереотип дунёда мавжуд тип бўлиб, у фаолият, хатти-ҳаракат ва ҳоказоларни ўлчайди. Стереотиплар ҳеч қачон алоҳида кишиларда пайдо бўлмайди, улар ҳар доим гуруҳларда юзага келади. Бундан ташқари, лингвокултурологияда: олам концептуал манзарасининг бир қисми, кичик ментал манзара; предмет ва вазиятлар ҳақидаги турғунлашган миллий-маданий тасавурлар ва уларнинг тилда акс этувчи шакллари. Когнитив тилшунослиқда: ижтимоий гуруҳлар ёки алоҳида шахслар ҳақидаги қоплашган тушунча, қарашлар.

Умумий қилиб айтганда, ҳар бир халқнинг лингвомаданияти ва унга алоқадор тушунчаларни таҳлил қилиш, ўрганиш ва билиш учун зарур бўлган тушунча. Бунда халқлар маданиятида миллийликни акс эттирган бирор бир шахс (тарихий қаҳрамон), анъана ёки урф-одатга, маросимлар ва уларга хос сўзларда (мисол учун этнографизмлар) ойдинлашадиган миллий характер-хусусият. Стереотипик характер – халқнинг тасавурида миллий маданиятнинг тарғиботчиси бўлган шахс, унинг ватанпарварлик, тўғрисиўзлик, ҳалоллик, кучлилик (турли халқларда турлича) каби жиҳатларига тақлид, ўзлаштириш ёки ҳурмат билан муносабатда бўлиш, уни ибрат намунаси сифатида кўрсатиш. Ҳар қандай вазиятда ҳам миллий маданиятни ифодаловчи лингвомаданий бирлак ҳисобланади.

Ҳар бир халқнинг миллий маданиятига эътибор берар эканмиз, унда қадимий урф-одатларга, тарихий қадрият ва анъаналарга содиқлик, уларни авлоддан-авлодга етказиш шу маданиятни ташкил қилганини кўраемиз. Ёш авлодни миллий руҳда тарбиялаш, уларда миллий маданиятга ҳурмат ҳиссини уйғотишда оиланинг ўрни бекиёсдир.

Оила – инсон тарбияси ва унинг камолотида чуқур маънога ва аҳамиятга эга. Негаки, у жамият кўзгуси ҳисобланади. Агар оилада ҳаёт соғлом турмуш тарзи, миллийликка ҳурмат, одоб-ахлоқ асосига қурилган бўлса, жамият ҳам шу қадар шуқухли, шу қадар кудратли бўлади. Энг аввало, фарзандлар аждодларга, миллий урф-одат ва анъаналарга, нуруний кексаларга ҳурматни ана шу оила бағрида ўз қалбларига сингдирадидлар. Шубҳасиз, бундай фазилатлар халқимизнинг, Ватанимизнинг бебаҳо маънавий бойлиги, фарзандларимизни мърифат ва маънавият сари етакловчи, камолотга бошловчи хислатлардир. Ўсиб келаётган авлоднинг етуклиги ҳам, инкирози ҳам оиладан бошланади. Агар оила баркамол, ота-оналар маънавиятли, қадриятларимизга эътиборли ва эъқодли бўлса, бундай оилада камолга етган фарзанддан ёмонлик чикмайди. Аксинча, оила бошлиқлари маънавий

жиҳатдан кашшоқ бўлса, бундай иллатлар бола тарбиясига ҳам салбий таъсир кўрсатади. Бола тарбиясига бепарволик, бинобарин, оилага бепарволик – жамиятга бепарволикдир. Қонун тақиқлай олмаган нарсаларни орномус тақиқлай олади, деб бекорга айтишмаган. Шунинг учун оилаларда маданият, ҳаё, инсоф-диёнат, эътиқод ва садоқат, меҳр-оқибат, мурувват-шафқат ҳукмрон бўлса, жамият ҳаёти ҳам шу қадар жозибали бўлади.

Қадимий Сурхон замини, унда яшаган халқлар турмуш тарзи ва маданиятини бетақрор тарзда ифодалаган “Алпомиш” достонида халқимизнинг гўзал анъаналаридан бир қанчаси тасвирланган. Шубҳасиз, бутун Ўзбекистоннинг дурдона асари ҳисобланган бу дoston ўзбек халқига тегишли маданий ёдгорликдир. Воқеалар ривож, географик ҳудуд, Қўнғирот уруғи ва яна бир қанча жиҳатларни эътиборга олган ҳолда Сурхон эли, унинг турмуш тарзи ва урф-одатлари тасвирланган дейишни жоиз топдик. Шунинг учун сурхондарёликларга хос стереотиплар ва стереотип характерни дostonдаги тўй маросимларига доир этнографизмлар таҳлили билан тасвирлашга ҳаракат қилдик.

Дoston бурунги ўтган замонда, ўн олти уруғ Қўнғирот элида Добонбой деган ўтганлиги, ундан Алпинбой, Алпинбайдан Бойбўри ва Бойсари деган ўғил фарзандлар пайдо бўлганлиги ҳақидаги хикоядан, уларнинг фарзандсизлик жабрини чекканлари хабаридан бошланади. Улар Шохимардон пирнинг равзасига боришиб олиб борган нарз-у ниёзини шайхларга улашиб қирқ кун ўша ерда тунайдилар. Қирқ кун тугагач равзадан овоз келади: “Бойбўри, сенга худойим бир ўғил, бир қиз берди, ёлғиз эмас, эгиз берди, Бойсари, сенга худойим бир қиз берди, эгиз эмас, ёлғиз берди. Бундан борсанг, фарзандларни кўрсанг, халойикни йиғсанг, тўй-томошалар берсанг, тўйда қаландар бўлиб бориб, болларингни отини ўзим қўйиб келаман”. Бундан хурсанд бўлган ака-ука ўз юртларига кетишиб, қирқ кеча-ю қирқ кундуз эл-юртга тўй беришади. Қирқинчи кун бийларга қараб узоқдан бир қаландар кела берди. “Бийларнинг эсига тушди: Равзада “Қаландар бўлиб бориб ўзим отини қўйиб келаман” деган овозни эшитган эди. Шундай қараса, яхши нурли қаландар маст бўлиб, шул мажлисга қараб кела берди. Халойиклар ҳам кўрди: тарзи гул юзли, ширин сўзли, бир сиёсатли киши қаландар бўлиб келаётир, ўзга кишиларга бу қаландарнинг холи-аҳволи маълум эмас... Дostonнинг айнан мана шу қисмидаги кейинги воқеалар ривожидан *совчилик* билан боғлиқ маросимлар тасвирланади. Совчилик, халқимизнинг энг қадимий удумларидан биридир. Совчилар қадами қизлик эшикка шараф ҳисобланади (*Тоғай Мурод “Ойдинда юрган одамлар”*). Сурхондарёнинг баъзи жойларида *ёвчи* шаклида ҳам учрайди (тожик тилида сўзлашадиган сурхондарёликлар нутқида кенг қўлланилади. Бундан ташқари, Узун, Денов, Жарқўрғон, Музработ туманида яшовчи қипчоқлар нутқида қўлланилади). Маълумотларга қараганда бу ном куёвни *ёв* (душман) деб қарашдан бошланган:

Элда юрар миш-мишлар,

Куёвни ёв дермишлар.

Куёв ёв бўлса агар,

Нечун қизин бермишлар? (қўшиқдан)

Куёвни ёв деб билишга бир қанча асослар бўлган.

Мисол учун, кўчма маънода душманга хос харакати учун, яъни қизни ўз оиласи бағридан ажратиб олиб кетаётганлиги учун берилган бўлса, бошқа бир маъносидан, қадимдан халқимизда мавжуд бўлган бой хонадонга, ёки ёши катта инсонга турмушга чиқиб, кўпхотнлилик

қурбони бўлаётган қизига ачиниш ифодаланган. Воҳада дастлабки совчилик одатда аёллар боришади. Бу совчилар *макьян совчи* деб юритилади (бу ердаги макьян сўзи форс-тожик тилидаги мокиён сўзининг фонетик ўзгаришга учраган варианты бўлиб, ургочи, аёл деган маъноларни билдиради). Воҳа эркакларида халқимизга хос стереотип характер – ориятнинг куччилиги, айтган сўзининг қабул қилинмаслигидан қўрқиш, қўл урган ишини бажара олмасдан мулзам бўлиш кабилар кучли бўлганлиги боис, дастлаб аёл совчилар бориб, қиз тарафнинг “қўнглини” билиб келади. Ижобий жавоб бўлгач, эркак совчилар қизнинг уйига бориб, тўй билан боғлиқ асосий масалаларни ҳал қиладилар.

Болажон халқимиз оилада фарзанд дунёга келиши билан, қиз бўлса уни яхши хонадонга узатиш, ўғил бўлса, уни тагли-тугли, яхши оиланинг қизига уйлантириб қўйиш ҳақида қайғуради. Ота-онанинг бу яхши ниёти бола туғилгандаёқ намоён бўлади. Бундай одатлардан бири “*бешиккерти*” маросимидир. Бу совчиликнинг илк босқичи ҳисобланади. Бола туғилиши билан уларни бир-бирига атаб қўйиш удуми қиз ва йигитни ёшлигидан бошлаб эзгу ниётлар билан ҳимоя қилиш ҳам демакдир.

“Алпомиш” дostonида болаларни *бешиккерти* қилиб, унаштириб қўйиш удуми шундай тасвирланган: “Шохимардон пири Бойбўрининг ўғлининг отини Ҳақимбек қўйди, ўнг қифтига беш қўлини урди. Қўлнинг ўрни доғ бўлиб, беш панжанинг ўрни билиниб қолди. Қизининг отини Қалдирғоч ойм қўйди; Бойсарининг қизининг отини ой Барчин қўйди. Ана шунда Ҳақимбекка ой Барчинни *аташтириб, бешиккерти* қилиб: “Бу иккови эри-хотинбўлсин, Ҳақимбек билан ҳеч бир киши баробар бўлолмасин, омин оллоху акбар”, – деб фотиҳани бетига тортиди”. Бу билан Хизр одамларга энди Барчин егалик бўлди, энди унинг боши боғланди деган хабарни этказиб қўймоқчи бўлган. Бундан кўриниб турибдики, *бешиккерти* – ёшлиқдан унаштириб қўйиш, атаб қўйиш удуми халқимизнинг энг қадимги урф-одатларидан ҳисобланади. Агар “Алпомиш” дostonининг 1000 йиллиги нишонланганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, бу одат халқимиз орасида минг йиллардан зиёд вақтдан буён яшаб келаётган экан.

Дoston қаҳрамони Алпомиш ўз юртининг мустақиллигини таъминлаш учун курашади. У севгилиси Барчинни қалмоқлар қўлидан қутқизиш учун барча синовларга бардош беради, кўп қаҳрамонликлар кўрсатади, унга дўсти Қоражон ва бошқалар ёрдам беришади. Бугунги кунда ҳам ёшлар онгида Алпомиш ижобий образ сифатида гавдаланади. Кучли, бақувват, курашларда зафар қучадиган, ўз ёрига садоқатли йигитларга “Алпомишдай мард” киши сифатида қаралади. Ўғил бола туғилиши биланок, “Алпомишдай йигит бўлсин” деб дуо қилинади. Куёвга “Алпомишдай куёв бўлди” деб ҳавас қиладилар. Чунки Алпомиш ўз севган ёрига етишиш, унга уйланиш учун мардларча курашади. Синовларни енгиб, куёвликка муносиб эканлигини исботлайди. Кўриниб турибдики, Сурхон эли учун Алпомиш – стереотип. Дostonда Барчиной Бойсарининг меҳрибон фарзанди, Алпомишнинг садоқатли ёри сифатида маҳорат билан талқин қилинган. Ўз ўрнида у ҳам аташтирилган ёрига садоқатли бўлиб, қийин вазиятларда ҳам номига доғ тушурмаган қиз, бўлажак келин сифатида ўзига хос характер ифодалаган. Дostonни ўқир экансиз, ўзбек халқининг қадим замонлардан буён ўзига хос фазилатларга эга эканига гувоҳ бўласиз. Жумладан, дostonда ҳар қандай мушкул вазиятда ҳам инсон ўз ақл-идрокини йўқотмаслиги, бирор қарорга

атрофлича мулоҳаза юритган ҳолда келиши лозимлиги уқтирилади. Инсондаги мардлик ва жасорат алоҳида қадрланади, айтилган сўзининг қиммати юқори баҳоланади. Зеро, ўз сўзининг устидан чиқадиган мард инсонгина бундай фазилатларнинг кадрига етиши мумкин.

Ушбу дostonдаги бизнинг тадқиқотимиз учун муҳим характерли хусусиятлардан бири бўлган ўзбек халқининг совчилик, совчи юбориш билан боғлиқ удумларига бир неча бор мурожаат этилганлигидир. Чунончи, биз дастлаб совчилик одатини Шохимардон пирнинг Ҳақимбек ва Барчинойларни *бешиккерти* қилишида кўраимиз. Яна бир парча айнан шу маросим хақида боради:

Бойсари акасидан аразлаб ўз хеш-у ақраболари билан Қалмоқ юртига келиб ўрнашиб қолади. Тойчи вилоятида, Қалмоқ музофотинда бир Сурхайил деган кампир бор эди. Жуда ҳадди зўр кампир эди. Бу кампирнинг етти ўғли бор эди, еттови ҳам номдор алп эди. Каттасини Кўкалош дер эди, ундан кичкинасини Кўкаман дер эди, Кўқашқа дер эди, Бойқашқа дер эди, Тойқашқа, Қўшулоқ, кенжатоини Қоражон дер эди. Шу еттовига тир қилгани Қалмоқшоҳ ҳар мамлакатдан алпларни олиб келиб, тўқсон алп қилиб, Кашал ғоридан жой бериб, буларни тўқайистонда боқиб ётар эди”. Кунлардан бир кун шу кампир ёнига тўққиз нафар қариндош кампирларни олиб ўзбеклар яшайдиган жойга отланади. Уни йўлда кўриб қолган Қоражонга қараб энаси шундай дейди:

Туриб ўйла, яхши йўлга бораман.

Ўзбекларга сени куёв қиламан,

Ўзбекларнинг яхши қизи бор бўлса,

Аташтириб рўмол бериб келаман.

Йўлдан урма, Чилбир чўлга борайин,

Назар солиб ўзбекларни кўрайин,

Ўзбекларнинг яхши қизи бор бўлса,

Боши бўшми, дейин аввал сўрайин.

Яхши қизлар агар боши бўш бўлса,

Келин қилиб бирор *рўмол ўрайин*.

“Қараса, энаси келяпти, энасини кўриб, Қоражон: – Қалай, қалай, эна? Бўри бўлиб келяпсанми, тулки бўлиб келяпсанми? – деди. Энаси айтди: – Мен борган ерда ҳам тулки бўламанми, бўри бўлиб келаётиман, сени уйлантириб, бу кўйлақларни куда-андаликка кийиб келаётиман. Қоражон айтди: ”Энам бизни кўрганли ердан уйлантирибди. Энамнинг бошоёқ сарпосини қилиб юборибди”, – Эна, бўри бўлгандан гапир, – деб турибди.

Қоражоннинг онасига “*бўрим, тулкими?*” деб мурожаат қилиши бугунги куда ҳам сурхондарёликлар нутқида кенг қўлланилади. Бу ҳам воҳа аҳолисининг дунёқараш билан боғлиқ маъно англатади. Яъни, бўри кучлилик, ўз ҳаққини айирадиган ҳайвон сифатида бу ерда *ижобий жавоб* – “*ҳа*” оттенкини берса, тулки *салбий жавоб* – “*йўқ*”ни ифодалаган. Аслида воқеалар ривожини бошқачароқ кечиб, Сухайл кампир Барчиннинг уйдан “курук” қайтганлиги досон ўқувчиларига аён. Яъни, кампирдан совчи бўлиб келганини эшитган бойбича (Барчиннинг онаси) мана шундай жавоб беради:

Қозонда қайнаган *ширбоз гўш* эмас,

Тўрда ўтирган кизнинг *боши бўш* эмас.

Қизим *домот* бобосининг улига,

Мол бергани Бойсин-Қўнғирот элида.

Хабар борса, бек Алпомиш келмайми,

Келса Қоражондай ўғлинг ўлмайми,

Қурғур кампир, тек ўтирсанг бўлмайми?!

Ҳар ким ўз элида бекми, тўрами,

Қарчиғай қаргага емтик берами,

Қайсар келса, алплар омон қолами?!

Бойбичанинг жавоби ҳақиқий сурхонча жавоб бўлиб, воҳа аҳолисининг стереотипик характери кўзга ташланиб турибти. *Ширбоз гўш* (гўшт) янги сутдан чиққан, хали “она сути оғзидан кемаган”, ўйинқароқ кўзининг гўшти. Бу ерда Барчинга нисбат бериб айтилаётган ушбу таърифда қизнинг энди бировнинг хасми эканлиги, эгасиз (бу ерда аташтирилгани, унаштирилгани назарда тутилмоқда) эмаслиги ифодаланмоқда. Худди шундай *боши бўш эмас* (боши боғланган. Бошини боғламоқ, бошини боғлиқ қилмоқ каби ибораларга тескари қўлланилмоқда) ибораси орқали ҳам унинг унаштирилганлиги таъкидланмоқда. *Домот* сўзи форс-тожикча сўз бўлиб, куёв маъносини ифодалайди. Дostonда бобосининг ўғлига тегишли эканлигини ифодалаётганлиги ва қиз болага нисбатан айтилаётганлигини инобатга олган ҳолда, келин маъносида келган деб ҳисоблаш мумкин. Бу ерда бойбича кизининг бобосининг келини эканлигини маълум қилмоқда.

Сурхондарёда nonsиндирилган, ёки унаштирилган қизларга мол берилади (жараён қайси босқичда турганлигига қараб. Мисол учун, агар шунчаки унаштирилган бўлса бир бош қўй ё сўйилиб (олдинги бодда семантикаси хақида фикр юритилган “*жалоққизартар*” шаклида), ё тирикличга юборилади). Шунинг учун воҳанинг кўпгина қишлоқларида унаштирилган қизларга нисбатан *мол берилган* ибораси қўлланилади. Юқоридаги парчада келтирилган *мол бергани* бирикмаси *унаштирилгани* маъносида қўлланилмоқда.

Парчада яна бир стереотипик мазмун ифодалайдиган лингвомаданий бирлик – идиома келтирилганки, бошқа халқ, бошқа миллат, бошқа элатда бу каби ўзига хослик кўзга кам ташланади. Бойбичанинг, “*Қарчиғай қаргага емтик берами?*” шаклидаги савол тарзида берилган жавобида зотига нисбат бериб, ўз уруғини кўкка кўтариши, Қўнғирот элининг обрўсига ишора берилиб *сен бизнинг тенгимиз эмассан, кучли киши кучсизга ҳаққини олдирмайди* каби маънолар ифодаланганки, бунда Сурхон элида яшовчиларга хос ўзлигини макташ, авлод-аждодига юқори баҳо бериш оттенкларини сезилиб туради (таққослаш учун: қарчиғай – калта қайрилма тумшукли, тирноқлари узун ва ўткир, овга солинадиган йиртқич қуш, қарга – патлари тим қора (қора қарга), ёки қора билан қулранг аралаш(ола қарга) кўчманчи қуш бўлиб, ўзаро чўқишиб уришувчи, ов қушлари қаторига кирмайди).

Алпомиш қалмоқ юртига келиб, Қоражон билан дўстлашгач, яна совчилик билан боғлиқ маросим тилга олинади. Алпомиш Қоражоннинг уйига меҳмон бўлиб келгач, Қоражонга: “Қоражон, бизнинг бунда келиб ётганимизни Бойсари не билсин, сен Бойсариникига томон бориб келсанг, кизини бизга берадигандай бўлса, совчи бўлиб келсанг қандай бўлса, менинг келганимни билдириб келсанг”, – дейди. Қоражон билан Барчин ўртасидаги суҳбатда ҳам *совчилик* удуми тилга олинади. Қоражон: –Бизга отанг бўлмаса ҳам майли, биз ўзинг билан гаплаша берамиз, биз аҳмоқ бўлиб, йўл чангитиб, дам-бадам келиб юрмаймиз. Сен тегадиган бўлсанг, у оладиган бўлса шул бўлади. Бекорга нимага келади. “*Совчиликнинг шаъни шул, биратўла битириб кетаман*”, –деб Барчинга совчи бўлиб келганлигини маълум қилади.

Ушбу парчада ҳам совчи бўлган кишида қатъият, ўзига билдирилган ишонччи оқлаш, вазифани бажариш

каби хислатлар бўлиши кераклиги тасвирланган. Икки томоннинг ўртасига тушаётган шахс куёвнинг ишонган кишиси бўлади. Шунинг учун, ишончни оқлаб, “*бўри бўлди*” деган жавобни айтиш учун совчида сўзамоллик, муомала маданияти, куёвнинг уруғ-аймоғи ҳақида кучли билимга эга бўлиш талаб этилади.

Достонда Алпомиш билан Барчиннинг тўйи куни никоҳдан сўнг бўлиб ўтган “*камтир ўлди*”, “*итириллар*”, “*чоч(соч)суйнатар*”, “*қўлушлатар*” каби маросимлар ва

айтимлар ҳақида ҳам тўхталиб ўтилади. Хулоса қилиб айтганда, “Алпомиш” достонида совчилик билан боғлиқ маросимлар ва айтимлар ҳам насрий йўл билан, ҳам назм йўли билан чиройли лингвомаданий бирликлар орқали берилганки, уларда миллий маданиятимизга хос жихатлар намоён бўлади. Бу эса, тил маданиятнинг энг асосий ифодачиси эканлигини кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР

1. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2001. — 208 с.
2. Сабитова З.К. Лингвокультурология: учебник. — М.: Флинта: Наука, 2013. — 528 с.
3. Худойберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати., Т.: Туронзамин зиё, 2015 й., 36 бет.
4. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya, darslik. T.: 2019 y, 167 bet
5. Алпомиш: Ўзбек халқ қаҳрамонлик достони // Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли, ёзиб олувчи: М.Зарифов. — Т.: “Шарқ”, 1998. — 400 б. — 17 б.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати 5 томлик.
7. Фарҳанги забони тожикӣ. I жилд. Нашриёти “Советская энциклопедия”. Москва — 1969., 387 саҳифа.

Shohsanam QARSHIYEVA,

*Sirdaryo viloyati Guliston shahar Halima Xudoyberdiyeva
nomidagi ijod maktabi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi
E-mail: Qarshiyeva.2020.@bk.ru*

ADU dotsenti, pedagogika fanlari bo'yicha PhD Usmanova U. taqrizi asosida

IDEOLOGICAL AND ARTISTIC PROPERTIES OF NAVOI PROBLEMS

Abstract

This article deals with the problems of the great poet Alisher Navoi, especially his ideological and artistic features. Navoi also embodied deep philosophical thoughts about the Universe and Adam in his problems, sang real and figurative love in its heyday, beautiful images of the inner and outer world of the world, painful thoughts of a lover and a lover, sensitive feelings. In addition to expressing them, the spiritual and moral views of the great thinker, his life observations are reflected.

Key words: "Mufradot", "Devoni Foni", "Navodirush-shabob" devoni, problem genre, ideological and artistic features, "Annotated dictionary of the language of Alisher Navoi's works"

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ СВОЙСТВА НАВОИ ЗАДАЧ

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы великого поэта Алишера Навои, особенно его идейно-художественные особенности. Также Навои воплотил в своих проблемах глубокие философские мысли о Вселенной и Адаме, воспел настоящую и образную любовь в период ее расцвета, прекрасные образы внутреннего и внешнего мира мира, мучительные мысли влюбленного и любовника, чуткие переживания. Помимо их выражения, отражены духовно-нравственные воззрения великого мыслителя, его жизненные наблюдения.

Ключевые слова: «Муфрадот», «Девони Фоний», «Наводируш-шабоб» девони, проблемный жанр, идейно-художественные особенности, «Аннотированный словарь языка произведений Алишера Навои».

NAVOIY MUAMMOLARINING G'OYAVIY-BADIIY XUSUSIYATLARI

Аннотация

Ushbu maqolada ulug'shoir Alisher Navoiyning muammolari, ayniqsa, o'zining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari haqida so'z boradi. Shuningdek Navoiy o'z muammolarida Olam va Odam haqidagi teran falsafiy fikrlarini singdirganligi, haqiqiy va majoziy muhabbatni avj pardalarida tarannum etganligi, yorning go'zal ichki va tashqi olami tasvirlari, oshiq va mashuqning og'riqli o'y-kechinmalari, hassos his-tuyg'ularini ifodalash bilan bir qatorda, ulug'mutaffakirning ma'naviy-axloqiy qarashlari, hayotiy kuzatishlari o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: "Mufradot" asari, "Devoni Foni", "Navodirush-shabob" devoni, muammo janri, g'oyaviy-badiiy xususiyatlar, "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati".

Kirish. Ma'lumki, muammo-yozma adabiyot mahsuli. Dastlab fors adabiyotida paydo bo'lgan bo'lsa-da, turkiy adabiyotda keng tarqalgan. Turkiy adabiyotda muammochilikda Alisher Navoiy yetakchilik qilgan va shaklan g'o'zal va mazmunan teran muammolar yaratgan. "Mufradot" Alisher Navoiyning muammo janriga oid asari bo'lib, 1485-yilda yozilgan [3]. Ma'lumki, Navoiyning bu risolasidan tashqari "Devoni Foni"ga kirgan fors-tojik tilidagi 500 ta muammosidan 373 tasi va "Navodirush-shabob" devonidan o'rin olgan 52 ta o'zbek tilidagi muammolari bizgacha yetib kelgan [2]. Ulug'shoirning muammolari, ayniqsa, o'zining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari bilan ahamiyatlidir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Navoiy o'z muammolarida Olam va Odam haqidagi teran falsafiy fikrlarini singdirgan, haqiqiy va majoziy muhabbatni avj pardalarida tarannum etgan, yorning go'zal ichki va tashqi olami tasvirlari, oshiq va mashuqning og'riqli o'y-kechinmalari, hassos his-tuyg'ularini ifodalash bilan bir qatorda, ulug'mutaffakirning ma'naviy-axloqiy qarashlari, hayotiy kuzatishlari o'z aksini topgan. Ushbu muammoga diqqat qilaylik:
Qon to'kar yuzdin damodam ashk-u, vahkim, har zamon

Bog'lanib ohimdin aylar ko'kka mayl ul qatra qon.

Muammo yechimidan "Odam" so'zi hosil bo'ladi. Demak, muammo odamga, insonga qaratilgan. Dastlab muammadagi tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlarning ma'nosini bilib olishimiz zarur. "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati"dan quyidagi so'zlarning izohiga e'tibor qaratamiz: Ashk- 1. ko'zyoshi; 2. ko'z nurlari; 3. ko'z. Damodam, dam - 1.Lahza, on, vaqt; fursat; 2.Nafas. 3. Qon. 3. Mayl-1. Xohish, istak; 2. Zavq, havas; Biz bu o'rinda "mayl"ning yangi ma'nosi – harakat qilmoq, ko'tarilmoqqa duch keldik [1].

Demak, mazmuni: Odamzod dambadam (tez-tez) yuzidan ko'z yoshi o'rnida qon to'kadi. Bu qatra qon-ko'z yoshlar lirik qahramon – odamzodning dard (oh)iga bog'lanib ko'kka – Ollohga yetishini istaydi [3]. Muammo odamzodning bu sinovli dunyoda dard-alamlar ichida yashashi, dard ham har kimga emas, Ollohning o'zi suygan bandalarigagina berilishi, dard chekkan, sinovlarda toblangan inson ruhan poklanib Yaratgandan panoh istashi, u bilan botinan yaqinlashishiga ishora qiladi. Shuningdek, mazkur muammoda ma'naviy san'atlardan tanosib, mubolag'a va lafziy san'atlardan tasdir qo'llangan.

Qon to'kar yuzdin damodam ashk-u, vahkim, har zamon

1-baytdagi lirik qahramonning yuzidan qon to'kishi mubolag'aning go'zal namunasini yaratgan bo'lsa, qon, ashk, oh-tanosib san'ati zuhuridir. Muammoning boshi va oxiri qon so'zining ishtiroki bilan tasdir san'atini yuzaga keltirilgan:

Qon to'kar yuzdin damodam ashk-u, vahkim, har zamon

Bog'lanib ohimdin aylar ko'kka mayl ul qatra qon.

Tadqiqot metodologiyasi. Navoiyning tubandagi muammosi ham mumtoz adabiyotga xos bo'lgan an'anaviy tasavvuf tariqati bilan bog'langandir. Muammo "Baho" deb nomlanadi.

Dayr aro kir, pandni go'sh aylagil,

Boda beshak sof erur no'sh aylagil.

Mumtoz lug'atlarda muammodagi ba'zi so'zlarning izohi quyidagicha keltirilgan. Dastlab "baho" so'zining izohiga to'xtalsak, baho-husn, jamol, go'zallik, ko'rk degan ma'nolarni anglatadi. 1. Dayr-butxona, majozan mayxona; 2. Pand-nasihat, maslahat; 3. Go'sh-quloq; go'sh aylamoq- quloq solmoq; 4. Boda-may, sharob; 5. Beshak-shubhasiz 6. No'sh-ichmoq.

Muammodan quyidagicha ma'noanglashiladi: Mayxona aro nasihatga quloq solgin, may shubhasiz, sof, tozadir, uni ichgil. Buyuk so'z san'atkori ushbu muammoda an'anaviy ramziy obrazlarga murojaat etgan. Shoir kishini butxonaga ya'ni Olloh jamoliga intilganlar, jisman va ruhan poklanishga chog'langanlar, nafs, fisq-u fasod, zino kabi inson yuzini qora qiluvchi illatlardan tozalanishga sa'y qilganlar davrasiga chaqiradi va u yerdagi yaxshi, pok kishilar so'zlariga, nasihatiga quloq tutishga undaydi. Ma'lumki, boda mumtoz adabiyotda kishini Yaratganga yaqinlashtiruvchi, ruhan va qalban poklovchi vosita sifatida qaraladi. Navoiy shu sabab mayni toza, sof mayni ichishga da'vat etadi [5]. Bunda shoir kishini Olloh yo'lida ezgu fazilatlariga safarbar etishni maqsad qilgan. Bu muammo matni ham badiiy san'atlardan holi emas. Avvalo buyurish, taklif ohangi amr san'atidan darak beradi. So'ngra dayr (mayxona), boda (may), no'sh ayla (ichgin), may sofligi-baytda tanosib san'ati borligini ko'rsatmoqda. Yirik muammonavisning "Samud" nomiga bitilgan ushbu muammosi ham g'oyat go'zal mazmun-mohiyat kasb etgan [4].

Tanimda dog'lar uzra g'amingki o'rtadi dog',

Ko'rindi o'zgacha ul dog'din tanimda farog'.

So'z san'atkori bayt tarkibida doso'zidan uch o'rinda, tanim so'zidan ikki o'rinda foydalangan. Bu hol takrir san'atining go'zal namunasini jilolantirgan bo'lsa, so'zlarning turfa ma'nolari bilan tajnis san'ati bo'y ko'rsatgan. Dog'-1. jarohat, yara; 2-yana, tag'in; 3- jarohat, yara. Shuningdek, birinchi misradagi tanimda dog'lar birikmasini va ikkinchi misrada o'rin almashtirib dog'din tanimda tarzida qo'llab tardi aks san'atidan unumli foydalanadi. Mazmuni: Oshiqning mashuqa tufayli chekkan g'amli tanasidagi (dog') jarohatni (dog') yana yangilaydi, o'traydi. Lekin oshiq mashuqaning bu jarohatidan tanasida o'zgacha rohat (farog') his etadi. Ma'lumki, Navoiyning qahramonlari ishqda barqaror, sobit va yengilmas. Majnunsifat oshiq ishq tufayli chekkan azob-uqubatlardan nolimaydi, bil'aks, undan tanasida, ruhida soflik, yuksaklik, botiniy va zohiriy ko'tarilish, darajalanishni tuyadi [2]. Shu sabab yorning jabr-u jafosi ham, g'am-anduhi ham unga rohat-farog'at bag'ishlaydi. Shuni ta'kidlash joizki, Navoiy ijodida, xususan, muammolarida ham ishq-muhabbat chinakam tarbiya vositasi, ma'naviy-axloqiy fazilatlar o'chog'i hisoblanadi.

Qilur esang manga somon, ayo rafiq, havas,

Aning ayog'iga yetkur mening boshimni-yu bas.

Tahlil va natijalar (Analysis and results)

Ushbu muammo ham daho shoirming badiiy mahorati, muammochilikdagi uslubining o'ziga xos xususiyatlari, ijodkor tafakkurining nihoyatda boy va rang-barangligini asoslaydi. "Salmon" nomiga bitilgan muammoning birinchi misrasida Navoiy do'stga murojat qilib (ayo rafiq) undalma badiiy san'tidan foydalangan bo'lsa, ikkinchi misrada bir-biriga qarama-qarshi ma'noli (ayog'va bosh) so'zlarini qo'llab tazod badiiy san'atini jilolantirgan. Muammoning qisqacha mazmuni quyidagicha: Ey do'st, menga butkul havas qilmoqchi bo'lsang, uning (Ollohga ishora) oyog'iga mening boshimni yetkaz [5]. Bu yerda lirik qahramon boshini Olloh taolaning oyog'iga yetqazish orqali, sajda qilish, toat-ibodatda bo'lish kabi islomiy asl e'tiqodga ham ishora qilmoqda. Navoiy muammolari o'zining g'oyaviy-tematik jihatdan mukammalligi, badiiy-poetik xususiyatlarining rang-barangligi bilan ham qimmatlidir. Ularda biz yengil yumor, hazil-mutoyiba bilan birga, muhitning, ayrim kishilarning illatlarini tanqid qilishini ham ko'ramiz. Alisher Navoiyning har ikki tilda bitilgan muammolarini ham kuzatar ekanmiz, muallifning chuqur bilim, keng dunyoqarashi, katta iste'dod va yuksak mahorat sohibi ekanligiga cheksiz ishonch hosil qilamiz.

Fors tilida bitilgan Kargin ismidagi muammoda she'rdan tasvirlangan go'zalning ruhiy dunyosi juda ustalik bilan tasvirlangan:

Chun ravad az peshi man korash nafovu kin buvad

Gar bapesh oyad g'amam binad dilash g'amgin shavad

(U go'zalim mening oldimdan ketisa, ishi jafu va qin (dushmanlik) bo'ladi,

Agar u oldimga kelib, g'amimni ko'rsa, dili g'amgin bo'ladi.)

Shoir muammoda lirik qahramon tilidan yorni "U go'zalim" deya istioraning, "oldimdan, oldimga" so'zlarining takrori orqali takrir san'atining, "ketisa, kelib" qarama-qarshi ma'noli so'zlari bilan tashbehning, "g'amim, g'amgin" o'zakkodosh so'zlarini qo'llash vositasida ishtiqlikning jilolanishiga sabab bo'lgan. Muammodagi syujet juda qiziq va ayni damda mulohaza qilishga undaydi. Oshiq go'zali uning yonidan ketisa, unga jabr bo'lishini, bu esa dushmanlik ekanligini aytadi [2]. Lekin eng qiziqi shundaki, mashuqaning kelishi ham xo'p emas, Ya'ni yoniga kelsa-yu oshiqning g'am-anduh chekayotganini ko'rsa, iztiroblarini bilsa, yorning ham dili g'amnok bo'ladi. Bu holat ham oshiqqa ma'qul emas. Lirik qahramonning o'ylari, istaklari ana shunday chuvalgan. Ishqning ko'chasi ana shunday muammoli.

Ma'lumki, muammo ma'lum bir uslub va amallar vositasida yechiladi. Tahlil va tarkib amali ko'proq so'z o'yinlari asosiga quriladi[5]. Yoki bir vaqtning o'zida muammoning she'riy va muammolik ma'nolari e'tiborga olinadi. Bu uslubga Qaro ismidagi muammo xarakterlidir:

Az ro'y qahr chashmam bopay soyad,

Bay ro'i obi chashmam domoni o' namoyad .

(Kahr yuzidan yor oyog'i bilan ko'zlarimni ezsa,

Ko'zim yoshining ustida uning etagi(ning aksi) kurinadn)

Xulosa va takliflar. An'anaga ko'ra Navoiyning oshiq obrazi o'ta hokisor, nolon, jabrdiyda, yorga yetishish va ishq yo'lida har ko'yga tushishga tayyor. Yuqoridagi muammoda ham lirik qahramon oshiq tilidan shunday yozg'iradi: "Mashuqa, yor qahrli yuzi bilan ko'zlarimga qaragandan ko'ra oyog'i bilan ko'zlarimni ezsa, ko'z yoshlarimda uning etagining aksi ko'rinadi. Shoir favqulodda o'xshatish qila olgan. Bunday o'xshatish faqatgina badiiy tafakkuri yuqori, ijodiy dunyoqarashi mukammal va yetuk bo'la olgan ijodkorgagina xosdir. Ayni damda bu orginal tashbehni qo'llash Navoiyninggina qo'lidan keldi. Navoiyning

ishqqa muhtalo muammo qahramoni yana o'zidan kechgan, ko'zlari qahrli yor oyog'i bilan eziladi-yu, oshiqda jon og'rig'idan asar ham yo'q, hech qanday malollik ham sezilmaydi, hatto e'tiroz ham qilmaydi. Aksincha ishq yo'lida, iztirob yo'lida to'kayotgan ko'z yoshlari yorning etagiga ko'zgu bo'lishidan, ko'z yoshlarida uning aksini ko'rishdan mamnun. Bunday oliyjanoblik, bag'rikenglik, fidoiylilik, ishqqa masrurlik shoirning navbatdagi badiiy kashfiyoti, umumbashariy g'oyalarining silsilasi, ijodiy tafakkurining in'kosidir. Shoir shu kabi muammolarida badiiy tasvir vositalaridan, she'riy san'atlardan shu qadar mohirona

foydalanganki, bularning barchasi bu janrning istiqboli uchun zamin yaratgan, janrning taraqqiy etishida ulkan hissa bo'lgan. Ana shuning uchun ham har bir davrda Navoiy muammolarining badiiy qudrati yuksak baholangan.

So'z mulki sultonining muammolarini kuzatar ekanmiz, shaklan mo'jaz bu baytlarda olam-olam ma'noborligidan hayratga tushamiz. Ularning yuksak badiiyati va teran mazmun-mohiyati o'z davri va bugungi davr adabiyot olamida ham o'ta muhim ahamiyat kasb etishi shubhasizligiga ishonamiz.

ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. Devoni Foni. Beshinchi jild. O'zbekiston Matbuot va axborot agentligi G'afur G'ulom nomidagi nashriyat matbaa ijodiy uyi. T., -2013
2. Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari.-T.,-2019.
3. Rahmonov V."Mumtoz asarlar lug'ati"-T.,2019.
4. Rahmonov V. "She'r san'atlari"-T.,-2019.
5. Is'hoqov Y. So'z san'ati so'zligi. "O'zbekiston" nashriyoti. – T., 2014.

УДК: 378 (М-81)

Гаухар МЕДЕТОВА,

Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети

Инглиз тили кафедраси катта ўқитувчиси

Марфуа АХМЕДОВА,

Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети

Инглиз тили кафедраси катта ўқитувчиси

ТДПУ, н.ф.н., доц., Атаджанова Ш.А. тақризи асосида

ISSUES ON THE VERBS EXPRESSING POSITIVE EMOTIONAL ATTITUDE IN ENGLISH

Abstract

The article analyzes the semantic structure of verbs expressing positive emotional attitude in modern English language. The lexicosemantic variants of the meaning of verb are united by a common dominant semantic component, and the variants of the meaning of emotive content are assigned a certain significant role in the semantic structure of verb. Determination of the content of emotional components in the structure of the meaning of the verb was carried out using definitional analysis of meanings according to the Longman Explanatory English Dictionary. The verbs of the English language have a significant number of lexical and semantic variants, including variants of meaning that contain an assessment of the action being performed. The article discusses the ways in which such meanings arise and notes that the main ways of forming the content of the variants of the meaning of a verb are semantic transfers of Meanings.

Key words: verb, meaning, lexical-semantic variant, positive emotional attitude, transfer of meaning, definition, component of meaning.

ВОПРОСЫ О ГЛАГОЛАХ, ВЫРАЖАЮЩИХ ПОЛОЖИТЕЛЬНОЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ ОТНОШЕНИЕ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье анализируется семантическая структура глаголов, выражающих положительный эмоциональный настрой в современном английском языке. Лексико-семантические варианты значения глагола объединены общим доминантно-смысловым компонентом, а вариантам значения эмотивного содержания отводится определенная значимая роль в семантической структуре глагола. Определение содержания эмоциональных компонентов в структуре значения глагола проводилось с помощью дефиниционного анализа значений согласно Толковому словарю Longman Explanatory English Dictionary. Глаголы английского языка имеют значительное количество лексических и семантических вариантов, в том числе варианты значений, содержащие оценку выполняемого действия. В статье рассматриваются способы возникновения таких значений и отмечается, что основными способами формирования содержания вариантов значения глагола являются смысловые передачи значений.

Ключевые слова: глагол, значение, лексико-семантический вариант, положительный эмоциональный настрой, передача значения, дефиниция, смысловая составляющая.

ИНГЛИЗ ТИЛИДА ИЖОБИЙ ҲИССИЙ МУНОСАБАТНИ ИФОДА ЭТУВЧИ ФЕЪЛЛАРГА ОИД МАСАЛАЛАР

Аннотация

Мақолада замонавий инглиз тилида ижобий ҳиссий муносабатни ифодаловчи феълларнинг семантик тузилиши таҳлил қилинган. Феъл маъносининг лексикосемантик вариантлари умумий доминант семантик таркибий қисм билан бирлаштирилиб, эмоционал таркиб маъноси вариантларига феълнинг семантик таркибида маълум бир муҳим роль берилади. Феъл маъноси таркибидаги ҳиссий таркибий қисмларнинг мазмунини аниқлаш Лонгман Инглиз тили изоҳли луғатига мувофиқ, маъноларни аниқловчи таҳлил ёрдамида амалга оширилди. Инглиз тилининг феъллари жуда кўп миқдордаги лексик ва семантик вариантларга, шу жумладан бажарилаётган ҳаракатни баҳолашни ўз ичига олган маъно вариантларига эга. Мақолада бундай маъноларнинг пайдо бўлиш усуллари муҳокама қилинади ва феъл маъноси вариантлари таркибини шакллантиришнинг асосий усуллари маъноларнинг семантик ўтказмалари эканлиги таъкидланган.

Калит сўзлар: феъл, маъно, лексик-семантик вариант, ижобий ҳиссий муносабат, маъно узатиш, таъриф, маъно таркибий қисми.

Introduction. The presence of the number variants of the word's meaning is a very common phenomenon in modern English. The English language has acquired a tendency towards the compression of the means of linguistic expression in the course of its historical development, that, the use of a smaller number of linguistic units in order to express more meaning [1]. This tendency manifests in all levels of the language: in the field of syntax, vocabulary, morphology.

Modern English is characterized by the creation of new words, consisting of one or two syllables. This phenomenon is directly related to the phonetic tendency to emphasize the first syllable, thus focusing on it the main not only accent, but also semantic content [2]. As a result of the syllabic reduction of the word, few-syllable words acquire more meanings and can be applied in different contexts in new meanings, giving rise

to the further development of the semantic structure of the word in the direction of polysemy.

Research method. In the process of studying the lexical-semantic variants of verbs in the positive emotional attitude values, we used the method of component analysis, the method of multi-stage definitional analysis, as well as elements of the method of transformation of explanations [2].

Lexico-semantic variants of verbs with emotional assessment consider the polysemantic lexemes of the English language, it is necessary to pay attention to the fact that polysemy is more common among verbs than among other parts of speech. [3].

The denotation of the verb is a whole situation of real communication, which can be characterized from different angles, from different positions. According to E.S. Kubryakova, the verb can be viewed as “conceptually grasping some constituent parts of the really existing state of affairs” [7]. When speaking of the speaker, the components of the situation is indicated by the verb receive an assessment that finds direct expression in the appropriate use and consolidation in the structure of the meaning of the verb as a variant of the meaning.

Let's consider the meanings of the verb that are used in English verb “to prick” and its lexicographic representation (a lexicographic source of a domestic publication, which has established itself as the most reliable and objective source of linguists' knowledge about the aspects of the meanings of the English vocabulary). Identifying the original meaning of the verb “to prick” [10]

1. to prick (to prick smb/smt with a pin to prick someone with a pin) and its conversion meaning

2. to prick (the thorns of roses prick badly) express the main denotative meaning of this verb in English

3. To prick - a nail pricked the tire

Three meaning differs from each other in its specific meaning. In the meaning, the verb “prick” expresses the speaker's evaluative attitude, since it contains this negative emotional evaluation are revealed by the method of multi-stage definitional analysis: *if something pricks someone's conscience or their conscience pricks them, they feel guilty or ashamed*. The consistent definition of the negative evaluative identifiers guilty and ashamed confirms the presence of a negative emotional evaluation in this meaning of the verb *prick: guilty, ashamed - feeling very ashamed and sad because you know that you have done something wrong* [10].

We can say that the “value” - *mouth. to spur, to ride is worth apart*, however, this meaning, apparently, also contains the dominant this basic nominative meaning, although it is outdated. Interesting fact that this outdated meaning has become the source of the creation of figurative meaning, “value” - *incite, induce, which contains this positive emotional assessment* [10].

Let us consider the semantic structure of another frequency verb of the English language “to drag” - the direct nominative meaning of which is 1) *drag* 2) *(with effort) to drag, drag, hard to pinch*, the dominant seme of the direct nominative meaning of the given verb *pull something (along the ground)* with is preserved in all lexical-semantic variants, even when this verb is used in a figurative, metaphorical meaning: 1) *to pull in, to bring (to pull smb. to bring about smb/smt)*. The definition of this meaning in the Longman Explanatory Dictionary is expressed by the verb *force, persuade or force them to do smth*. Using the method of multistage semantic unfolding of the component composition of the verb, we reveal this, which brings us closer to the

potentially present evaluative content in a given verb: *force-make someone do something they do not want to do* [10].

In modern studies of polysemantic verbs in the English language, the attention of linguists is attracted by the fact that newly emerging meanings, as a rule, express an assessment of the action that they denote.

Investigating the role of verbs in the positive emotional meaning, it is necessary to pay attention to the fact, the source of which semantic processes are these lexical-semantic variants of meaning in the semantic structure of polysemantic verbs of the English language [4]. First of all, a natural phenomenon in the structure of such verbs is a metaphorical rethinking of the main meaning of the verb in the direction of changing the subject or object of the original meaning of the verb from an inanimate face to an animated face:

1. to wilt 1) wither, wither about plants); 2) transfer. nod, lose heart;

2. to fester 1) ester (about the wound), 2) torment; torment; pacify.

The subject of the action in these examples is an inanimate object (plants, wound) in the derived evaluative emotional values - an animated face. Changing the object of action from an animate face to an inanimate face often leads to the emergence of a joking meaning in the verb [3].

Emotion labeling is reliable if there is more than one judgment for each label. Four judges manually annotated the corpus; each sentence was subject to two judgments. The linguists produced one set of annotations, while the second set was shared by the three other judges. The annotators received no training, though they were given samples of annotated sentences to illustrate the kind of annotations required. The annotated data was prepared over a period of three months.

The annotators were required to label each sentence with the appropriate emotion category, which describes its affective content. To Ekman's six emotions [5], we added mixed emotion and no emotion, resulting in eight categories to which a sentence could be assigned. While sentiment analysis usually focuses on documents, this work's focus is on the sentence-level analysis. The main consideration behind this decision is that there is often a dynamic progression of emotions in the narrative texts found in fiction, as well as in the conversation texts and blogs [6].

The initial annotation effort suggested that in many instances a sentence was found to exhibit more than one emotion – consider [7], for example, marked for both Identifying Expressions of Emotion in Text *happiness and surprise*.

Similarly, it shows how more than one type of emotion can be present in a sentence that refers to the emotional states of more than one person [9].

1. Everything from trying to order a baguette in the morning to asking directions or talking to cabbies, we were always pleasantly surprised at how open and welcoming they were.

2. I felt bored and wanted to leave at intermission, but my wife was really enjoying it, so we stayed.

We also found that the emotion conveyed in some sentences could not be attributed to any basic category, for example, we decided to have an additional category called mixed emotion to account for all such instances. All sentences that had no emotion content were to be assigned to the no emotion category.

3. It's like everything everywhere is going crazy, so we don't go out any more [8].

The annotations involved assigning emotion intensity (high, medium, or low) to all emotion sentences in the corpus, irrespective the emotion category assigned to them. No intensity label was assigned to the no emotion sentences. A study of emotion intensity can help recognize the linguistic choices writers make to modify the strength of their expressions of emotion. The knowledge of emotion intensity can also help locate highly emotional snippets of text, which can be further analyzed to identify emotional topics. Intensity values can also help distinguish borderline cases from clear cases [7], as the latter will generally have higher intensity. Besides labeling the emotion category and intensity, the secondary objective of the annotation task was to identify spans of text (individual words or strings of consecutive words) that convey emotional content in a sentence. We call them emotion indicators. Knowing them could help identify a broad range of affect-bearing lexical tokens and possibly, syntactic phrases [11]. The annotators were permitted to mark in a sentence any number of emotion indicators of any length. We considered several annotation schemes for emotion indicators. First we thought to identify only individual words for this purpose. That would simplify calculating the agreement between annotation sets. We soon realized,

however, that individual words may not be sufficient. Emotion is often conveyed by longer units of text or by phrases, for example, the expressions “can’t believe” and “blissfully unaware” in [4]. It would also allow the study of the various linguistic features that serve to emphasize or modify emotion, as the use of word “blissfully” and “little”.

4. I can’t believe this went on for so long, and we were blissfully unaware

5. The news brought them little happiness [10].

Conclusion. In conclusion, the semantic structure of the verb of the English language that expressing positive emotion is an inexhaustible source of linguistic research to this day, since it reflects almost all the semantic processes of the English vocabulary: all types of renaming, stylistic, pragmatic changes in the meanings of words. The lexico-semantic variants of meanings in the structure of a verb are united by a common semantics, the identity of the dominant semantic component. Positive emotional content has a certain influence on the further development of the semantic structure of such a verb, combining neutral and stylistically relevant components of meaning, expanding the pragmatic direction of its meaning and the context of its usage.

REFERENCES

1. Arnold I.V. Lexicology of Modern English. Moscow: FLINT: Science, 2012.376 p.
2. Arnold I.V. The semantic structure of a word in modern English and the methodology for its study. L.: Education, 1966.192 p.
3. Arutyunova N.D. Axiology in the mechanisms of life and language // Problems of structural linguistics. 1982.M.: Science, 1984.P. 5-23.
4. Arutyunova N.D. Comparative assessment of situations // Science AN SSSR. Series of literature and linguistics. Moscow, 1983.T. 42. №4.P.330-341.
5. Akhmanova O.S. Dictionary of linguistic terms. M.: Sov. Encyclopedia, 1969.608 p.
6. Idoceonline - <https://www.idoconline.com/dictionary>.
7. Ivin A.A. Foundations of the logic of estimates. Moscow: Moscow University Press, 1970.232 p.
8. Lakoff, Johnson 1980 — Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1980. 256 p.
9. Leech G.N. Meaning and the English verb. 3rd Edition. London: Longman, 2004. 117 p.
10. Longman 2003- Longman Dictionary of Contemporary English. Director Della Summers. Pearson Education Limited, 2003.
11. Wolf E.M Functional semantics of evaluation. Moscow: Science, 1985.232 p.
12. http://scjournal.ru/articles/issn1997-2911_2013_12-103.pdf

Раъно ПАЙЗУЛЛАЕВА,

Навоий давлат педагогика институтини

мустақил тадқиқотчиси

E-mail: Ra'no_payzullayeva@mail.uz

Нав ДПИ профессори, фил.ф.д. Холмуродов А. тақризи асосида

POETRY SONGS IN PROSE

Annotation

The prose of Uzbek literature is rich in priceless works. There are many prose writers in prose today. But very few creators know how to create effectively both in prose and in poetry. Sirojiddin Sayyid is a master of words, who managed to absorb poetic melodies into his prose. The article analyzes the experiences of the poet Sirojiddin Sayyid in prose and the artistic expression of the events reflected in them. An attempt is made to reveal the ideological content and artistic features of the essay "The First Word".

Key words: poetry, prose, drama, essay, "The first word", the magic of creativity, the joy of poetry, artistic skill, aesthetic task.

ПОЭЗИЧЕСКИЕ ПЕСНИ В ПРОЗЕ

Аннотация

Проза узбекской литературы богата бесценными произведениями. В прозе сегодня много прозаиков. Но очень немногие творцы умеют эффективно творить как в прозе, так и в стихах. Сироджиддин Сайид - мастер слова, сумевший вплести в свою прозу поэтические мелодии. В статье анализируются переживания поэта Сироджиддина Сайида в прозе и художественное выражение отраженных в них событий. Сделана попытка раскрыть идейное содержание и художественные особенности очерка «Первое слово».

Ключевые слова: поэзия, проза, драма, очерк, «Первое слово», магия творчества, радость поэзии, художественное мастерство, эстетическая задача.

НАСРДА НАЗМ ОҶАНГЛАРИ

Аннотация

Ўзбек адабиёти насри бебаҳо асарларга бой. Бугунги кунда насрда ижод қилаётган прозаиклар ҳам талай. Аммо ҳам насрда, ҳам назмда самарали ижод қилиш жуда кам ижодкорларга насиб этади. Сироджиддин Сайид назмий оҳанглари сингдира олган сўз устаси. Мақолада шоир Сироджиддин Сайиднинг насрдаги тажрибалари ва уларда акс эттирилган воқеа-ҳодисаларнинг бадиий ифодаси таҳлил этилган. “Биринчи сўз” эссесининг ғоявий мазмуни, бадиий хусусиятларини очиб беришга ҳаракат қилинган.

Калит сўзлар: поэзия, проза, драматургия, эссе, “Биринчи сўз”, ижод сеҳри, шеър завқи, бадиий маҳорат, эстетик вазифа.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Адабий тур ва жанрлар хилма-хил. Адабиётшуносликда бу тушунчалар турли даврларда турлича изоҳлаб келинган. Рус танқидчиси В.Г.Белинский “Поэзиянинг хил ва турларга бўлиниши” асарида уни поэзия, проза ва драматургия турларига бўлади ва ҳар бир тур ичидаги жанрларнинг хусусиятларини илмий тавсифлаб беради. Ўзбек адабиётшунослигида ҳам назм, наср, драма турлари ва уларга мансуб жанрлар юзасидан кўп илмий тадқиқотлар амалга оширилган. Наср эпик тур бўлиб, унга мансуб жанрлар бошқа турларда ҳам учрайди. Шунинг учун адабий турлар лирика, эпос, драма каби учта катта гуруҳга ажратилади. Иззат Султоннинг “Адабиёт назарияси” китобида адабий турлар ва жанрлар ҳақида фикр юритилиб, уларнинг фарқи ва муштарак томонлари тўғрисида анча мукамал назарий маълумотлар берилган. Жумладан, “Адабий асарларни турлар ва жанрларга тақсим этиш, гуруҳлаш ҳар бир адабий турнинг хусусиятларини аниқроқ тушуниб олиш учун қўлланилган шартли бир усулдир. Аслида адабий турлар орасида кескин фарқ йўқ” [1], дейилади. Шунга кўра лирикада эпиклик, эпик асарда лиризм қоришиқ ҳолда келиши мумкин. Ойбекнинг лирик шеърларида эпиклик бўртиб

туради, Ч.Айтматов қиссаларида лиризм жуда кучли даражада намоён бўлиши олимларимиз илмий тадқиқотларида кўп бор тақдорланган. Чунки эпик турда “... муаллифнинг шундай мулоҳазаларини учратамизки, улар ўзларининг мазмуни, улардаги шахсий кечинмаларнинг, лиризмнинг қуввати жиҳатидан лирикага, шеърга ўхшаш таассурот қолдиради. Романда табиат тасвири лиризм билан суғорилган бўлади. Демак, эпик асарда ҳам маълум даражада лириканинг хусусияти мавжуд. Бу лиризм романдаги, айниқса, “ички монолог”ларда, яъни персонажларнинг ўз-ўзлари билан сўзлашуви, ўйларида жуда яққол кўринади” [1].

Д.Қуროвнинг “Адабиётшуносликка кириш” дарслигида воқеабандлик эпик турга хос асосий хусусият эканлиги, насрда ёзилган ҳар қандай асар ҳам эпик турга мансуб бўлмаслиги таъкидланади. “Эпик асарда, дейди мунаққид,–пластик элементлар билан бир қаторда ноэпик элементлар ҳам мавжуд бўлиб, бу элементлар муаллиф образини тасаввур қилишда муҳим аҳамият касб этади. Эпик асарнинг ноэпик элементлари дейилганда муаллифнинг мушоҳадалари, фикрлари, тасвир предметиға ҳиссий муносабати қабилар тушунилади” [2].

Тадқиқот методологияси. Насрда ижод қилувчи адиблар лирикада, назмда ижод қилувчилар насрда мумтоз намуналар яратиши ажабланарли ҳол эмас. Кўплаб роман ва қиссалар яратган атоқли адиб Ойбек шеърятда ўнлаб дostonлар, ажойиб лирик шеърлар муаллифи ҳамдир. Фафур Гулом шеърятда қанчалик буюк сўз устаси бўлса, унинг насрий асарлари ҳам шунчалик она тилимизнинг жозибаси, бойлигини намойиш этади. Умуман, адабий турнинг барча турлари ва жанрларида ижод қилиш барча ижодкорларга хосдир. Сирожиддин Саййид ҳам шундай ижодкорлардан бири.

Шоир “Асарлар”нинг ҳар бир жилди сўнгида “Насрий оҳангларда” бўлими бор. Унда шоир ўзининг насрдаги истеъдодини синаб кўргандек ҳаёт, умр, яшаш мазмуни, дунёи дуннинг турфа товланишлари ҳақидаги мулоҳазалари, мушоҳадалари, хулосалари билан ўртоқлашади. Биринчи жилддан ўрин олган насрий асарлар “Биринчи сўз” деган умумий ном билан берилган. “Ватан барчамизга буюк онадир” насрий асарининг жанри белгиланмаган. Уни оддийгина Таржимаи ҳол дейиш мумкин, аммо унда таржимаи ҳолда акс эттирилиши лозим бўлган кўпгина ўринлар тушириб қолдирилган. Ёки эссе дейиш мумкиндир. Нима бўлганда ҳам у бадий асар ва шоир-адибнинг ҳаётини кузатишлари, шу кузатишлардан келиб чиққан ҳаёт ва яшаш мазмуни тўғрисидаги фалсафий мушоҳадалардан иборат.

Ҳар бир киши Ватанда туғилиб, Ватанда камол топади. Ватаннинг буюклиги инсон вояга етгани сайин унинг ақл-идроки, тафаккури ва дунёқарашида қайта-қайта кашф этилиб, юксалиб бораверади. Айниқса, Ватанда юз бераётган ўзгаришлар, буюк эврилишлар кўз ўнгингда содир бўлса, уларда сенингни-да озми-кўпми ҳиссанг бўлса, Ватаннинг буюклигини, буюк оналигини дил-дилдан хис этасан. Шоир ва адиб узоқ болалик йилларини хотирлаб, бугунги куннинг мўъжизаларини қиёслайди. Бу қиёслашлар сўнгида чиқариладиган хулосаларни ибрат, ҳикматга йўяди. Чунки у илк мактабга борган чоғидан ҳозирги вақт, ҳолат, Ватан жамоли, унинг келажакда янада буюк бўлажакка имкониятлар беҳад, беҳисоб эканлиги орасида жуда катта фарқ бор. Бундай имкониятни Истиклол бахш этганлиги аён. “...Истиклол навниҳоллари, чечаклари ва мевалари бўлмиш азиз ука-сингилларим учун бизнинг болалик давримиздаги кўп ҳолатлар, гаплар ва манзаралар, қандай мактабларда ўқиб, қандай шароитларда яшаганимиз, албатта, чўпчак-лагифа бўлиб туюлиши, табиий” [3]. Бу сатрлар маъзида ўтмиш билан бугуннинг муқоясасида шоир болалиги ўтган йиллар билан ҳозирги мустақиллик йилларида жонажон Ўзбекистонимиз қиёфаси, манзараси орасида осмон билан ерчалик фарқ борлигини хис этиш мумкин. Эссенинг “Биринчи сўз” бобида илк ижод сеҳри, мурғак бола қалбига шеър илҳоми завқини солган омиллар, болаликнинг ўчмас хотиралари, онага бўлган буюк меҳр ўз ифодасини топган. Хотиралар насрда ёзилган бўлса ҳам, шеър каби ўқилади, киши қалбига шеър завқини солади. Сатрлар қаъридан музикий садо келгандек бўлади, болаликнинг ҳар бир нури хотираси ҳақида айтилган гаплар юракни орзиқтириб юборади.

“Ўт-ўтин, ўчоқ-олов, тандир-нон, яна ўт, яна ўтин-болалигим мана шу азиз ва қадрдон сўзлар қуршовида ўтди.

Ўтиним, ўтинларим—болалик ўтинларим, ўсмирлик ўкинчларим” [2].

Саҳифадан саҳифага болалик улғайиш пиллапояларидан юқорига интилади, йиллар ўтгани сайин хотиралар залвори, улардан қутилган маъно юки ошиб

бораверади. Улғайиш, ҳаётда нимагадир эришиш ҳеч қачон ҳеч кимга осон бўлмаган. Худди шундай эссе қаҳрамони ҳам бошидан кўп кўргуликларни кечиради. Ҳамиша ҳаёт синовлари бағридан омон-эсон ўтиб, ўз бахтини топишга ҳаракат қилади ва бунга эришади. Бунда унга онанинг меҳрибонлиги, дарё қалби, меҳнатқашлиги, болажонлиги, шоирона қалби мадад беради. Онанинг “Йиғлама, болам, ҳозир етиб келамиз” деган умидбахш сўзлари унинг бутун ҳаёти давомида ҳамроҳ бўлганлиги, ҳамиша дилига далда бахш этганлиги, энг мушкул вазиятларда ҳам шу сўз қудрати мададкор бўлганлиги ҳаётини тажрибалар маҳсули сифатида ҳикмат ва ибрат бўлиб янграйди:

“Ҳаётимнинг қийин паллаларида, қисматнинг аёвсиз оғир зарбаларидан гандирақлаб қолган тушқун, умидсиз чоғларимда бу сўзларни кейин кўп маротабалаб эсламан. Эсламан эмас, кўнгил ва йигитлик кўчаларида қилган тақрор-тақрор хатолиғларим, дўсту ошноларнинг ноқасу номардликликлари, кўнглимни онамнинг санамлари мисол беминнат очиб берганим беор-беоқибат санама, дидсиз-фаросатсиз ёрлар олдида бекадр бўлганлариму бир сатр шеър устида хору зор бўлиб ўтқизган бефайз тунларим, сўз ва қофия сўнгаларини ит янглиғ ғажиб-кемириб чиққанларим, нурсиз, зиёсиз кечаларим аро, неча-неча ойлар-фасллар, неча дилгир йиллар давомида бу умидбахш сўзлар қадрдон ва туғишган бу меҳрибон қаломлар қулоғим остида кўнглимнинг туб-тубларидан ҳаёту тирикчилигим қаъридан бот-бот янграб келаверади, чорлайверади: “Йиғлама, болам, ҳозир етиб келамиз...”[3].

Таҳлил ва натижалар. Рус ёзувчиси Л.Н.Толстойнинг “Иқронома”сида ҳам ёзувчи ўз тақдирдаги мураккаб, аламли, изтиробли, хатоликларга тўла болалиги, ўсмирлиги ва ёшлиги ҳақида ана шундай мардона қалам тебратган. Хатоликларни тан олиш ўзига хос мардликнинг намоён бўлишидир. Чунки беайб парвардигор, бандаси эса ҳамиша хатоликлар гирдобиде яшайди. Улар инсонни тоблаяди, ҳаётда муносиб ўрнини топиб олиши учун ёрдам беради, синовлар олдида ожиз қолган маҳали йўл қўйган хатоликлари ҳам унинг келгусида муҳим, зарур ва фойдали хулосалар чиқаришига туртки беради. Юқорида келтирилган парчада ҳам киши юрагини жизиллатиб юборадиган, инсон тақдирдаги энг муҳим, сирли ва азиз туйғулар ифодаси бор. Улардан чиқарилган хулоса ҳам ибратли. “Йиғлама, болам, ҳозир етиб келамиз”—бу мушфиқ ва муштипар онанинг сўзи. Уни у болалигида, ҳали ақл-хуши тўла шакланмаган, ҳаётга, дунёга нигоҳи жўн, содда бўлган бир пайтда эшитган. Аммо ана шу сирли сўз улғайтирган, ҳаётининг мураккаб лаҳзаларида қалбига куч, шуурига қувват берган. Буни у оддийгина сўзлар воситасида ифодалаган бўлса ҳам, ҳар бир сўз замирига улкан маъно-мазмун юклай олган.

Таникли мунаққид И.Фафуров “Ноёб сўзлар поэзияси” мақоласида ижодкорлар сўз бойлигининг ортиб боришидаги бир ижодий тажриба ҳақида эътиборли фикр билдирган:

“Ижодкорларда кам қўлланилган ёки умуман тилнинг жонли амалиётидан қолган, истеъмолдан чиқиб кетган деймиз ёки ноёб шевалардагина яшаётган сўзларни матн муҳораба майдонида олиб киришга кучли майллар, ишқибозликлар—ўз бадий лафз оламини бойитиш, жозибали қилишга интилишлар бадий маҳоратнинг бир кўрсаткичи сифатида амал қилиб келади” [4].

Сирожиддин Саййид ижодида ҳам уни кузатиш мумкин. Эсседа чола-қўра, шохавр – сел ёмғир, нимтана –

қалин олача матодан тикиладиган аёлларнинг ёпинчиғи каби шевага хос сўзлар қўлланилган. Улар ўз ўрнида ишлатилгани сабаб матнга сингиб кетган ва маълум эстетик вазифани бажарган.

“Янги дафтар ва сиёҳ иси. Йиллар ва эгатлар”, “Меҳнат имтиҳони. Биринчи маош”, “Будапешт. Будапешт!”, “Чайладаги оқ булут” каби бобларда ҳам улғайиш йиллари, ҳаёт синовларидан сабоқлар чиқариб, олдинга интилишнинг завқи, сурури, улардан олинган таассуротларнинг маҳсули–фалсафий мушоҳадалар ўзига хос, равон, содда берилиши асар қимматини оширишга хизмат қилган. “Асрагил” (Табиат дафтарига битиклар) боби киши қалбини ларзага солиш хусусиятига эга. Унда табиат жароҳатларидан даҳшатга тушган шоир ҳайкириги жаранглайди. Бу унинг синфдош дўсти билан узоқ вақтдан кейинги учрашуви, икки дўстнинг болаликни эслаши, аммо бугунги кунга келиб болаликдаги бегубор осмондан асар ҳам қолмаганлигидан ўкинч ҳар қандай одамни табиат тақдирини ҳақида жиддий ўйлашга мажбур этади.

“Мен – XX аср атмосфераси” шеърининг муаллифи тақдирини яна ҳам чуқурроқ ўйларга толдиради. Бу ёзувчининг фантазияси, воқеликни ўзига хос идрок этишнинг бир усули. Дарҳақиқат, XX аср фожеаларга, йўқотишларга бой аср бўлди. Тараққиётнинг юксак чўққига чиқиши инсониятни жуда кўп табиий нарсалардан маҳрум этди. Аммо шундай бўлса ҳам инсоният яна ўзига хос бепарволик билан табиатни жароҳатлашда давом этмоқда. Фақат шоир бу ҳолатни кўтаролмайди, у бор овози билан ҳайкиради, одамларни ҳушёрликка чакиради, ҳалокат ёқасига келиб қолган табиатни халос этишга чорлайди. Шунда уни жарроҳлик йўли билан бу қуюнчақлик, жонқуярлик дардидан халос

этмоқчи бўлишади. “Шунинг учун социологдан тортиб учувчи, биолог, геолог, археолог, уролог, тиш доктори, океанолог, тилшунос, аспирант, студент, уч фоҳиша, халқаро шарҳловчи-ю ифвогаргача–ҳамма илмий-текшириш институтига йиғилган. Чеккароқда бир танқидчи ҳам ўтирибди. Ҳамма уни шоирнинг дўсти бўлса керак, деб ўйлайди” [3]. Ўн икки соат давом этган жарроҳлик амалиётидан кейин шу нарса аниқ бўладики, шоирнинг “Мен–XX аср атмосфераси” дея ҳайкириб шеър ўқиши бежиз эмас экан. Дунё ҳалокат ёқасига келиб қолган, атмосфера даҳшатли тарзда ўз киёфасини йўқотган. Уни кутқариб қолиш керак. Аммо қандай қилиб? Шоир ҳам бунда ожиз. Шу сабабли унинг бутун организмидан меъёрида ишлаётган аъзони топиб бўлмайди, фақат унинг юраги қон-зардобга тўлган бўлса ҳам софлигича қолган. Шундан у бутун дунё ахлини сергак торттиришга ҳаракат қилади, фақат угина атмосфера ҳалокат сари бораётганлигини ҳис этаётганлигини билдиради.

Яна бир неча бобда устозлари Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов даҳолари қошида таъзим бажо этишнинг изҳори ўрин эгаллаган. Ҳ.Худойбердиеванинг ҳассос қалб билан ёзган шеърларига ўзининг самимий муносабатини билдирган. Устозлардан олган сабоқлари, улар қошида ҳамиша ҳурмат-эҳтиром кўрсатиш намунаси асар билан танишган ёш ижодкорлар учун ибрат, ҳикматлардан маъно уқиш ва уларни ўз фаолиятларида қўллашда жуда фойдалидир.

Хулоса ва таклифлар. Сирожиддин Саййиднинг насрдаги назмий оҳанглари унинг ижодий камолот йўлида олиб бораётган изланишлари самараси бўлиб, истиснодининг яна бир қиррасини намоён этган.

АДАБИЁТЛАР

1. Султонов Иззат, Адабиёт назарияси, дарслик, Қайта ишланган ва тўлдирилган учинчи нашри, “Ўқитувчи” нашриёт-матбаа ижодий уйи, Тошкент, 2005 й. Б.156.
2. Қуронон Дилмурод, Адабиётшуносликка кириш, дарслик, Тошкент, Ўзбекистон Фанлар академияси “Фан” нашриёти, 2007 й. Б.174.
3. Саййид Сирожиддин, Асарлар, I жилд, Шеърлар, дostonлар, насрий оҳангларида, “SHARQ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, Тошкент, 2018 й. Б.376-415
4. Ғафуров Иброҳим, Ноёб сўзлар поэзияси, “Мангу латофат, Бадиалар, рисоалар, 2-китоб, “ШАРҚ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, Тошкент, 2008 й. Б. 283.

Анвар САЙФУЛЛАЕВ,

Ўзбек тили ва адабиёти университети катта ўқитувчиси, PhD

E-mail: anvars-sayfullaev@mail.ru

ЎзМУ профессори А. Маматов тақризи асосида

TYPOLOGY OF ERRORS AND THEIR CORRECTION IN TRANSLATION

Abstract

The article analyzes theoretical studies and gives recommendations on errors that occur during simultaneous translation from English into Uzbek, their types and ways to solve them.

Key words: translation quality, linguistic structure, typology of errors, addition, omission, substitution.

ТИПОЛОГИЯ ОШИБОК И ИХ УСТРАНЕНИЯ В ПЕРЕВОДЕ

Аннотация

В статье проанализированы теоретические исследования и даны рекомендации по ошибкам, возникающим при синхронном переводе с английского языка на узбекский, их типам и способам их устранения.

Ключевые слова: качество перевода, языковое устройство, типология ошибок, добавление, опущение, замена.

TARJIMADA XATOLAR TIPOLOGIYASI VA ULARNI BARTARAF ETIISH

Аннотация

Мақолада инглиз тилидан ўзбек тилига синхрон таржима жараёнида юзага келган хатолар, уларнинг турлари ва уларни бартараф қилиш усуллари бўйича назарий тадқиқотлар таҳлил қилинган ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: таржима сифати, тил қурилмаси, хатолар типологияси, қўшиш, тушиб қолдириш, алмаштириш.

Кириш. Таржима сифатини баҳолаш муаммоси кўплаб методистлар ва таржимонлар томонидан ўрганилган. Баҳолашнинг объекти сифатида таржима маҳсулоти – таржима тилида яратилган матнлар ва уларнинг сифати, яъни уларнинг мукамаллик даражаси ёки стандартга мувофиқлигидир [4]. Таржима сифати муаммосига амалий ва лингвистик ёндашувлар мавжуд.

Лисоний маънода таржиманинг сифати хорижий тил ва таржима тилидаги хабарлар шакли ва мазмунининг муқобиллигига риоя қилиш билан боғлиқ [5].

Прагматик маънода сифат мутлақ эмас, бу контекстга боғлиқ. Таржиманинг мақсади атроф-муҳитга, алоқа нормаларига, алоқа иштирокчиларига қараб ўзгаради. Ушбу жиҳатдан, баённинг семантик томони тил қурилмасидан кўра муҳимроқдир.

1986 йилда Х. Бюхлер синхрон таржима фаолиятида таржимани баҳолаш мезонларини таклиф қилди ва уларни конференция таржимонлари қўмитасига тақдим этади. Х. Бюхлер томонидан таклиф қилинган таржима сифати мезонларига қуйидагилар қиради.

- таржима таркибини баҳолаш;

-таржиманинг тил қурилмаларини баҳолаш, яъни таржима матнини ҳосил қилишда тилда равонлигини намоиш қилиш, мантикий изчиллик, грамматик тўғри ва шунингдек атамалардан етарли даражада фойдаланиш.

- таржима баённи баҳолаш (ёқимли овознинг мавжудлиги, акцентнинг этишмаслиги) [3].

1995 йилда таржимонлар қўмитасининг таклифига биноан иштирокчиларнинг таржима сифати ҳақидаги тушунчаларини ўрганиш ўтказилади. Натижалар шунини кўрсатдики, таржима жараёнида хабарнинг шаклини эмас, балки маъносини етказиш муҳимроқ экан. Таржимонлар ва хабарни қабул қилувчиларнинг, яъни конференция

иштирокчиларининг фаолияти текширилди. Тадқиқот давомида таржимонлар конференция иштирокчиларига қараганда техник ёрдамга нисбатан анча қатъий талабларга эга эканлиги аниқланди. [6].

1995 йилда И. Куртс, Ф. Поххекерлар Австрия ва Германия телевиденияларида таржима сифатини ўргандилар. Телевизион ходимлар ўртасида ўтказилган сўровнома шунини кўрсатдики, семантик ёзишмалар ва мантикий изчилликдан ташқари, ёқимли овоз, таржима баённи раволик ва акцентнинг йўқлиги устувор аҳамият касб этган [4]. Шу билан бирга, Ф.Поххекер маърузачи нутқини қабул қиладиган коммуникатив акт иштирокчиси томонидан таржима таркибига кириб бориш даражасининг чуқурлигини баҳолаш керак деган хулосага келди. Бундай ҳолда, тушуниш даражасига таъсир қилувчи омиллар муҳим рол ўйнайди: таржима ҳосил бўлиш тезлиги, интонация, хатоларнинг мавжудлиги/йўқлиги, овоз хусусиятлари ва бошқалар. Шунингдек, Ф. Поххекер таржимани коммуникатив фаолиятнинг маҳсули сифатида баҳолашни ва алоқа ҳолати, мулоқотнинг ўзаро алоқадор томонлари ва гиперматн каби таркибий қисмларни ҳисобга олишни таклиф қилди. Ф. Поххекер томонидан таклиф қилинган баҳолаш усули матн параметрларини (камчиликлар, матн таркибидаги ўзгаришлар), артикуляция ва овознинг ўзига хос хусусиятларини, вақтинчалик хусусиятларини (тезликни, паузаларни, таржима ҳосил қилишда ритмни), тақдирот хусусиятларини ҳисобга олишга имкон беради (тайёрланмаган нутқ, ёзувлардан фойдаланган нутқ, таржимани амалга оширишда ҳолатлар, жуда узоқ паузалар, дудуқланиш, паралингвистик элементларнинг мавжудлиги (йўталиш, қулиш) кабилар [7].

Д. Гил ҳам сифат мезонларини аниқлаш муаммоси билан шуғулланган. У қуйидаги мезонларни аниқлади: равшанлик, лингвистик мақбуллик, терминологик аниқлик; ахборотнинг аниқлиги (тўғрилиги), мантикий кетма-кетлиги, таржимоннинг вазиятга мос хулқ-атвори [4]. Таржима сифатини баҳолашда А. Копсинский тафсилотларни узатишни, атамалардан фойдаланишда аниқликни, умумий таркибни таржима тилига ўтказишни ҳисобга олган.

Асосий қисм. Юқорида таъкидланган мезонларни таҳлил қилишда, аслиятнинг маъносига мувофиқлиги барча тадқиқотчилар томонидан таржима сифатини баҳолашда энг муҳим мезон сифатида тан олинган. Матн ичидаги мезонлар бўйича хабарнинг мантикий бирлиги ва изчиллигини таҳлил қилиб, семантик мосликларни аниқлаш мумкин. Таржиманинг энг жиддий муаммолари атамаларни нотўғри ишлатиш, аслият тилини ҳаддан ташқари умумий ёки батафсил узатилиши деб ҳисобланади. Бунинг ортидан лингвистик нуқсонлар (тўлик бўлмаган жумлалар, грамматик ва услубий хатолар) ва таржима баёнида нуқсонлар келиб чиқади (равноликнинг етишмаслиги, ёмон дикция, монотонлик, нотекис темп).

Хорижий тил ва таржима матни таркиби бўйича баъзан тадқиқотларда улар таъсирининг коммуникатив функциясининг мослиги дейилади. Аммо таъсирга таржиманинг тил қурилиши туфайли ҳам эришилади. Шунинг учун лингвистик ва нутқ атамаларида хорижий тил ва таржима бир-бирига мос келиши керак. Таржимани баҳолашда хабарни тақдим этиш омилларини ҳисобга олиш керак. Уларнинг аҳамияти амалга ошириш шартларига боғлиқ.

Таржимада тил қурилишини таҳлил қилишда қуйидагиларни баҳолаш тавсия этилади:

- семантик силжиш ёрдамида таржима қилиш ёки сўзнинг маъносини ўзгартириш;
- шакл ўзгариши билан таржима қилиш, яъни парафраза ёрдамида;
- хорижий тилдаги нутқни таржимада сўзма-сўз узатиш: таржиманинг энг юқори лексик ва грамматик эквивалентлиги даражаси каби.

Ҳар бир маълумот учун хорижий тил ва таржима тили ўртасидаги фарқ / ўхшашлик мезонлари қуйидагиларни ҳисобга олган ҳолда баҳоланади:

- семантик силжиш билан таржимада тақдим этилган хабарлар сони;
- парафразланган хабарлар сони;
- сўзма-сўз таржима қилинган хабарлар сони ёки максимал лексик ва грамматик эквивалентликнинг мавжудлиги;
- парафраз ва семантик силжиш ёрдамида таржима қилинган хабарлар сони.

Хорижий тил ва таржима тилининг синтактик эквиваленти/тенгсизлиги таржимадаги хабарларнинг жойлашуви билан, яъни хабарларнинг асосий ёки бўйсунувчи бандга тегишлилиги ва жойлашишини таққослаш йўли билан аниқланиши мумкин. Таржима пайтида хабарлар жойининг ўзгариши, маълумотларни бошқа турдаги жумлага кўчириш сабаблари ўрганилди.

Таржиманинг сифатини баҳолашда ҳар доим таржиманинг ҳақиқийлиги ёки мақбуллиги тўғрисида савол келиб чиқади. Демак, таржимон референт хабарининг маъносига чуқур кириб бориш учун билимга эга бўлиши керак. Бошқа тадқиқотчилар фикрича таржимоннинг билим даражаси таржимани амалга

ошириш учун етарли бўлиши керак, аммо таржимонга ушбу билим соҳаси мутахассиси бўлиши шарт эмас.

Шундай қилиб, таржима сифатини баҳолаш мезонларини белгилаш шакл ёки мазмундаги устувор йўналишларни аниқлаш билан боғлиқ. Шу билан бирга, таржима учун таркибни муҳимлигини англаган ҳолда, тилни етарли даражада лойihalаштириш ва таржима баёнини етказиш зарурлигини таъкидлаш мақсадга мувофиқдир. Синхрон таржимани ўқитишда таржимани баҳолашда талабалар томонидан йўл қўйилган турли хил хатолар таъкидланади.

Синхрон таржимани амалга оширишда талабалар таржималарида турли хил хатолар пайдо бўлиши муқаррар. Хатоларнинг турларини ажратиш кўрсатиш, шунингдек уларни бартараф этиш йўллари топишга ҳаракат қилиш керак.

Таржимон тадқиқотчилари ва ўқитувчилари тақдорланган хатоларни таҳлил қилиш таржима пайтида пайдо бўлишини олдиндан билиш ва ҳатто уни олдини олиш, шунингдек ўқитиш услубларини такомиллаштиришга имкон беришини аниқлайдилар. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, хатонинг сабабини тушуниш, уни йўқ қилиш йўллари топиш учун зарурдир. Таржима матнини яратишда хатолик хорижий тил ёки таржима матнининг лингвистик ёки таржима хусусиятларини билмасликдан келиб чиқадиган хатони ажратиш туради.

Адабиётларда таржиманинг лингвистик меъёрларидан алоқа жараёнини амалга оширишга таржимоннинг асосий вазифаси - маърузачи ва тингловчи ўртасида маълум шароитларда мулоқотни амалга ошириш даркор. [5].

Синхрон таржимада таржима матни асл матндан уч жиҳатдан фарқ қилиши мумкин: уни таржима матни билан таққослашда фрагментларнинг етишмаслиги, таржимага мавжуд бўлмаган қисмларни қўшиш ёки таққослашда баъзи қисмларини алмаштиришнинг мавжудлигидир.

Г. Барик, таржиманинг маъносини сезиларли даражада бузадиган бир қисмини алмаштириш “хато” деб ҳисоблайди [2]. Келинг, бу турларни кўриб чиқайлик:

Тушириб қолдиришлар (Omission). Матнларни таққослашда таржима матнида лексик бирликлар, иборалар ёки жумлаларга тенг келадиган ҳолатлар мавжуд эмас. Камчиликларни қуйидаги кичик гуруҳларини ажратиш мумкин: етишмовчиликлар - камчиликлар; тушунмовчилик туфайли камчиликлар; маърузачидан ортиқча орқада қолиш сабабли камчиликлар; турли хил нутқ сегментларининг комбинатцияси туфайли қолдирилган хабарлар [2].

Қўшишлар (Addition). Қўшимчаларни ишлатиш сабаби - бу аслиятда топилмайдиган, аммо таржимада мавжуд бўлган лексик бирликлар, иборалар, жумлаларни киритиш орқали амалга оширилади. Ушбу хатолар гуруҳига қуйидагилар киради: таржима матнида қўшимчалар, фикрни ривожлантириш учун қўшимчалар, уланишнинг янги турини ёки боғловчи элементни қўшиш, хабарни бажариш учун қўшимчалар [2].

Алмаштиришлар (Substitution). Алмаштириш - бу тушириб қолдириш ва қўшишнинг комбинатцияси. Баъзи алмаштиришлар таржима матнидаги таркибини ўзгартирмайди, бошқалари эса уни бузади. Алмаштириш лексик бирликка ҳам, иборага ҳам, бутун гапга ҳам тегишли бўлиши мумкин. Алмаштиришларнинг бир неча турлари мавжуд. Алмаштириш фақат маълум бир сўз маъносига таъсир қиладими ёки жумла маъносини

ўзгартирадимиз, сўз даражасидаги алмаштиришлар ёки сўз бирикмаси ёки ҳатто бутун жумла маъносига таъсир кўрсатадиган жойлар ажратиб кўрсатилади. Ушбу гуруҳлар ичида алмаштиришлар таржима матнининг ўзгариши даражасига кўра бўлинади: моҳиятни сақлаб қолиш билан алмаштириш ва хабар моҳиятини ўзгартириш билан алмаштирилади.

Сўз даражасидаги алмаштиришларга муҳим семантик алмаштиришлар ва кичик семантик алмаштиришлар киради.

Кичик семантик алмаштириш нотўғри таржима туфайли сўз ёки иборани алмаштириш мумкин, аммо умуман олганда, бундай алмаштириш бутун жумланинг маъносига таъсир қилмайди. Мисол: 1. *The whole result was cast into doubt.* 1. Бутун натижа шубҳа остига қўйилди. 2. Сайловда қайта сана шубҳа остига қўйилди.

Муҳим семантик алмаштириш сўз маъносини ўзгартиради, аммо бутун иборанинг маъносини ўзгартирмайди. Бу қуйидагиларга боғлиқ бўлиши мумкин: агар қабул қилинган сўз омонимига эга бўлса, сўзнинг таржимада нотўғри тушунчаси; маълумотларнинг нотўғри боғлиқлиги ёки нотўғри етказилган маъноси бўлиши мумкин.

Фраза ёки жумла даражасидаги алмаштиришлар қуйидаги турлардан иборат: иборанинг озгина ўзгаришини ўз ичига олган алмаштиришлар; иборадаги сезиларли ўзгаришларни ўз ичига олган алмаштиришлар.

Сўз бирикмасининг озгина ўзгаришини назарда тутадиган алмаштиришларга хабарнинг моҳиятини сақлаб қолган ҳолда нутқ фрагменти таркибини алмаштириш киради. Масалан:

1. *Bush's campaign manager spoke to the crowd.* 1. Бушнинг сайлов компанияси менежери оломон билан гаплашди. 2. Бушнинг сайлов компанияси менежери оломон олдида чиқди.

Сўз бирикмасида сезиларли ўзгаришларни ўз ичига олган алмаштиришларда ибора маъноси ўзгаради, аммо умуман гапнинг умумий маъноси сақланиб қолади. 1. *The mood changed and the Democrats who had slumped into despair found all enough beat lost just as yet.* 1. Кайфият ўзгарди ва умидсизликка тушиб қолган демократлар ҳали ҳам мағлубиятни тан олишмади. 2. Аллақачон умидсизликка тушиб қолган демократлар, сайлов компанияси ҳали тугамаганлигини эълон қилишди.

Сўз бирикмасининг сезиларли ўзгаришини ўз ичига олган алмаштиришлар сўзлар маъносининг жиддий бузилиши билан боғлиқ. Буларга таржимон маърузачидан орқада қолиб кетадиган нутқнинг бир қисмини тушунмаслик ёки жуда кўп нутқ сегментининг мавжудлиги билан боғлиқ спекулятция; йўқолган қисмини тиклашга уриниш туфайли сўзнинг бошқа маъносини аниқлаётган алмаштиришлар; фақатгина нотўғри таржима қилинган эмас, балки бутун фрагментининг маъносини ўзгартирадиган нотўғри тушунишдан келиб чиқади алмаштиришлар киради [2].

Таржима хатоларини ўрганувчилар билан биргаликда биз Г. Барикнинг юқорида тавсифланган хатоларининг типологиясини ўта умумий деб ҳисоблаймиз. Ушбу типология ёрдамида баъзи хатоларни қандай қилиб енгиб ўтиш ҳақида ғояни шакллантириш мумкин эмас. Г. Барик томонидан аниқланган хатоларнинг кўп турлари ноаниқликлар, масалан қўшимчалар ёки алмаштиришларнинг айрим турлари сифатида талқин қилиниши мумкин. Хатолар типологиясида тил даражаларига бўлинишни, шунингдек, шакл ва мазмун даражасида хатолар мавжудлигини

ҳисобга олиш муҳимдир. Г. Барик томонидан таклиф қилинган хатолар таснифидан фойдаланганда маълум бир қўшимчалар ёки камчиликлар тил қурилмаси даражаси билан боғлиқми ёки бу хабарнинг маъносини етказишга ҳам таъсир қилади ёки йўқлигини аниқлаш қийин.

Агар биз Д. Гил томонидан берилган таржима сифати таърифидан келиб чиқадиган бўлсак – “маълумотларнинг аниқлиги бу таржима нутқини сифатини белгилайди” [4], демек, биз учун энг муҳим таҳлил қилиш соҳалари таржиманинг мазмуни ва тил тузилишидир. Шунга кўра, таржимани таҳлил қилишда икки хил ноаниқликларни ҳисобга олиш керак: ахборот мазмуни билан боғлиқ ноаниқликлар ва таржимани баён этиш билан боғлиқ ноаниқликлар ва унинг шаклини бузишлари ҳисобга олиниши керак.

Маълумот таркибини узатишда ноаниқликларга қуйидагилар киради: ноаниқликлар, камчиликлар, бузилишлар. Аниқлик, тингловчини чалғитадиган, йўналтирувчи характердаги нуқсон деб тушунилади. Масалан: *The result is still open.* 1. Натижа ҳали ҳам очиқ. 2. Қайта ҳисоблаш ҳали ҳам очиқ. Нуқсон - бу ноаниқликнинг жиддий шакли, бу ноаниқлик мавжудлигидан кўра кўпроқ даражада тингловчининг нотўғри маълумотларини ўз ичига олади.

Масалан: *Thousands of Americans waited for the results.* 1. Минглаб америкаликлар натижаларни кутишди. 2. Бушнинг минглаб сайловчилари овоз натижаларини ёмғир остида кутишди. Бузилиш, нутқ фрагментини нотўғри тушуниш сабабли таржимада ноаниқлик мавжудлигини аниқлади. Ушбу турдаги ноаниқликлар семантик хатоларга имкон қадар яқинроқ [1].

Масалан: *The last picture showed Gore casting his ballot ...* 1. Охириги расмда Гор овоз бераётгани акс этган ... 2. Гор охириги марта бюллетенни овоз бериш саватига ташлаётгани кўрилган.

Таржима матнини ҳосил қилишда улар пайдо бўладиган тил ва нутқ даражаларига мувофиқ, яъни лексик, грамматик даражадаги ноаниқликларни ажратиб кўрсатиш биз учун ўринли кўринади; тил тизими, меъёр ва узус даражасидаги ноаниқликлар ҳам мавжуд.

Таржима тилини лойиҳалашдаги ноаниқликларга қуйидагилар киради: тизим-тил, семантик, норматив-лингвистик, одатий (норматив-услубий, функционал-услубий).

Тизим тилидаги ноаниқликлар - бу тизим даражасида бўлиши мумкин бўлган, аммо норма даражасида қабул қилинмайдиган ҳолатлар. Масалан: *Our analyst reports.* 1. Таҳлилчимиз ҳисобот беради. 2. Бизнинг таҳлилчи ҳисобот беради.

Семантик ноаниқликлар - бу тил тизимининг бузилишининг алоҳида ҳодисасидир, улар сўзларнинг семантик мувофиқлиги бузилишини аниқлади. Масалан: *Instead Bush's campaign manager spoke to the crowd.* 1. Унинг ўрнига Бушнинг сайлов компанияси менежери оломон билан гаплашди. 2. Унинг ўрнига Бушнинг сайлов компанияси менежери оломон олдида чиқди. Лингвистик ноаниқликлар - бу сўзнинг, грамматик конструкциялар ва синтактик шакллардан тил нуқтаи назаридан нотўғри фойдаланиш ҳолатларидир. Масалан: *The decision on who's going to be the president of the US has been postponed.* 1. АҚШ президенти ким бўлишига оид қарор қолдирилди. 2. АҚШнинг навбатдаги президенти ким бўлишининг натижаси кечиктирилди.

Анъанавий ноаниқликлар гуруҳига услуб бўйича сўздан ноўрин фойдаланиш ҳолатлари (меъёрий услубий

ноаникликлар) киради. Масалан: *The last picture showed Gore casting his ballot on election day. On Tuesday evening he conceded defeat.* 1. Сўнги расмда Гор сайлов куни овоз бераётгани акс этган. Сешанба куни кечқурун у мағлубиятини тан олди. 2. Уни охириги марта сайлов бюллетенини ташилаганида кўришган. Сешанба куни кечқурун Гор мағлубиятини тан олгани кўринди.

Ушбу гуруҳга меъерий ва услубий ноаникликлар билан бир қаторда функционал ва услубий ноаникликлар ёки функционал услубга риоя қилмаслик ҳолатлари киради [1].

Таржимани етказишдаги ноаникликлар қуйидагиларни ўз ичига олади: таржимани баён қилишда раволикнинг етишмаслиги, бу таржимани талаффуз қилишда нотўғри бошланишни келтириб чиқариши, тингловчининг концентрациясини бузиши ва мулоқотга ҳалақит бериши мумкин; таржимон томонидан таржима фрагментининг жуда эрта киритилиши ва талаффуз қилиниши, у охиригача қулоқ солмаган ва таржимада етказилиши керак бўлган сегментнинг барчага етиб бормаганлиги; таржиманинг такрорий бошланиши, бу тингловчини безовта қилади.

Таржима жараёнида юзага келадиган иккинчи ноаниклик - бу риторик таъсирни йўқотишдир. Синхрон таржимада ҳосил бўладиган ноаникликларни таллаш ва таҳлил қилиш биз учун машқлар мажмуасини ишлаб чиқишга туртки бўлади.

Таржима маҳоратига эга бўлиш, синхрон таржимани амалга оширишда тажриба тўплаш, шунингдек ўзини бошқариш қобилияти ривожланганлиги қийин шароитларда ҳам муносиб таржимага эришишга ёрдам беради.

Синхрон таржимани амалга оширишда йўл қўйилган хатоларни бартараф этиш йўллари излашда ўқитишни самарали ташкил этиш муҳим рол ўйнайди.

Хулоса. Хулоса ўрнида таржима сифатини баҳолашнинг муҳим мезонлари - бу хабар маъносини узатиш ва таржиманинг тил қурилишидир. Талабалар таржима матнини таҳлил қилишда қуйидаги ноаникликларни текширишади: маънони узатишда ноаникликлар (камчиликлар, бузилишлар) ва таржима матни тилини лойиҳалашдаги ноаникликлар (тизим-лингвистик ва семантик, норматив-лингвистик, одатий (норматив-) хабар маъносини узатишда ноаникликлар, услубий, функционал-услубий). Аслият тилида тинглаш кўникмаларини оширишга қаратилган машқлар тавсия этилади.

Синхрон таржимани она тилида ўқитишда таржима матнини шакллантириш ва талаффуз қилишда риторик маҳоратнинг етарли даражада ривожланмаганлиги ва махсус терминологияни билмасликлари каби қийинчиликларни ҳисобга олиш керак.

АДАБИЁТЛАР

1. Латышев Л. К., Проворотов В. И. Структура и содержание подготовки переводчиков в языковом вузе. М.: НВИ - Тезаурус, 2001 - 136 с.
2. Barik H. C. A Description of various Types of Omissions, Additions and Errors of Translation encountered in Simultaneous Interpretation. University of North Carolina. In: "Bridging the Gap: Empirical Research in Simultaneous Interpretation". Eds. S. Lambert, B. Moser-Mercer. Amsterdam/Philadelphia,
3. John Benjamins, 1994. P. 121-137.
4. Buehler H. "Pragmatic Criteria for the Evaluation of Professional Translation and Interpretation". J. Den Haese, Nivette J., eds. AILA 1984 Proceedings. Brussels. 4.
5. Gile D. "Basic Concepts and Models for Conference Interpretation Training. Paris, INALCO and CEEI[ISIT], 1990.
6. Korpaczynski A. Quality in Conference Interpreting: Some pragmatic problems. In: Eds. S. Lambert, B. Moser-Mercer B. "Bridging the Gap: Empirical Research in Simultaneous Interpretation". Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 1994. P. 69-73
7. Kurz I. Overcoming Language Barriers in European Television. In: "Interpreting-Yesterday, Today and Tomorrow", ATA [American Translators Association], Scholarly Monograph Series, volume 6. Ed. by Bowen D. And M. State University of New York at Binghamton [SUNY], 1990. P.168-175.
8. Pochhacker F. Quality Assurance in Simultaneous Interpreting. University of Vienna, Austria. In: "Teaching Translation and Interpreting. Aims, Insights, Visions". Ed. By C. Dollerup. Amsterdam-Philadelphia. Benjamins, 1993. P. 233-242.

Зилола САТТОРОВА,

Тошкент давлат шарқиунослик университети

Мумтоз филология ва адабий манбаиунослик кафедраси таянч докторанти

ТДШУ профессори, ф.ф.д. Омонов. Қ.Ш тақриси асосида

“DIWAN LUGAT-AL-TURK” AND ITS NEW PUBLICATIONS

Abstract

Mahmud Kashgari's "Diwan lugat-al-turk" is a very unique encyclopedic source and has about 30 translations and publications. Especially in recent years, the full translation of the work into Russian and Kyrgyz, as well as the publication of new editions in Uzbek in 2016 and 2017, form the basis of new research on the divan. This article analyzes translations and editions of the work in foreign and Uzbek languages.

Keywords: encyclopedia, edition, colophon, original, libris, devon, frame, conversion, copy.

«ДИВАНУ ЛУГАТ ИТ-ТЮРК» И ЕГО НОВЫЕ ПУБЛИКАЦИИ

Аннотация

«Диван лугат-аль-турк» Махмуда Кашгари является уникальным энциклопедическим источником и насчитывает около 30 переводов и публикаций. Особенно в последние годы полный перевод работы на русский и кыргызский языки, а также публикация новых изданий на узбекском языке в 2016 и 2017 годах составляют основу нового исследования дивана. В статье анализируются переводы и издания произведения на иностранном и узбекском языках.

Ключевые слова: энциклопедия, издание, колофон, оригинал, либрис, девон, рамка, конвертация, копия.

“DEVONU LUGATI-T-TURK” ASARI VA UNING YANGI NASHRLARI

Аннотация

Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк” асари ўта ноёб қомусий манба бўлиб, ҳозирга қадар 30 га яқин таржима ва нашрлари амалга оширилди. Айниқса сўнгги йилларда асарнинг рус, қирғиз тилларига тўла таржима қилиниши ҳамда 2016 ва 2017- йилларда ўзбек тилидаги янги нашрларнинг эълон қилиниши девонга оид янги тадқиқотларнинг асоси бўлмоқда. Ушбу мақолада асарнинг айрим хорижий ҳамда ўзбек тилидаги таржима ва нашрлари таҳлил остига олинган.

Калит сўзлар: қомусий, нашр, колофон, аслият, либрис, девон, хошия, табдил, нусха.

Қириш. Махмуд Кошғарий Марказий Осиё илк ўрта аср маданияти

нинг буюк арбобларидан бўлиб, тилшунослик соҳасида, хусусан, туркий тилларни ўрганиш соҳасида машхур бўлди ва тарихда ўчмас из қолдирди.

Аллома илк ўрта асрлар Уйғониш даврининг ёрқин вакилларидан бири. Унинг “Девону луғати-т-турк”ида жамланган кенг қўламли хилма-хил материалларни ўрганишга асосланиб, аксарият тадқиқотчилар Кошғарийни тилшунослик, этнология, география, адабиёт, тарих ва бошқа илм-фан соҳалари ривожига бекиёс ҳисса қўшган энг буюк турколог деб билишади. Бошқача қилиб айтганда, Кошғарий - энциклопедик олим, “Девон” еса Уйғониш даврининг қомусий интеллектуал маҳсулидир [1]. У ўрта аср Шарқидаги инсонпарварлик билимларини янада юқори даражага кўтарган. Унинг ўтмишдошлари ўша пайтда Куръон ва илм-фан тили ҳисобланган араб тили грамматикаси билан шуғулланаётган бир пайтда туркий тил фақат туркий халқларнинг қундалик ҳаётининг тили ҳисобланганига қарамай, Махмуд Кошғарий ўз илмий тадқиқотининг объекти сифатида биринчилардан бўлиб ушбу тилни танлади.

“Девону луғати-т-турк” биринчи марта туркий тилларнинг сўз бойлигини тақдим этди, шунинг учун асарни Луғат деб аташга ҳақлимиз [2]. У яшаб ижод этган даврда Мовароуннаҳрда Сомонийлар ўрнини Қорахонийлар сулоласи эгаллаган, туркий адабий тил минтақада кенг урф бўла бошлаган эди. Ҳатто Аббосийлар халифалиги марказларида, азалдан араб ва

бошқа сомоний халқлар яшаб келган ўлкаларда туркий элатлар намоёндалари кўпайиб, туркий тилга эътибор ошган эди. Махмуд Кошғарий ҳам ўзининг узоқ йиллар давомида яратган “Девону луғати-т-турк” китобини 1075 йилда тугаллаган. Асарнинг асосий матни ўша даврда кенг минтақа мусулмон Шарқида, бутун Яқин ва Ўрта Шарқда дин ва фан тилига айланган араб тилида ёзилган бўлиб, туркий тилнинг бойлигини, мазмундор ва ранг-баранглигини тушунтириш, ўргатишни мақсад қилган эди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Сўнгги йилларда девон бўйича олиб борилган энг муҳим ва кенг қамровли ишлардан бири таниқли турк олимлари Аҳмет Бижам Эржиласун ва Зият Аккоюнлиларнинг тадқиқотлари бўлди [3]. (Доктор А.Б.Эржиласун девон тадқиқига оид 20 дан ортиқ китоб ва 80 га яқин илмий мақолалари эълон қилинган. Шунингдек, Доктор Зият Аккоюнлининг ҳам 30 дан ортиқ илмий нашрлари “Девону луғати-т-турк” тадқиқига бағишланган [4]). Тадқиқотнинг аҳамиятли жиҳати асар муаллифи, ёзилиши ва бутунги кунгача етиб келиши тарихи, номланиши, матн талқини, транскрипцияси ва энг муҳими нашрлар ва таржималарда йўл қўйилган хатолар қўлёзма билан солиштирилиб асослаб берилган. Шу хусусда А.Б.Эржиласуннинг шогирди, айни пайтда доктор Ф. Ерсойнинг 2019- йилда “Бир китаба тутулдум” номли мақоласи чоп этилди. Мақолада олим “Девону луғати-т-турк романи” номли дидактик асар ёзганини маълум қилади [5]. Олимни ҳайратлангирган жиҳат шу эдики, А.Б Эржиласун ҳамда З.Аккоюнлининг “Kâşgarlı Mahmud - Divânü Lugâti't-Türk (Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin)”

китобининг нашр жараёнида асар билан тўлиқ танишиб, ўқиб чиқиш имконига эга бўлади. Романга икки давр вакиллари қаҳрамон қилиб танлайди яни, 1912 йилларда Истанбулда ҳаёти кечган Али Амирий ҳамда замонавий қаҳрамонлар қилиб икки турколог олимнинг фаолияти саҳифага олинган. Романда муаллиф девоннинг топилши ва у билан боғлиқ афсонаю ҳақиқатларни ёритган [6].

Тадқиқот методологияси. Али Амирий исми “Девони луғати-т-турк”нинг янги тарихини очиб берди. 1913- йилда Истанбулда қадимий ва ноёб китоблар ихлосманди бўлган Амирий саҳхоф Бурхонбейдан девонни қийматини тўла англамай сотиб олади. Бурхонбейга бу варақлари эскириб титилган китобни собиқ молия вазири Аҳмед Назиф пошонинг қариндоши бўлган аёл олиб келади. 1905 йилда вафот этган собиқ вазир ўлимидан олдин бу аёлга китобни бериб жуда муҳтож қолганида ҳам 30 лирадан камига сотмаслигини васият қилган эди [7]. Назиф пошонинг қўлига китоб қандай туриб қолгани тўғрисида тадқиқотлар шунини кўрсатадики, девон Абубакр Савий Дамашқий томонидан кўчирилган, илк саҳифада номи қўшилган китоб эгаларидан бири Мисрлик Муҳаммад Хатиб Дарайяга ўтган [8]. Мисрли босиб олган турк султони Явуз Султон Селим барча ўлжалар – бойликлару хазиналар, ноёб моддий ва маънавий манбаларни сув йўли билан Топкапи саройига юборади. Девон шу тариқа Мисрдан Туркияга келиб қолади. Назиф пошонинг аждодлари саройда пошоллик қилгани ҳисобга олинса, девоннинг тақдирига оид тахминлар ҳам келиб чиқади. Ҳозирда “Девону луғати-т-турк”нинг ягона нусхаси Истанбул (Фотих) Миллат кутубхонасида 4189 рақам остида сақланади.

Ислому анъаналарига кўра, девон араб тили грамматик қоидалари асосида тузилган. Кўпчилик ўқувчилар девоннинг номидан асар турк тилида ёзилган деб ҳисоблашади. Бироқ девон арабларга турк тилини ўргатиш мақсадида ёзилган. Тадқиқотчи Т. Гариповнинг таъкидлашича, Кошғарийнинг исми, отасининг ва боболарининг исмида, исломий номлаш меъёрларига асосан Аллоҳнинг тўқсон тўққиз сифатларига мурожаат қилинган. Биз девон муаллифининг антропонимик триадасида учта бундай онимларни учратамиз. Унинг яратувчиси китобининг бошида ўзини камтарлик билан: “Худонинг хизматкори Маҳмуд, Хусайн ўғли, Муҳаммаднинг ўғли ал-Кошғарий” деган сўзлар билан таништиради. Бу ерда Маҳмуд ва Муҳаммадлар ягона арабча “Ҳамида” ўзагига асосланади, Хусайн эса “Ҳасан” - “хушбичим”, “яхши” эпитетларига нисбатан кичрайтирувчи вазифасини бажаради [9].

Маҳмуд Кошғарий аждодларидан бирини Бухорони забт этган амир деб таъкидлаган, аммо у бу ҳақда ҳеч қандай очиқ маълумот қолдирмаган, шунинг учун бу маълумот чуқур баҳсларга сабаб бўлди.

“Девону луғати-т-турк”дек йирик ҳажмли китобнинг бугунги кунимизгача етиб келиши бир мўъжиза. Юкорида эътироф этилганидек, бу асар муаллифи ҳақидаги маълумотлар ва кўлэзма аслиятининг мавжуд эмаслиги бизга номаълум, эҳтимол, сиёсий мақсадни кўзлаб йўқотилган ёки нисбатан асар нусхаларининг камлиги билан изоҳланади (Девоннинг Кошғарий имзоси билан 4 нусхаси борлиги қайд этилади, бироқ бу нусхаларнинг биронтаси ҳозирча топилган эмас). Акс ҳолда бу асар XX аср бошларигача номаълумлигича қолмас эди.

Таҳлил ва натижалар. “Девону луғати-т-турк”бугунги кунгача 20 дан ортиф тилга таржима этилиб

нашр қилинди. Хусусан, турк, ўзбек, хитой, форс, қирғиз, козоқ, уйғур, инглиз, рус, немис, озарбайжон тилларига таржималар амалга оширилган. Девонни таржима қилишдек мураккаб жараёни уддалаган ўзбек олимларининг хизматлари ҳам дунё туркологларининг эътирофидир.

Девоннинг инглиз тилидаги таржимаси. 1982-1985 йилларда АҚШнинг Гарвард университетида девон уч жилдда биринчи марта инглиз тилига таржима қилиниб нашрдан чиқди [8]. 1982-1985 йилларда АҚШнинг Гарвард университетида девон уч жилдда биринчи марта инглиз тилига таржима қилиниб нашрдан чиқди. Тадқиқотчилар Роберт Денкофф ҳамда Жеймс Келлйларнинг машаққатли меҳнатлари самараси бўлган девоннинг инглизча таржимаси кўлэзма асосида инглиз тилига ўтирилган. Таржима 3 жилдда (1-жилд 316, 2-жилд 381, 3-жилд 337 бет) чоп этилган.

Роберт Денкофф 1941 йилда Нью-Ёркнинг Рожестер шаҳрида туғилган. Бўлажак олим вояга етгач Колумбия университетида шарқ тиллари бўйича таҳсил олади.

1964 йил Туркияга кўнгилилар сафида хизматга боради. Инглиз тилидан сабоқлар беради. Мутахассислиги шарқшунос бўлган Денкофни қадимий туркий обидалар ўзига маҳлиё этган эди. Бир неча йиллик фаолияти давомида Денкофф Туркияда туркий ёзма ёдгорликлар тарихи, бадияти ва матний хусусиятлари устида илмий изланишлар олиб борди. 1971-йил Гарвард Университетида турк ва исломий ёдгорликларни тадқиқ қилиш бўйича номзодлик диссертациясини ёқлади ва докторлик илмий унвонини олди. Сўнгра 1979-йил Чикаго Университетида профессор унвонини олгунга қадар Брандэйс ва Аризона Университетларида шарқшунослик, хусусан туркшунослик бўйича талабаларга дарс берди [10].

У ўзининг илмий изланишларида усмоний турк тилидаги ёзма ёдгорликларнинг лингвистик ва бадий хусусиятларини тадқиқ этди. Шу билан бирга Ўрта Осиёдаги исломий-туркий ёзма обидаларни ўрганди. Туркшунос олим турли динлар назарияси хусусан, Куръон, ҳадисдан яхши хабардор эди. Шу боис девон таржимасидаги арабча истилоҳлар, Куръондан парчалар, араб грамматикаси таҳлилига оид қонун-қоидалар девон тадқиқига унга мураккабликлар туғдирмади.

Таржима муаллифлари ўзигача бўлган таржима ва нашрлардаги кўплаб хатоларни, матнда тушириб қолдирилган, икки хил ёзилган сўзларни аслият билан таққослаб қайта тиклаган. Девоннинг топилши, эгалари ҳақда қимматли маълумотларни далиллар билан асослаб берган. Ушбу тадқиқотдан сўнги йилларда девон юзасидан қилинган ишларда ҳам кенг фойдаланилмоқда. Шунингдек, турколог олим девон билан бир қаторда “Қутаду билиг”дек шоҳ асарни тўғридан тўғри инглиз тилига таржима қилишга ҳам муваффақ бўлган.

Девоннинг қирғиз тилидаги таржимаси. “Девону луғати-т-турк” қирғиз тили ва лаҳжалари билан боғлиқ аксарият маълумотлар келтирилган. Шу боис қирғиз олимлари асар юзасидан кўпгина тадқиқотлар олиб боришмоқда. Сўнги йилларда девон қирғиз тилига тўла таржима этилди ва нашр юзини кўрди [11]. Ушбу таржимани қирғиз туркологлари Т.Токоев ва К. Кошмоқовлар кўп йиллик илмий изланишлар натижаси ўлароқ амалга оширдилар. Таржиманинг уч жилди ҳам 2011, 2012, 2013 йилларда Бишкекда чоп этилди. 1 жилд 906, 2 жилд 591, 3 жилд 678 саҳифани ташкил этади [12].

Девоннинг русча таржималари. “Девону луғати-турк” ҳозиргача миллати рус бўлмаган турк олимлари томонидан уч марта рус тилига таржима ва нашр қилинган. Асарни рус тилига биринчи бўлиб ўзбек олими Алибек Рустамов тўлиқ таржима қилган. Бироқ ушбу таржима анча йиллар нашр қилинмади. И.В.Кормушиннинг ёзишича, А. Рустамов 1979 йилда 1215 саҳифали русча таржимани якунлаб, чоп этиш учун нашриётга топширган [13]. XX асрнинг 80-90 йилларидаги сиёсий вазият сабаб таҳрир узоқ муддатга чўзилиб, нашр жараёни тўхтаб қолади. Ниҳоят, 2010 йилда И.В.Кормушин раҳбарлигида А.Рустамовнинг русча таржимасининг биринчи жилди “Восточная литература” нашриётида чоп этилди [14].

Биринчи жилд 462 саҳифа бўлиб, сўзбоши (15-20 бетлар) ҳамда кириш қисми (21-25 бетлар) И.В.Кормушин томонидан ёзилган. Тадқиқотчининг ушбу мақоласида девоннинг яратилиши, Кошғарий шахси, туркча, немисча, ўзбекча, уйғур, озарбайжон, инглизча таржималари, ушбу таржиманинг нашрга тайёрланиш жараёнлари ҳақда фикр юритган.

“Девону луғати-турк”нинг иккинчи рус тилидаги таржимаси муаллифи З.А. Авезовдир. Олима 2005 йилда биринчи бўлиб русча таржимани Алматиде “Дайк Пресс” нашриётида 1000 нусхада чоп эттиради [15].

Учинчи русча таржимани озарбайжонлик олим Рамиз Аскар амалга оширди. 2009 йилда индекс билан 4 жилдда нашр дунё юзини кўрди [16]. Рамиз Аскарнинг озарбайжон ва туркча таржималари жаҳон туркологлари томонидан юкори баҳоланади.

Таҳлил ва натижалар. *Ўзбекча таржима ва нашрлари.* Ўзбек тадқиқотчиларидан илк бор Абдурауф Фитрат девон устида илмий иш олиб бориб 1927 йилда “Энг эски турк адабиёти намуналари” мажмуасини чоп эттиради [17]. Шундан сўнг 1960-1963 йилларда “Девону луғатит турк” илк бор ўзбек тилига тўлиқ таржима қилиниб нашр этилди [18]. Муаллифнинг девон сўзбошида изоҳлашича: “... кўлэзма бизда йўқлиги учун биз ўз таржимамизда (Девон таржимасида) Истамбулда босилган босма нусха асосида иш кўрдик [18].

Сўнгги йилларда илм-фан, инновациянинг ривож, сифатли факсимил нашрларининг чоп этилиши, янгича талқинлар навбатдаги нашрларга зарурат туғдирди. Ҳозирда С.Муталлибов таржимасининг ўзи ноёб манбага айланиб улгурди. Тадқиқотчиларнинг кейинги нашрларга эҳтиёжи ортди. Шу босдан “Девону луғатит турк”нинг тўлдирилган ва ислоҳ қилинган кейинги нашрлари чоп этилди.

2016- йилда филология фанлари доктори, профессор Ҳамидулла Дадабоев муҳаррирлиги остида “МУМТОЗ СЎЗ” нашриётида ЎзРФА академиги Алибек Рустамов ҳамда таниқли адабиётшунос олим, филология фанлари доктори, профессор Ҳамидулла Болтабоев томонидан “Девону луғатит турк”нинг биринчи жилди қайта нашрдан чиқди. Иккинчи ва учинчи жилдлар ҳам 2016 йилда чоп қилинди [19]. Филология фанлари доктори Ҳамидулла Болтабоев ҳамда филология фанлари номзоди Бахтиёр Исабеков кейинги қисмларни нашрга тайёрлади.

Ҳ.Болтабоевнинг таъкидлашича, мазкур нашр С.Муталлибовнинг таржимаси ва нашрига асосланган ҳолда тайёрланган, изоҳлари, асосан, сақланган. Шунинг билан бирга “Девон”нинг кўлэзма нусхаси билан солиштириш натижасида айрим ўзгаришлари амалга оширишга тўғри келган. А.Рустамов С.Муталлибов таржимасини аслият билан солиштириб, матнда тушириб қолдирилган жумла, сўз ва иборалар ҳамда ҳарфларни

тиклаган. Нашрдаги умумий ўзгаришлар асосан қуйидагича:

- асл нусханинг саҳифа рақамлари қўйиб чиқилган (Кошғарий саҳифаларга рақам қўймаган. Кейинчалик кутубхоначилар томонидан рақамлаштирилган);

- таржимаси келтирилмаган оятлар, ҳадислар ва айрим шеърларнинг таржимаси ва крилл ёзувидаги транслитерацияси берилган;

- девонда келтирилган шеърлар рим рақамида тизимлаштирилган;

- мақоллар ажратилган ҳолда янги сатрбошидан ёзилган;

- фаслларда мисоли келтирилатган ҳарфлар ажратилиб кўрсатилган;

- араб ёзувидаги сўзларнинг ўқилиши курсив билан, мазмун талаби билан орттирилатган сўз, иборалар [мисол] тарзида квадрат қавс ичида берилган;

- С.Муталлибов таржимасидаги “отлар” сўзи “исмлар” деб ўзгартирилган.

Биринчи жилд 346 саҳифадан иборат. Матн крилл алифбосида босилган, муқовасига Маҳмуд Кошғарийнинг Урумчида чизилган сурати, Истанбулдаги ҳайкали расми, муқова ички юзасига Кошғарий ўз қўли билан чизган “доира” географик харитаси илова қилинган. Сўзбоши ўрнида Ҳ.Болтабоевнинг “Илми адаб ибтидои” йирик ҳажмли мақоласи берилган. Мақола қуйидаги ички сарлавҳалардан иборат: Қорахонийлар даври адабий манбалари; Маҳмуд КОШҒАРИЙнинг ҳаёти ва фаолияти; Луғат муаллифи; “Девон...”нинг ёзилиш ўрни ва манбалари географияси; “Девон...” нусхалари; Таржималари ва нашрлари; Асар асосида тузилган индекс ва луғатлар; Ўрганилиш тарихи; Асарнинг яратилиш сабаблари ва хусусиятлари; Таркиби; Қамров доираси; Ушбу нашр ҳақида.

Нашрда қўлланган транскрипция ва белгиларга изоҳлардан сўнг девоннинг муқаддима қисми ва асосий луғат жой олган. Асар якунида Муталлибовнинг девонда зикр этилган қабила ва уруғлар, шаҳарлар ва баъзи бир атоқли отлар хусусидаги мулоҳазалари илова қилинган. Шунингдек “Девону луғоти-турк”нинг бизгача маълум нашрлари титул варақлари фотонусхалари хроник тарзда кўрсатилган.

Иккинчи жилднинг умумий ҳажми 286 саҳифа. Муқова ичида Кошғарий ўз қўли билан чизган “доира”нинг русча таржимаси нусхаси Олмаота нашридан олинган. Асар “Нашриётдан: Иккинчи жилд нашри ҳақида” сўзбоши билан бошланади. Ушбу мақоладан жорий нашр асосан феълларнинг тадқиқига яъни, феъл қоидалари, феъл боблари билан боғлиқ лингвистик ҳодисалар шарҳлангани, таржима кўлэзма нусха билан солиштириб чиқилгани ва нашрга хос ўзгаришлар, кўрсаткичлар ҳақида маълумотлар ўрин олган. Шунингдек, ҳарфлар ва уларнинг ўқилиш жадвали ҳам киритилган. Асосий луғатдан сўнг С.Муталлибов нашрининг I жилдидаги катта ҳажмли мақоласи билан II жилддаги “Қабилалар масаласи”, III жилддаги “Баъзи қабилалар ҳақида”ги мулоҳазалари қўшилган. Кўлэзманинг титул варағи ва икки саҳифаси ҳам иловага олинган.

Учинчи жилд 306 саҳифа. Сўзбоши берилмаган. “Бешинчи китоб”дан бошланган. Нашр якунида С.Муталлибовнинг изоҳлари сақланган.

2017 йил “Девону луғати-турк”нинг С.Муталлибов таржимаси асосида қайта ишланган, тўлдирилган, ўзгаришлар киритилган мукамал нашри чоп қилинди [20]. Нашр дунё эътироф этган туркий

филологиянинг етук олими, филология фанлари доктори, профессор Қосимжон Содиковнинг кўп йиллик самарали изланишлари натижаси ўлароқ юзага келди. Р.Алимухаммедовнинг кайд этишича: “Домла Қосимжон Содиковнинг айна китоб устида ўн бир йилдан буён тер тўкиб меҳнат қилаётганликларининг шахсан гувоҳиман. Ушбу нашрни кўрган мутахассис у мазкур асарнинг бошқа нашрлардан тубдан фарқ қилишини бир кўришдаёқ илғайди.[21]”

Нашр битта китоб ҳолида крилл алифбосида босилган, 482 саҳифадан иборат. Асарнинг кириш қисмида Қ.Содиковнинг Маҳмуд Кошғарий ва унинг “Девону луғати-т-турк” асари (3-10 бет) мақоласи киритилган. Ушбу қисмда девоннинг қўлэмаси ҳақдаги маълумотлар, Кошғарий қўллаган лингвистик атамалар, сўзларнинг морфологияси ва фонетикасига оид шарҳлари ёритилган. Шунингдек, Девонни нашрга тайёрлаш принциплари (10-11 бет), Матнда қўлланган транскрипция (12-бет) изоҳлари ҳам қўшилган.

Шундан сўнг қўлэзма таълифи транслитерацияси ва таржимаси ([“ТУРК СЎЗЛАРИ ДЕВОНИ”] КИТОБИ Тузувчи: Маҳмуд бин ал-Хусайн бин Муҳаммад ал-Кошғарий (Оллоҳ у кишини Ўз раҳматига олсин)] келтирилган сарлавҳа остида сўз боши ёзилган (13-бет). Ушбу СЎЗБОШИ *Биз “бу китоб туркман тилидадир” дейдиган кишининг фикрига қўшилмаймиз... жумлалари билан бошланувчи ярим саҳифа матндан иборат. Қ.Содиков ушбу сўзбоши девонни кўчирган котиб Абубақр Дамашкий томонидан битилганини ёзади. Унга кўра, бу китоб туркманчага тўғри келмаслиги, отаси турк юртларидан келган одамлардан бу китоб ҳақида сўраганини ёзади. Улар ҳам ёшлик чоғларида бу диёрга келиб, ўз тилини яхши билмаслиги сабаб китобнинг мазмунини тушунайдилар .*

Девон тадқиқотчиларидан С.Рустамийнинг кайд этишича, бу сўзбоши китоб эгаларидан бири томонидан ёзилган [22]. С.Муталлибов ва Ҳ.Болтабоев нашрларида эса бу сўзбоши киритилмаган, маълумотлар ҳам ҳам учрамайди.

Сўнг девон Муқаддимаси (14-27 бет), асосий Луғат қисми (28-428 бет) келади. Шунингдек, қўлэзма муқаддимасининг уйғур алифбоси келтирилган саҳифаси, Кошғарий чизган Ер юзи харитаси ва яна бир саҳифа илова қилинган (192-195 бетлар орасида). Китоб якунида нашрда учрайдиган арабча тилшунослик атамаларига изоҳ берилган. Рус ва инглиз тилларида умумий хулоса ҳам киритилган. Бизнинг ҳисобимизга кўра, бадий намуналарнинг умумий ҳажми 243 та (856 мисра) [23]. Шундан 185 та тўртлик ва 58 та иккилик байтлардир. Мақоллар сони 298 та, 42 та мақол такрор келган [24].

Ушбу нашрга хос хусусиятлар ва умумий ўзгаришлар куйидагича:

- Девон бир жилда чоп этилган;
- С.Муталлибовнинг сўзбоши ва сўнг сўз ўрнида изоҳлари киритилмаган;

- Муқаддимадан олдин котибнинг сўзбоши матни кайд этилган;

- Асарда берилган туркий мисоллар қўлэзма асосида қайта транскрипцияга ўгириб чиқилган;

- Арабча матндаги атоқли отлар транскрипцияда берилган;

- Ингичка айтиладиган сўзларда жарангли ундошлар, унли ва сонорлардан кейин жўналиш келишиги кўшимчасининг *-kā* вариант танланган (*ewkā, bizkā*);

- Шахс-сон кўшимчалари ингичка ва йўғон айтилувчи сўзларда *-men, -sen* шаклларида берилган (*keliqli-men, barīmu-sen*);

- Қўлэзмадаги гап ёки бирикма таркибида келган баъзи сўзларни аниқлаштириш мақсадида намунанинг бошига кўчирилган ва бурчакли қавсга олинган: [ئۆلدى *otuldī* (ўтулди)] *tarig otuldī* – экин ўталди, ўтоқ қилинди.

- С.Муталлибов нашрида янглиш кетган баъзи сўз ва бирикмалар қўлэзма асосида тузатилди: *terkin-to'plangan har narsa* (*Shoshning ismi emas*);

Шеърий узиндилар олдинги Кошғарий жумлаларини (*Шоир*) *шундай деган*, (*Билимли*) *шундай деган*, (*Кўпни кўрган*) *шундай деган*, шеърлардан кейин *Айтмоқдаки* деб ўтирган. Мақоллардан олдин *Мақолда* (*шундай келган*), мақолдан кейин эса *Маъноси* деб ўтирилган .

Хулоса ва таклифлар. Ҳар иккала нашрни тайёрлашда муаллифлар С.Муталлибов таржимасига асосланган ва қўлэзма билан солиштириб чиқилган. Ҳ.Болтабоев ва Қ.Содиков нашрларида С.Муталлибов таржимаси матни сақланган. Бироқ учала нашрдаги ўзига хосликлар келтирилган иқтибос, атоқли отларнинг ифодаланиши, мақолалар сифати, миқдори, тартиби, матн мазмуни билан орттирилаётган сўзларнинг ёзилиши, транскрипция билан боғлиқ.

“Девону луғати-т-турк” бўйича шу кунга қадар минглаб тадқиқотлар, таржима ва нашрлар амалга оширилди. Бироқ жавоҳирларга тўла тубсиз денгиз мисоли ушбу ёдгорлик ҳали яна бир қанча илмий ишлар учун асос бўлади. Ҳозирда девоннинг турли таржима ва нашрларининг қиёсий-матний ўрганилишига эҳтиёж катта. Зеро, турлича ёндашувлар ва талқинларнинг қиёсий таҳлили аслиятнинг номаълум кўриқларини очиб, илм фан аҳлини бундан ҳам улкан илмий ютуқларга эришишига асос бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас.

АДАБИЁТЛАР

1. Алиев. А Маҳмуд Кашғари – ученый-энциклопедист периода ренессанса в государстве караханидова. А. Алиев Вестник КРСУ. 2015. Том 15. No 10/ 12-15 с
2. Маҳмуд ал-Кашғари. Диван луғат ат-турк (Свод тюркских слов). В 3-х томах. Т. 1. Пер. с араб. А.Р. Рустамова под ред. И. В. Кормушина [Текст] / Маҳмуд ал-Кашғари. – М., 2010. – 15 с
3. Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2014). Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin), Ankara: TDK Yayınları. S.1120.
4. Tamir N. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun ve Prof. Dr. Ziyat Akkoyunlu'nun hazırladıkları Dîvânü Lugâti't-Türk adlı eser üzerine. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı:3/3 2014 s. 260-276, Türkiye.
5. Ersoy, Feyzi. (2019). “Bir Kitaba Tutuldum! Dîvânü Lügâti't-Türk'ün Romani” Ankara: Gazi Kitabevi Yay. 2019 . S.173
6. Erkan Karagöz . Bir Kitaba Tutuldum. Turk Yurdu. Sayı 380. Nisan. 2019. S. 87-88
7. Chichekli Ali. Kashgarli Mahmut.DIVAN-U LUGAT-IT TURK. May yayinlari genel kultur kitapları 2. 1970. C 24
8. Mahmud al-Kashgari, Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk), edited and translated with introduction and indices by Robert Dankoff, in collaboration with James Kelly. Cambridge, Mass. [In: Sources of Oriental Languages

- and Literatures, ed. Sinasi Tekin.] Part I: 1982 (Pp. xi + 416). Part II: 1984 (Pp. iii + 381). Part III: 1985 (Pp. 337 + microfiche)
9. Гарипов Т.М. Арабские масдары II породы и их рефлекты в башкирском языке // Актуальные проблемы контрастивной лингвистики. Уфа : БГУ, 2011. Ч.1 ;
 10. Содиков.З. Денкофф Роберт.Бахту тахтга элтувчи билим. Жаҳон адабиёти. №11 (102) 2005 йил,ноябр. Б. 148-156.
 11. А. Алиев. Восточный ренессанс и его роль в историко-культурном развитии кыргызстана и сопредельных территорий (x в. – первая треть xvi в.) Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Бишкек – 2016. с. 166
 12. Махмуд Кашгари. Словарь тюркских языков / перевод на кырг. Т. Токоев, К. Кошмоков. Бишкек, 2011. Т. I.с. 906; 2012. Т. II. с.591; Т. III. с.678
 13. Xudoyberdiyev J. Mahmud Qoshg'ariy hayoti va "Devonu lug'otit turk" bo'yicha yaratilgan asarlar ko'rsatkichi. – T.: Akademnashr, 2011. – b. 10.
 14. Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат-турк (Свод тюркских слов). В 3-х томах. Т. 1. Пер. с араб. А.Р. Рустамова под ред. И. В. Кормушина [Текст] / Махмуд ал-Кашгари. – М., 2010. – 461 с.
 15. Кашгари, М. Дивону лугат ат-тюрк [Текст] / М. Кашгари; пер., предисл. З.-А. М. Ауэзовой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.
 16. Махмуд Кашгарский. Дивану лугат ит-тюрк: в 4-х т. . Перевел Рамиз Аскер [Текст] / Махмуд Кашгарский. – Баку: МДМ, 2009.
 17. Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Самарқанд. 1927.
 18. Махмуд Кошғарий. “Девону луғотут-турк” . 1-3- жилдлар. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов.С. –Т: ЎзФА Фан нашриёти. 1960, 1961,1963.
 19. Махмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк. 1-3 жилд. (Нашрга тайёрловчилар: А.Рустамов, Ҳ. Болтабоев, Б.Исабеков) -Т.: MUMTOZ SO'Z, 2016
 20. Махмуд Кошғарий. Девону луғати-т- турк –Т.: Ғафур Ғулом. Нашрга тайёрловчи Содиков.Қ. 2007. Б.2.
 21. Алимухаммедов.Р. Проф. Қ.Содиков томонидан тайёрланган “Девону луғати-т-турк” асарининг янги нашри // “Девону луғоти-т-турк” – туркий халкларнинг ноёб ёзма ёдгорлиги” мавзуидаги халқаро илмий анжуман материаллари.:Т. 2018. Б. 122.
 22. Салима Рустамий. Девону луғоти-т-турк” даги лингвистик атамалар. Тошкент давлат шарқшунослик институти. 2006. – Б.20.
 23. Sattorova. Z.I. About Uzbek Editions Of Dīwān Lughāt Al-Turk . The American Journal of Social Science and Education Innovations. January 17, 2021 | Pages: 92-99
 24. Мирзаалиев. И. Қадимги туркий мақоллар семантикаси ва стилистикаси. (“Девону луғоти-т-турк” материали мисолида). Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Т.: 2020. –Б. 14.

УДК: 158.8 (476.1)

Гулзода СОАТОВА,

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети таянч доктаранти

E-mail: Sanjarhamdamov001@gmail.com,

ТошДУТАУ доценти, фил.ф.д. Қ. Пардаев тақризи асосида

MAGAZINE "EDUCATION AND TEACHER" - AS A LITERARY SOURCE

Abstract

The article discusses the importance of the magazine "Education and Teacher" as a literary source, which operated in 1925-1933, and gives some information about the editors and circulation of the magazine. There have also been given opinions about the role of the magazine in its time, an analysis of literary materials. Moreover, the data of collected information about the structure of the journal is accorded as well.

Keywords: press, magazine, "Education and Teacher", literary source, nation, science.

ЖУРНАЛ "ПОСВЕЩЕНИЕ И УЧИТЕЛЬ" В КАЧЕСТВЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ИСТОЧНИКА

Аннотация

В статье рассматривается значение журнала "Образование и педагог" как литературного источника, действовавшего в 1925-1933 гг., Редакции и тиража журнала. Были также мнения о роли журнала в свое время, анализ литературных материалов. Приведена собранная информация о структуре журнала.

Ключевые слова: пресса, журнал "Образование и педагог", литературный источник, нация, наука.

"МАОРИФ ВА ЎҚИТЎВЧИ" ЖУРНАЛИ – АДАБИЙ МАНБА СИФАТИДА

Аннотация

Мақолада 1925-1933 йилларда фаолият юритган "Маориф ва ўқитғувчи" журналининг адабий манба сифатидаги аҳамияти ва журнал муҳаррирлари, тиражи борасида сўз боради. Шунингдек, журналининг ўз даврида тутган ўрни ҳақидаги фикрлар, адабий материалларнинг таҳлили берилди. Журналнинг тузилиши ҳақида тўпланган маълумотлар келтирилди.

Калит сўзлар: матбуот, журнал, "Маориф ва ўқитғувчи", адабий манба, миллат, илм.

Кириш. Миллий матбуотимиз тарихи ва муаллифлари фаолияти ҳақида давлатимиз мустақилликка эришгандан сўнг муайян даражада тадқиқотлар амалга оширилди. Жумладан, "Тараккий", "Самарқанд", "Садой Туркистон" газеталари, "Ойна", "Ал-Ислоҳ" журналлари фаолияти ўрганилди. Аммо ХХ аср бошларида миллат манфаатларини ҳимоя қилган, маҳаллий аҳолини миллий ўзлигини англашга ташвиқ этган, умуман, миллий маънавиятимиз ва адабиётимиз ривожига катта ҳисса қўшган "Маориф ва ўқитғувчи" журналининг адабий манба сифатидаги аҳамияти монографик тарзда ўрганилган эмас. Зеро, президентимиз Шавкат Мирзиёев "Адабиёт, санъат ва маданият яшаса, миллат ва халқ, бутун инсоният безавол яшайди" деганда худди шу журнал ҳақида сўзлаётгандек гўё.

Мавзуга онд адабиётларнинг таҳлили. ХХ аср бошларида миллат зиёлиларига тараққиётда янгилик яратиши, халқни саводли қилиш ва миллатни илм нури ила ёритиш учун матбуот минбар вазифани бажарди. Фитрат сўзлари билан айтганда: "Ижтимоий ҳасталиқларимизга даво изловчилар жадидлар янгилик тарафдорларидир. Жадидлар, янгилик тарафдорлари: миллатимиз, халқимиз бу даражада тубан қолувларига, шу мартабада ёмон кунларга тушувларина нодонлиглари сабаб бўлди, бизнинг учун ўқув, илм-маърифатга ёпишув лозим, ватанимиз, мамлакатимиз ва миллатимиз илм нури бирла ёқурсун, дин ҳам дунё илмлари бирла жиҳозлансун".

Бу ҳақида Бехбудий "Самарқанд" газетасида маҳаллий савдогарларни тижорат илмини билмасликда,

рус-тузем мактабида ўқиган мусулмонларни еса миллат қайғусидан узоқликда айблаб, муштариоларни бойиш илмини эгаллашга чақиради.

Туркистон зиёлилари ўртасида яқдилликни вужудга келтириш, барча ижодий кучларни ўз атрофига тўплаш учун матбуот органи керак эди. Шу сабабли "Ойна" (1913-1915), "Инқилоб" (1922-1924), "Ал-Ислоҳ" (1915-1918), "Ал-Изоҳ" (1917-1918), "Кенгаш" (1917 йил), "Хуррият" (1917 йил) журналлари, улардан кейин "Янги йўл", "Ер юзи", "Аланга", "Маориф ва ўқитғувчи", "Билим ўчоғи" каби адабий-бадий журналлар юзага келди. Бу даврда маҳаллий зиёлилар таълим-тарбиявий, ташкилий ва мафкуравий ишларини йўлга қўйишга киришдилар. Бу соҳада матбуот жуда зарур эди. 1925 йилда Ўзбекистонда умумий тиражи 92 минг нусха бўлган 24 номда газета ва 22 номда журнал чоп қилиниб турди.

Тадқиқот методологияси. Ўзбекистон жумҳурия-ти Маориф халқ комиссарлиги томонидан 1925 йил март ойидан Тошкентда чиқа бошлаган ойда бир марта чоп этилган "Маориф ва ўқитғувчи" журнали ижтимоий-сиёсий, таълимий-тарбиявий, адабий, илмий, фанний ва расмий журнал бўлиб, халқ оmmasини саводли қилиш, онгини ўстириш, турмуш фаровонлиги даражасини кўтариш, хотин-қизлар озодлиги, адабиётшунослик ва тилшунослик муаммолари ҳамда бир қатор ҳаётий масалаларни, маданиятимиздаги янгиликларни ёритишдек улкан вазифани ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Журнал Тошкентдаги Ўзбекистон Давлат нашриётининг 1-матбаасида чоп этилган. У 1925 йил кичик ҳажмда бир

устунлик ва 160 саҳифалик бўлиб, 1926 йилдан эса катта ҳажмли ва икки устунлик бўлиб, 38, 40, 44, 50, 54, 58, 62, 64, 66, 70, 72, 74, 78, 80, 98 саҳифалик бўлиб чиққан. Журналнинг 1929 йил 4-сонидан бошлаб 60%, 11-сонидан эса 100% лотин ёзувига ўтган. Журнал 1926 йилдан бошлаб Самарқандда чиққан. 1933-йилда журнал ўз фаолиятини тугатган.

Журнал тиражи 1925 йилда 4000. 1926 йилда 4000. 1927 йилда 4057. 1929 йилда 4057. 1930 йилда 3000. 1931 йилда 3000. 1932 йилда 6800. 1933 йилда 6050 нусха чиқиб турган.

Журналга муҳаррирлик қилганлар Давлат Ризо ўғли (1925 йил мартдан 1926 йил июлгача), Саид Аҳмад Назиров (1926 йил июль), Мўмин Хўжаев (1926 йил августдан 1927 йил февралгача), таҳрир хайъати (1927 йил март-апрел), Маннон Рамз (1927 йил майдан 1929 йил мартгача), Қурбон Ғиёсов (1929 йил апрел-май), таҳрир хайъати (1929 йил июн-август), Абдулла Каримов (1929 йил сентябрь-октябрь), А.Исмоилзода (1929 йил ноябр-декабр), таҳрир хайъати – Носих Мухитдинов, Қурбон Берегин, У.Салимов (1930 йил), Қурбон Берегин (1931 йил январь-август), таҳрир хайъати (1931 йил сентябрь-октябрь), 1932 йилда таҳрир хайъати, Атауллаев, 1933 йилда Атауллаев, таҳрир хайъати. Адабиётшунос Наим Каримов “41-йилнинг совуқ шамоли” мақоласида журнал ташкилотчиларидан Шокир Сулаймон ҳақида шундай дейди: “Мен Раҳим Иноғомовнинг тавсияси билан “Маориф ва ўқитғувчи” журнали таҳририятига котиб этиб тайинландим. Журналга Иқромовнинг яқин кишилари — Отажон Ҳошим, Рамзий, Боту раҳбарлик қилишган, журналнинг нашр этилишида эса Миён-Бузрук Солиҳов, Берегин, Бўлат Солиев, Ғози Олим Юнусов ва Назрулла Иноятов иштирок этганлар”. “Маориф ва ўқитғувчи” журнали шиори: “Бутун дунё йўқсиллари бирлашингиз!” 1930 йилдан эса “Бутун дунё пролетарлари бирлашингиз!” тарзида ўзгартirilган. Журнал масъуллари журналнинг келажиги ва узоқ умр кўриши учун ўз вазифаларига сидқидилдан ёндашишган. Бу бошқарма (таҳририят) томонидан журналнинг 1-сони илк саҳифаларида берилган чакириқда яққол кўзга ташланади: “Журналимиз тилаги маориф ходимларига маънавий кўмак беришдир. Отини “Маориф ва ўқитғувчи” кўйдик. Бас, шуни ўқиғон кишиларнинг ўзи маъносини англаса керак. Бу кунгача шундай ўртоқчилик газета бўлмади. Бошқа мамлакатларни кўрсак, уларда турли йўллардаги журналлар тўлиб чиқиб турарди. Бошқаларини қўя қолайлик, айниқса, бир иш ҳақида ҳам бир неча исмда журнал ва газеталар чиқади. Бизда бўлса, маориф ходимларининг хизмат майдонига кўмак учун эндигина мана шу журнал чиқарилади...”

Журналнинг асосий рукнлари: “Расмий бўлим”, “Умумий бўлим”, “Таълим-тарбия”, “Ижтимоий”, “Ўлкани таниш”, “Адабиёт”, “Луғат ва атамалар”, “Фан ва техника”, “Танқид ва китобиёт”, “Ғарб адабиёти”, “Таржимаи ҳол”, “Тил ва истилоҳ”, “Гўзал санъатлар”, “Адабий тафтишлар”, “Маориф хабарлари”, “Сиёсий оқартириш”, “Иқтисодиёт”, “Дехқончилик”, “Касабачилик”, “Маҳаллий хабарлар”, “Сўроқ-жавоблар”, “Хабарлар”, “Идорадан жавоб ва кенгашлар”, “Эълонлар”дан иборатдир.

Журналнинг энг фаол муаллифлари: Фитрат, Чўлпон, Элбек, Садриддин Айний, Ҳожи Муин, Вадуд Маҳмуд, Ғози Юнус, Абдулла Алавий, Саид Аҳриров, Шокиржон Раҳимий, Шокир Сулаймон, Бўлат Солиев, Зариф Башир, Азиз Убайдуллин, Маннон Рамз, Абдулҳамид Мажидий, Абдулмўмин Сатторий, Ашурали

Зоҳирий ва Носир Саидлар бўлган. 1927 йил 7-, 8-сонидан бошлаб, “Маориф ва ўқитғувчи” журнаliga “Болалар бўлими” илова қилинган. Унинг 1-сони август ойида 4 бетлик, 2-, 4-сонлари эса 8 бетлик бўлиб чиққан. Унда болалар учун эртақ, шеър, мақола ва суръатлар чоп этилган.

Таҳлил ва натижалар. Журнал рукнларига эътибор қилсак, асосий қисмини адабий материаллар ташкил этади. “Таржимаи ҳол” рукнида таниқли ижодкорлар таржимаи ҳоли, “Адабий тафтишлар” рукнида эса юбилейи нишонланадиган адибларга бағишланган мақолалар ва таржима асарлар, “Танқид ва китобиёт” рукнида танқидий мақолалар, қардош давлатлар ижодкорлари томонидан ёзилган туркум асарлар, “Адабиёт” рукнида шоирларнинг шеърлари, носирларнинг ҳикоялари бериб борилган. Мазкур рукнларга журналнинг 1925 йилдаги сонлари мисолида қарасак, қуйидаги ишлар нашр этилган: Элбек, Юлдуз, Фотиҳ Бакир, Вадуд Маҳмуд, Тайфун сингари ижодкорларнинг 7та ва 1та имзосиз ҳикоя билан 8та ҳикоя, Ўлмас, Маҳмуд Субой, Чўлпон, А.Ниёзий, Вадуд Маҳмуд каби ижодкорлар томонидан 13та насрий ва назмий таржима асарлари, Вадуд Маҳмуд ва Ғози Олимнинг 2та танқидий мақоласи, Абдулҳамид Мажидий, Ҳожи Муинларнинг 2та ижодкорлар таржимаи ҳолига оид асарлари, Чўлпон, Элбек, Боту, Бектош, Н.Раҳимий, Ойбек каби шоирларнинг жами 24 та шеъри ва Лермантовнинг “Мунозара”, Урхон Сайфийнинг “Соз шоири” номли шеърлари Эркин таҳаллусли таржимон томонидан чоп этилган. 1927 йилдан журналга “Болалар бўлими” илова қилинган бўлиб, ушбу рукнда ҳам болалар адабиётига кенг ўрин берилади.

Журналнинг 1925 йил 4-сонида Вадуд Маҳмуднинг “Бугунги шеърларимиз ва санъаткорларимиз” номли танқидий мақоласи берилган. Мақолада ўз замонасининг носир ва шоирлари ҳақида “Ўзбек адабиётининг насри, тилини энди янгилаб келатган Фитрат билан ишини кўлдан бошлаб эндигина майдонга отишга муваффақ бўла олган Абдулла Қодирийдан бошқа ҳеч бири бир нимага молик эмасдир. Шеърда бўлса Чўлпондан бошқа тилга оларлик ва ишини кўрсата олган кишимиз йўқдир. Бунингда камчиликлари хали жуда кўпдир”- дея фикр билдирилиб, Туркистон адабиёти қардош халқлар адабиёти билан қиёсланиб, ютуқ ва камчиликлари кўрсатиб берилади.

Шунингдек, Ғози Олимнинг “Адабиёт тўғрисида хато назариялар” мавзудаги танқидий мақоласида Абдурахмон Саъдийнинг “Амалий ва назарий адабиёт дарслари” номли асари ҳақида: “Бу асар усулсиз, таълим-тарбия асосларига муҳолиф, фикри хатолар билан тўлғон бир асар бўлғонлиги учун ўқитғувчи ва ўқиғувчиларимизга раҳбар бўла олмайду” – дея кескин фикрларни билдиради. Асардаги илмий, ғоявий, бадиий ва лингвистик хатоларни бирма-бир кўрсатиб беради. Элбекнинг мустақиллик йилларида нашр этилган Элбек шеърий тўпламларида учрамайдиган “Шам” шеъри журналнинг 1925 йил 11-, 12-сонида берилган. Шоир шеърда шам атрофга ёруғлик таратиб, кўнгилларни хушнуд этишини, аммо ўзи эриб битишини тасвирлайди. Албатта, шам шу давр фидойилари рамзидир. Шеър қуйидаги сатрлар билан бошланади:

Шодлиғимдан чироқ томон боқдим,

Эҳ эссиз, борлиғимга ўт ёқдим,

Шам ёниб ёғдулар сочар эрди,

Кўксини ғам сари очар эрди.

“Маориф ва ўқитғувчи” журналининг 1929 йил 8-, 9-сониди Маҳмуд Одилнинг “Озод хотин сўзи” мавзусида шеъри берилган. Шеърда илондек оёқларига ёпишган эркисизлик ипидан қутулиб, эркин ҳаётга эришган аёл сўзлари келтирилган. Аёл илгари эркаклар оёқлари остида эзилгани, эрк ашуласини айтолмагани, энди эса ўз эрки ила ишда ва ўқишда эркаклар билан тенг бўлиб ишлаётганини, ўқиётганини, юрт тараққиёти учун ҳисса қўшиш мақсад қилинади. Шеър қуйидаги мисралар билан бошланади:

Илгари илондек эркисизлик ипи,
Оёқларимга ўралғон эди,
Эрк осмониға учолмас эдим.
Илгари аямай эркисиз эркаклар,
Оёқ остида эзар эдилар,
Эрк ашуласин айтолмас эдим.
Энди эрклиман ўз эрким ила,

Ишда, ўқишда эркаклар ила,
Аралаш ишлаб ўқимоқдаман!
Энди элдаги эзгу амалга,
Эришмак учун умид олови ила,
Эскилик уйин ағдармоқдаман!

Хулоса ва таклифлар. Хуллас, “Маориф ва ўқитғувчи” журнали бадий, адабий, маърифий, публицистик материаллари билан XX аср ўзбек адабиёти, маданиятини бойитди. Миллат зиёлиларини ҳаётни чуқур идрок этишга, мураккаб, зиддиятли ҳодисаларни моҳирона акс эттиришга даъват этди. “Маориф ва ўқитғувчи” журнали ўзбек мумтоз адабиёти ҳамда фольклорини кенг тарғиб қилди.

Умуман олганда, XX аср 20-йилларидан нашр этилиб бошлаган “Маориф ва ўқитғувчи” журналидаги адабий мастириаллар миллий адабиётимизни ўрганишда адабий манба сифатида қимматлидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Алламберганова М. XX аср бошларида Туркистон миллий матбуоти. Курс иши. Нукус. 2013. 3-б.
2. А. Фитрат. Жоҳилона мугаасибга мисол. Халқ сўзи. 1991. 13-декабр.
3. <https://www.xabar.uz.madaniyat.2018.7-avgust>.
4. Т. Н. Қориниёзов. Совет Ўзбекистони маданияти тарихидан очерклар. Тошкент. “Фан”. 1956. 305-бет.
5. Нуриддинова Ф. Турон жавоҳирлари. Тошкент. Мумтоз сўз. 2019. 214-бет.
6. Каримов. Н. 41-йилнинг совуқ шамоли. 2004. <https://www.ziyo.uz>
7. “Маориф ва ўқитғувчи” журнали, 1925 йил, март, 1-сон.
8. “Маориф ва ўқитғувчи” журнали. 1925-йил. Сентябрь. 4-сон. 78-бет
9. “Маориф ва ўқитғувчи” журнали. 1925-йил. Декабр-январ. 11-12-сон. 75-б
10. “Маориф ва ўқитғувчи” журнали. 1929-йил. Июнь. 5-6-сон. 67-бет

Муяссархон ТЎХТАБОЕВА,

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти
Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси мустақил изланувчиси
E-mail: m.sobirova@mail.ru

ЎзДСМИ Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси профессори, филология фанлари доктори М.М.Юлдашев тақризи асосида

LINGUOVOETIC CHARACTERISTICS OF REPEATING UNITS IN BOTU'S POETRY

Annotation

When we look at the poetry of the poet Botu, who lived and worked in a very complex socio-political situation at the beginning of the last century, we are amazed at his endless poetic skills. Repetition is one of the means by which the language of Botu poems is made attractive. The use of repetitions in the literary text creates a kind of elation, solemnity, as well as serves as a special emphasis, confirmation, broader expression of the idea being expressed.

Keywords: Botu, poetry, lingvopoetics, artistic repetition.

ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПОВТОРОВ В ПОЭЗИИ БОТУ

Аннотация

Обращая свое внимание на поэзию Боту, поэта жившего в начале века в условиях очень сложной социально-политической среды, мы удивляемся его поэтическому мастерству. Повторы являются одним из средств, обеспечивающих неповторимость и привлекательность языка стихотворений Боту. Использование повторов в художественном тексте способствует созданию своеобразной приподнятости, торжественности, а также выполняет задачу подтверждения, подчеркивания, более широкого высказывания мысли.

Ключевые слова: Боту, поэзия, лингвопоэтика, художественные повторы

БОТУ ШЕЪРИЯТИДАГИ ТАКРОРИЙ БИРЛИКЛАРНИНГ ЛИНГВОПОЭТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Ўтган асрнинг бошларида – ўта мураккаб ижтимоий-сиёсий муҳитда яшаб ижод қилган шоир Ботунинг шеърлятига назар солар эканмиз, унинг беадоқ назмий маҳорати қаршида лол қоламиз. Боту шеърлари тилининг жозибали бўлишини таъминлаган воситалардан бири такрордир. Бадий матнда такрорларнинг қўлланиши ўзига хос кўтаринкиликни, тантанаворликни вужудга келтиради, шунингдек, айтилаётган фикрни алоҳида таъкидлаш, тасдиқлаш, кенгрок ифодалаш каби вазифаларни бажаради.

Калит сўзлар: Боту, шеърят, лингвопоэтика, бадий такрор.

Бугунги кунда жаҳон тилшунослигида бадий асар тили хусусиятларини ўрганишда қуйидаги устувор йўналишларга асосланмоқда: “бадий асар тилини луғавий-услубий, лингвомаданий ва лингвопоэтик жиҳатдан ўрганиш; бадий нутқнинг эмоционал-экспрессив лексикасини тадқиқ қилиш; муайян халқнинг бадий адабиёти тилини таҳлил қилиш; бадий асарларда учрайдиган турли нутқ услубларига хос сўзларнинг матний хусусиятларини ўрганиш; тасвирий воситаларнинг бадий нутқнинг бадий-образлигини таъминлаш даражасини белгилаш; бадий матнларни лингвопоэтик таҳлил қилиш орқали ижодкор маҳоратини очиб бериш.”

“Истиқлол йилларида ўзбек тилшунослигида “бадий матн тилини тилининг айнан эстетик вазифасининг намоён бўлиши тарзида ўрганувчи соҳани “лингвопоэтика” деб номлаш анча турғунлашган ҳамда кўпгина тадқиқотлар яратилган”. Бадий матннинг лингвопоэтик хусусиятлари, муайян бир ижодкорнинг тилдан фойдаланиш маҳорати каби масалалар махсус ўрганилган. Айниқса, бу борада А. Нурмонов, Н. Маҳмудов, И.Мирзасев, М. Якуббекова, М. Йўлдошев, Д. Шадиёваларнинг тадқиқотлари илмий-назарий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга.”

“Лингвопоэтика бадий матн тили, шакли ва мазмуни бирлигини, тил бирликларининг лингвопоэтик вазифасини, бадий кимматини ҳамда унинг ўқувчига

эстетик таъсири кучини ўрганади. Лингвопоэтика адабий матнни ўрганишнинг учинчи даражаси сифатида қабул қилинган. Оғзаки ва бадий ижодни ўрганишда лингвостилистика, асосан, унинг функционал ва стилистик хусусиятларини ўрганишдан ва таркибидаги таъсир функциясининг элементларини аниқлайдиган биринчи фан ҳисобланади. Бу фан тил бирликларини икки даражада ўрганади: авваламбор, матнда қўлланган тил бирликларини семантик даражада таҳлил қилиш орқали, иккинчидан, лингвостилистикага бевосита боғлиқ бўлган ёки контекстда вужудга келадиган тил бирликларининг хусусиятларини ўрганувчи метасемантик даражадаги таҳлил орқали. Муайян бир матнда қўлланган тил бирликларининг маълум бир ғоявий ва бадий таркибни очишда уларнинг ролини баҳолаш лингвистик стилистиканинг ваколатига кирмайди. Ушбу вазифани аввалги икки босқичда аниқланган лингвистик фактларга асосланган ҳолда лингвопоэтика ўрганади. А.В.Киртаеванинг лингвопоэтикага бағишланган тадқиқот ишида ҳам лингвистик стилистика ҳақида сўз юритилиб, унинг лисоний материални дастлабки баҳолаш билан шуғулланиши, матннинг қайси услубга мансублиги, улар орасидаги фарқни аниқлашга имкон бериши ҳамда лингвистик стилистика ҳамда лингвистик поэтиканинг ўрганиш субъекти алоҳида эканлиги таъкидланган.”

Ўзбек адабиёти бой меросга эга бўлиб, ушбу мерос

намуналарини лисоний тадқиқ қилиш бугунги тилшуносликнинг муҳим вазифаларидан биридир. Президентимиз тўғри таъкидлаганларидек, “Аждодларимиз, ота-боболаримиз айнан она тилимиз орқали жаҳонга ўз сўзини айтиб келганлар. Шу тилда буюк маданият намуналарини, улкан илмий кашфиётлар, бадий дурдоналар яратганлар”. Ушбу меросни сақлаш, ўрганиш ва тадқиқ қилиш ўзбек тилшунослигининг ҳам доимий долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

Бадий асарнинг лисоний гўзаллигини англаш ва бадий моҳиятини тушуниш учун муаллифнинг истеъдоди, сўз сезгисига алоҳида эътибор қаратилади. “Адабиётимизда из қолдирган ҳар бир ижодкор асарлари тилини ўрганиш, биринчидан, адибнинг маҳоратини ўрганиш, шу билан бирга, тилимиз ривожига унинг асарлари тили таъсирини, тадқиқотнинг эса тилшунослигимиз тараққиётига қай даражада таъсир кўрсатаётганлигини белгилаш эҳтиёжидан келиб чиқади.”

Мутахассислар таъкидлашича, бадий асар тили ва уларнинг поэтик вазифаларини тавсифлаш масаласига жаҳон тилшунослигида XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб жиддий илмий ёндашувлар асосида киришилган. Бадий асарнинг бутун гўзаллиги сўз асосидаги тафаккур ва ҳаёлот олами билан англашилади. Ўтган асрнинг бошларида – ўта мураккаб ижтимоий-сиёсий муҳитда яшаб ижод қилган шоир Ботунинг шеърятига назар солар эканмиз, унинг беадоқ назмий маҳорати қаршисида лол қоламиз.

Боту шеърлари тилининг жозибали бўлишини таъминлаган воситалардан бири такрордир. Бадий матнда такрорларнинг қўлланиши ўзига хос кўтаринкиликни, тантанаворликни вужудга келтиради, шунингдек, айтилаётган фикрни алоҳида таъкидлаш, тасдиқлаш, кенгроқ ифодалаш каби вазифаларни бажаради.

Тилшуносликда такрорий бўлақлар матн қисмларини боғловчи ҳамда матнни шакллантирувчи асосий воситалардан саналади. Яъни “биринчи гапда қўлланган айрим аффикслар, сўз, сўз бирикмаси ёки гапларнинг кейинги компонентлар таркибида такроран қўлланиши орқали матн шакллантирилиши мумкин. Бунда ижодкор эътибор қаратган тушунчани кетма-кет ёки матннинг қайсидир ўринларида, масалан, матннинг бошида келган бирор фикрни матн охирида такрор қўллаши мумкин ва бу ҳодиса муайян поэтик мақсадни англайди. Шу сабабдан, такрорларни текширишда унинг бадий матнда қай йўсинда юзага келишини англаб олиш лозим. Такрор бадий матнда нафақат матнни шакллантирувчи синтактик восита сифатида, балки ижодкорнинг турли бадий ниятини ёритишга хизмат қилувчи поэтик восита сифатида ҳам қимматлидир.

Илмий адабиётларда таъкидланишича, такрор лафзий санъат бўлиб, бу санъат билан боғлиқ услубий воситалар нутқ бирикларининг лингвопоэтик жиҳатдан актуаллашишига хизмат қилган. Шоир шеърятини учун хос бўлган синтактик такрор турларидан ташобеҳул-атроф, халқа, мисра ва банд такрори орқали лингвопоэтик маъно англашилиб, шеърини мисраларнинг жонли, таъсирчан ҳамда жозибали бўлишига замин ҳозирланган. Бадий матндаги синтактик такрор грамматик такрор таркибига киради, грамматик такрор эса бирор қўшимча, сўз бирикмаси, гап, шеърини мисра ёки банднинг матнда ёки шеър мисраларида ижодкор томонидан мақсадли такрор қўлланиши тушунилади. Бундай такрор қўлланиш қўшимча маъно оттенкасига эга бўлиб, турли услубий вазифаларни бажаришга хизмат қилади. Грамматик

такрорларнинг, айниқса, синтактик такрорларнинг бошқа такрорлардан фарқи шундаки, бундай такрорларда гап, мисра ёки банд тўлиғича такрорланиб, кенгроқ ва тўлиқроқ фикр ифодалашга, мазмунни батафсил ёритишга қаратилган бўлади.

Боту ижодий оламида такрорлар ўзига хос бадийга эгаллигини кузатиш мумкин. Ўз даврида Фитратнинг назарига тушиб, бадий жиҳатдан юксак баҳоланган машҳур “Сўрма” шеърининг ҳам дастлабки тўрт қатори сўрма сўзининг такрори билан бошланади. Ушбу сўзнинг такрор қўлланиши шоир ичидаги дарднинг юки ниҳоятда оғир экани, бу юк унинг ичу тагини, яъни кўзу юзи, кўнглию, хаёлини эзаётганини яна-да ёрқин ифодалашга хизмат қилган. Натижада, шеърнинг бадий руҳи кучайиб, фикр таъсирчанлигига эришилган:

Сўрма, ўртоқ, кўзларимда ўтли ёш қайнашганин,

Сўрма, ҳеч бир юзларимда қайғулар ўрнашганин,

Сўрма, бу мажнун кўнглининг дард ичида ёнганин,

Сўрма, бу маҳзун хаёлни қай очун да юрганин.

(Сўрма. БШ. 33)

Бир қараганда ҳамма айта олиши мумкин бўлган оддий гапдек, бироқ шоир қалби бу сатрларни қанча дард билан ёзгани бизга қоронғу.

Ҳар бир қалам аҳлининг ижодий ҳазинасида ял-ял ёниб турувчи гавҳари бўлганидек, Боту ижодида “Сўрма” шеъри нафақат ғоявий-бадий жиҳатдан, балки поэтик ва бадий тил маҳорати жиҳатидан ҳам алоҳида ўрин тутади. Шоир бу шеърини ижодининг энг қизгин паллаларида яратган. Ўз даврида бу шеър адабиёт аҳлининг тез назарига тушганини жадидлар ҳаёти ва ижодини чуқур ўрганган адабиётшунос Наим Каримов шундай ёритади: “Фитрат ўзининг илмий рисоаларида шогирдининг бу шеърида қўлланган поэтик усул ва воситаларга эътибор қаратиб, уларни бир неча бор таҳлилга торганки, бу ҳол “Сўрма” нинг унга айниқса манзур бўлганидан шаҳодат беради”.

Мазкур шеърни бир неча томондан ёндашиб таҳлил қилиш мумкин. Биз шеърдаги интертекстуаллик масаласига эътиборимизни қаратмоқчимиз. Маълумки, “жуда кўп ҳолларда халқ мақолларининг иштирокига кўра бадий матн интертекстуаллик касб этади. Бунда мазмуний уйғунлик баробарида дейдилар, деганларидек, шундай мақол(гап, нақл, айтим) бор каби бир қатор лисоний ифодалар асосий ва интерматн алоқасининг зичлигини таъминлайди”.

Боту ижодида бир қатор халқ оғзаки ижодидан намуналарга айнан ҳамда ўзгартирилган вариантларда мурожаат қилинган кўраимиз. Юқорида келтирилган шеър якунида ҳам бу ҳодиса кузатилади. Шеърнинг охириги икки қатори Боту ижодидаги шоҳ мисралар десак, муболага бўлмайди. Бу мисраларда шеър мазмуни, муаллифнинг бадий нияти янада ойдинлашган. Унда халқ оғзаки ижодидан озукланган оҳорли, бетакрор бадийни кўриш мумкин. Яъни: *Дардлилар дард англалолмас дардсиза сўзлов билан* мисрасини ўқирканмиз, *Дарди борнинг дарди йўқ билан нима иши бор; Танаси бошқа дард билмас* каби ўзбек халқ мақоллари ёдимизга келади.

Бироз шоир руҳиятига яқинлашишга ҳаракат қиламиз... Ичида яширин дард, овозсиз йиғи, сўнгсиз ва ечимсиз муаммо билан яшаган инсон қачон енгил бўлади? Қачонки, дарддоши, дилдоши билан дилдан сўзлашса, муаммо ечилмаса-да, умид ғунчалари пайдо бўлади. Ботунинг дарди ҳам гоҳ шоир ичида овозсиз қийналарди, гоҳ ўзини намоён қилиб сўзлар воситасида шеър бўлиб яраларди. Бироқ уни эшитгувчи, ўқиши керак

бўлганларнинг дарди ўзга эди, шоир қалбидаги буюк дардни англашга ожиз эдилар, англаганлари ҳам ўз таналарида бу дардга ўрин ажратмасдилар.

Мисра бадиийати ҳам ниҳоятда пишиқ бўлиб, бир қаторда *дард* асосдошининг уч марта қўлланиши бадиийлик билан тўйинган гўзал оҳангдорликни юзага келтирган. Ўзаро қаршилантирилган отлашган сўзлар (*дардли*, *дардсиз*) биргина қаторда катта маъно муносабатини ташишга хизмат қилган.

Кўрсатиб бўлмас қўёшни кўзсиза мақтов билан каби давом этган кейинги қатор олдингисини тўлдириб, ғоявий ва бадиий жиҳатдан мукамал бўлган мисра яралишига эришилган. Бу ўринда шоирнинг яна бир маҳорати шундаки, у кўзи ожиз одамни салбий оттенгага эга бўлган қўр сўзи билан атамади, балки *кўзсиза* дея замирида кенг маъно ётган отлашган сўз билан ифодалади. Ваҳоланки, *Кўрсатиб бўлмас қўёшни кўр кўза мақтов билан* тарзида ёзиши ҳам мумкин эди. Албатта, бу қатор метафорик мазмун ҳам касб этади, бунда нафақат тана, балки қалб кўзининг ожизлиги мазмуни ҳам англашилади. Шунингдек, жўналиш келишиги қўшимчасининг қисқарган варианты (*-а*) ни қўллаш ғазал жарангини ёдга солади. Шоир ижодида кўп кузатиладиган бу ҳолат, бир томондан шеър шакли, қофия масалалари билан боғлиқ бўлса, бир томондан ўша пайтда турк, озарбайжон тилининг таъсири натижасида ўғуз элементларининг қўлланиши билан баҳоланади. Жаҳидлар тилидаги бу ҳолатга А.Аҳмедов шундай муносабат билдиради: “XX асрнинг бошларида Туркистонда миллий уйғониш ҳаракатининг бошланиши муносабати билан жаҳидларнинг маърифий, бадиий ва

публицистик асарларида турк тилига хос бўлган сўз, фонетик ва морфологик шакллари қўллаш русумга айланди. Бунда турк жаҳидларига тақлид – асар ва унинг тилини замонавийлаштириш, қотиб қолган эски ҳаёт ва тафаккур тарзига қарши чиқиш сифатида қабул қилинди. Шунингдек, “поэтик нутқда метрик талаблар (шеър вази, ўлчови)га қўра бу даврда ҳам ўғуз кўринишларининг қўлланиши давом этди. Ёпиқ бўғинни очиш, очик бўғинни ёпиш, сўз таркибидаги бўғинлар сонини камайтириш ёки ошириш учун ўғуз лисоний шаклларида кенг фойдаланилди”.

Таъкидлаш керакки, шеъринг матнларида такрорларнинг қўлланиш ўрни ўзига хос бўлиб, улар, одатда, горизонтал ва вертикал ҳолатда қўлланади. Бу эса гўзал оҳангдорликни юзага келтиради. Юқоридаги мисолда *сўрма* сўзи қўлланиш ўрнига қўра вертикал такрор ҳисобланади. Шоир шеърятда такрорнинг жуда кўп кўринишларидан фойдаланилган.

Таъкидлаш лозимки, Боту шеърятининг лингвопоэтик жиҳатдан тадқиқ қилинмаган, хусусан, унинг қаламига мансуб шеърлардаги товушлар жиҳоланиши, оҳангдорлик, сўзнинг образ яратишдаги ўрни, тил бирликларининг лингвопоэтик товланиши, сўзларни такрорлаш орқали услубий фигура ҳосил қилиш, онимлардан поэтик мақсадларда фойдаланиш, тил бирликларидан услубий фигура яратишда фойдаланиш, интертекстуаллик, субъектив баҳо семасини аниқлаш, кўчим турларини таҳлил қилиш масалалар деярли ўрганилмаган. Боту шеърятининг лингвопоэтик аспектда ўрганилиши ўзбек лингвопоэтикаси учун бекиёс натижалар беришига ишонамиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Умуркулов Б. Ўзбек бадиий насрининг лингво-услубий шаклланиш асослари. Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (DSc) дисс. – Т., 2020. –Б.7.
2. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Т.: Фан, 2008. –Б.18.
3. Нурмонов А. Тилшуносликнинг адабиёт билан муносабати // Танланган асарлар. 3 жилдли. – Тошкент: Академнашр, 2012. –3-жилд. – 163 б.
4. Маҳмудов Н. Ойбек шеърятдаги ўхшатишларнинг лингвопоэтикасига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1987. –№ 4. –Б.34-36; Шу муаллиф. Шайхзода сўзининг лингвопоэтикасига чизгилар / Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Илмий-назарий анжуман материаллари. – Т., 2009. – Б.12-17.
5. Мирзаев И.К. Проблемы лингвопоэтического интерпретации стихотворного текста: Автореф. дисс. ...д-ра филол. наук. – Т.,1992.
6. Ёкуббекова М.М. Ўзбек халқ қўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол.фан. д-ри ... дисс. – Т., 2005. –153 б.
7. Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили. – Тошкент: Фан, 2007; Шу муаллиф. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Т.: “Фан”, 2008; Шу муаллиф. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати: Филол. фан. номз ... дисс. – Тошкент, 2009; Шу муаллиф. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Т.: “O‘zbekiston”, 2019. –255 б.
8. Шадиёва Д. Муҳаммад Юсуф шеърятининг лингвопоэтикаси: Филол. фан. номз. ... дисс. – Т., 2007. –144 б.
9. Муқимова З. Ўткир Ҳошимов асарлари тилининг лингвопоэтик ва лингвомаданий хусусиятлари. Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) дисс. – Т., 2020. –Б.19.
10. Киртаева А.В. Лингвопоэтика многокомпонентных атрибутивных словосочетаний в английской драме XVI-XVII веков: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – М., 2001. – С.8.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони //http://uza.uz/oz/documents/uzbek-tilining-davlat-tili-sifatidagi-nufuzi-vamavqeyini-tubd-22-10-2019
12. Юлдашева Д. Синтактик такрорларнинг бадиий-эстетик имкониятлари. // Молодой ученый. — 2019. — № 40 (278). — С. 258-261. — URL: https://moluch.ru/archive/278/62707/ (дата обращения: 30.06.2020).
13. Каримов Н. Истиқлол йўлида кечган умр. “Жаҳон адабиёти”, 2013, 5-сон
14. Аҳмедов А.Р. Ўзбек адабий тили тарихида ўғуз унсур ва кўринишларининг қўлланиши: Филол.фан. номз...дисс. автореф. – Самарқанд: 2006. – Б. 21.
15. Сайидов Ё. Ўғуз элементлари ҳақида...

Dilafroz XOLIQOVA,

*“Fakultetlararo chet tili (ijtimoiy va gumanitar
yo'nalishlari uchun)” kafedra o'qituvchisi*

QarDU f.f.n., dots. Aliqulov A.G'. taqrizi asosida

A CHRONOTOPE IS AN ARTISTIC UNIT OF A LITERARY WORK

Abstract

The chronotope defines the artistic unity of a literary work as its interrelationship with reality. Therefore, the chronotope in a work always contains a moment of value that can only be distinguished from the whole artistic chronotope in an abstract analysis. All the definitions of time and space in art and literature are inseparable and always emotionally valuable. Abstract thinking can, of course, separate time and space and distract them from the moment of emotional value.

Keywords: chronotope, work, time and space, thinking, literature, art.

XRONOTOP ADABIY ASARNING BADIY BIRLIGIDIR

Аннотация

Xronotop adabiy asarning badiiy birligini uning voqelik bilan o'zaro bog'liqligini belgilaydi. Shuning uchun asardagi xronotop har doim faqat mavhum tahlil qilishda butun badiiy xronotopdan ajratib olinadigan qiymat lahzasini o'z ichiga oladi. San'at va adabiyotdagi barcha vaqt-makon ta'riflari bir-biridan ajralmas va har doim hissiy jihatdan qimmatlidir. Mavhum fikrlash, shubhasiz, vaqt va makonni bir-biridan ajratib turishi mumkin va ularni hissiy-qiymat paytidan chalg'itishi mumkin.

Kalit so'zlar: xronotop, asar, zamon va makon, fikrlash, adabiyot, san'at.

ХРОНОТОП - ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЕДИНИЦА ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Аннотация

Эта статья раскрывает хронотоп определяющий художественное единство литературного произведения в его взаимосвязи с действительностью. Хронотоп в произведении всегда содержит ценностный момент, который только в абстрактном анализе может быть отделен от всего художественного единства. Все определения времени и пространства в искусстве и литературе неотделимы друг от друга и всегда эмоционально ценны. Абстрактное мышление, несомненно, может отделить время и пространство друг от друга и отвлечь их от эмоционально-ценностного момента.

Ключевые слова: хронотоп, произведение, время и пространство, мышление, литература, искусство.

Kirish. Xronotop adabiy asarning badiiy birligini uning voqelik bilan o'zaro bog'liqligini belgilaydi. Shuning uchun asardagi xronotop har doim faqat mavhum tahlil qilishda butun badiiy xronotopdan ajratib olinadigan qiymat lahzasini o'z ichiga oladi. San'at va adabiyotdagi barcha vaqt-makon ta'riflari bir-biridan ajralmas va har doim hissiy jihatdan qimmatlidir. Mavhum fikrlash, shubhasiz, vaqt va makonni bir-biridan ajratib turishi mumkin va ularni hissiy-qiymat paytidan chalg'itishi mumkin. Ammo jonli badiiy tafakkur (albatta, u ham fikr bilan to'la, ammo mavhum emas) hech narsani ajratmaydi va hech narsadan chalg'itmaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili Xronotopni to'liq va to'liq ravishda ushlaydi. San'at va adabiyot turli darajadagi va hajmdagi xronotopik qiymatlarga ega. San'at asarining har bir motivi, har bir ta'kidlangan lahzasi shunday qiymatga ega. Biz o'z maqolamizda romanning rivojlanishining dastlabki bosqichlarida eng muhim janr navlarini aniqlaydigan faqat yirik tipologik barqaror xronotoplarni tahlil qildik. Biz bu erda xronotopni, yuqori hissiy va qiymat intensivligiga ega, ostona deb ataymiz; uni yig'ilishning maqsadi bilan birlashtirish mumkin, ammo uning eng muhim to'ldirilishi inqiroz va hayotning o'zgarishi xronotopidir.

Nutq hayotida allaqachon “ostonalar” so'zi (uning haqiqiy ma'nosi bilan birga) metaforik ma'noga ega bo'lib, hayotdagi burilish nuqtasi, qaror hayotini o'zgartiradigan inqiroz (yoki qat'iylik, chegarani bosib o'tishdan qo'rqish) bilan birlashtirildi. Adabiyotda polonik xronotop har doim majoziy va ramziy bo'lib, ba'zida ochiq, ammo ko'pincha

noma'lum shaklda bo'ladi. Xronotopda uchastka tugunlari bog'lab qo'yilgan va bog'lanmagan. Biz ularni to'g'ridan-to'g'ri suyet shakllantiruvchi ma'noga tegishli deb ayta olamiz. Shu bilan birga, xronotoplarning grafik ahamiyati diqqatga sazovordir. Vaqt ularda hissiy-vizual xarakterga ega bo'ladi; xronotopdagi fitna hodisalari betonlangan, qon bilan to'lgan, et bilan to'lgan. Hodisa haqida xabar berish, xabardor qilish va uni o'tkazish joyi va vaqti to'g'risida aniq ko'rsatmalar berish mumkin. Ammo voqea bir yo'lga aylanmaydi. o'z navbatida, xronotop voqealar tasvirini aks ettirish uchun jiddiy asos yaratadi. Va bu aniq vaqt belgilari - inson hayoti vaqti, tarixiy vaqt - kosmosning muayyan sohalarida maxsus qalinlashishi va aniqlanishi bilan bog'liq. Bu xronotopda (xronotop atrofida) voqealar tasvirini yaratish uchun imkoniyat yaratadi. Shunday qilib, xronotop kosmosdagi vaqtning asosiy materializatsiyasi sifatida vizual konkretizatsiya markazi, butun roman uchun mujassamdir.

Tadqiqod metodikasi. Asarlarning barcha mavhum elementlari - falsafiy va ijtimoiy xulosalar, g'oyalar, sabab va oqibatlar tahlili va boshqalar - xronotopga tortiladi va u orqali go'sht va qon bilan to'ldiriladi, badiiy tasvir ilova qilinadi. Bu xronotopning tasviriy ahamiyati, biz ko'rib chiqqan xronotoplar janrga xos xususiyatga ega, ular asrlar davomida rivojlanib, rivojlanib kelgan yangi janrning ayrim turlarini yotadi (garchi vazifalar, masalan, yo'lining xronotopi, ushbu rivojlanish jarayonida o'zgarsaham). Til aslida rasmlar xazinasi sifatida xronotopikdir. So'zning ichki shakli xronotopik, ya'ni boshlang'ich fazoviy ma'nolar vaqtincha

munosabatlarga uzatiladigan (keng ma'noda) vositachi xususiyatidir. Bu juda muhim mavzuni muhokama qilish uchun joy emas, biz bu yerda faqat katta o'rab turgan va ahamiyatli xronotoplar haqida gapiramiz. Ammo har bir bunday xronotopda cheksiz miqdordagi kichik xronotoplar bo'lishi mumkin: oxir-oqibat, har bir motiv, biz allaqachon aytib o'tgan o'ziga xos xronotopga ega bo'lishi mumkin. Bitta ish ichida va bitta muallifning ishi davomida biz ma'lum bir asar yoki muallifga xos bo'lgan ko'plab xronotoplarni va murakkablarni, ularning orasidagi munosabatlarni, odatda ulardan bittasini qamrab oluvchi yoki dominant deb bilamiz (biz ularni asosan bu erda tahlil qildik).

Xronotoplar bir-biriga qo'shilib, birga yashashi, bir-biriga qo'shilib ketishi, o'zgartirilishi, aralashirilishi, qarama-qarshi yoki yanada murakkab munosabatlarda bo'lishi mumkin. Xronotoplarining o'zlari o'rtasidagi bunday aloqalar endi o'zaro bog'liq xronotoplarining hech biriga kiritilishi mumkin emas. Ushbu munosabatlarning umumiy tabiati dialogikdir (atamaning keng ma'nosida). Ammo bu dialog asarda tasvirlangan dunyoga, uning xronotoplaridan birortasiga ham kira olmaydi: u tasvirlangan olamdan tashqarida, garchi umuman ishdan tashqarida bo'lsa ham. Bitta ish ichida va bitta muallifning ishi davomida biz ma'lum bir asar yoki muallifga xos bo'lgan ko'plab xronotoplarni va murakkablarni, ularning orasidagi munosabatlarni, odatda ulardan bittasini qamrab oluvchi yoki dominant deb bilamiz (biz ularni asosan bu erda tahlil qildik). Xronotoplar bir-biriga qo'shilib, birga yashashi, bir-biriga qo'shilib ketishi, o'zgartirilishi, aralashirilishi, qarama-qarshi yoki yanada murakkab munosabatlarda bo'lishi mumkin. Xronotoplarining o'zlari o'rtasidagi bunday aloqalar endi o'zaro bog'liq xronotoplarining hech biriga kiritilishi mumkin emas. Ushbu munosabatlarning umumiy tabiati dialogikdir (atamaning keng ma'nosida). Ammo bu dialog asarda tasvirlangan dunyoga, uning xronotoplaridan birortasiga ham kira olmaydi: u tasvirlangan olamdan tashqarida, garchi umuman ishdan tashqarida bo'lsa ham.

Muallif va tinglovchi-o'quvchining xronotoplari bizga qanday berilgan? Birinchidan, ular bizga asarning tashqi moddiy mavjudligida va uning tashqi ko'rinishida beriladi. Ammo asarning materiallari o'lik emas, lekin gapirish, mazmunli (yoki ramziy), biz nafaqat ko'ramiz va unga tegmaymiz, lekin biz har doim undagi tovushlarni eshitamiz (agar biz o'zimiz uchun jimgina o'qigan bo'lsak ham). Bizga fazoda ma'lum bir joyni egallagan, ya'ni lokalizatsiya qilingan matn beriladi; uni yaratish, u bilan tanishish o'z vaqtida amalga oshiriladi. Bu kabi matn o'lik emas: har qanday matndan, ba'zida mediatsiya vositalarining uzoq qatorlaridan o'tib, biz oxir-oqibat har doim inson ovozigga, aytganda, odamga qarshi chiqamiz; ammo matn har doim biron bir o'lik materialga o'rnatiladi: adabiyot rivojlanishining dastlabki bosqichlarida - jismoniy tovushda, yozma bosqichda - qo'lyozmalarda (toshda, g'ishtda, terida, papirusda, qog'ozda); kelajakda qo'lyozma kitob shaklida bo'lishi mumkin (o'tish kitobi yoki kodlar kitobi). Ammo har qanday shaklda qo'lyozmalar va kitoblar o'lik tabiat va madaniyat o'rtasidagi chegarada joylashgan, ammo agar biz ularga matn tashuvchisi sifatida murojaat qilsak, ular madaniyat sohasiga, bizning holatlarimizda adabiyot sohasiga kiradi.

Asar mutlaqo real vaqtda, ish eshitaladigan joyda, qo'lyozma yoki kitob joylashgan joyda, shuningdek, ovoz chiqaradigan nutqni, qo'lyozmani yoki kitobni yaratgan haqiqiy odam bor va matni tinglayotgan va o'qigan haqiqiy odamlar ham bor. Albatta, bu haqiqiy odamlar - mualliflar va tinglovchilar-tinglovchilar turli vaqt oralig'ida bo'lishlari mumkin (va bo'ladilar), ba'zida ular asrlar va fazoviy masofa

bilan ajralib turadilar, ammo baribir ular o'tkir va fundamental bilan ajralib turadigan yagona real va to'liq bo'lmagan tarixiy dunyoda. dunyo matnida tasvirlangan chegaradan. Shuning uchun biz bu dunyoni matn yaratadigan dunyo deb atashimiz mumkin: axir, uning barcha lahzalari matnda aks ettirilgan haqiqat, matni yaratgan mualliflar, matni bajaruvchilar (agar mavjud bo'lsa) va nihoyat, ushbu dam olish jarayonida matni qayta yaratadigan va tinglaydigan tinglovchilar-o'quvchilar, - matnda tasvirlangan dunyoni yaratishda teng ravishda ishtirok eting. Asarda (matnda) tasvirlangan aks ettirilgan va yaratilgan dunyoning xronotoplari ushbu tasvirlangan dunyoning haqiqiy xronotoplaridan chiqadi. Aytganimizdek, asarda tasvirlangan real dunyo va dunyo tasviri o'rtasida keskin va printsipial chegara mavjud. Siz bu haqda hech qachon eslay olmaysiz, amalga oshirilgan va ba'zan amalga oshirilganidek, tasvirlangan olam (sodda realizm) bilan tasvirlangan olamni, muallif - inson muallifi (asarning tarjimai holi) bilan asar yaratuvchisi, turli xil tinglovchilar-o'quvchilarni qayta yaratib, yangilab, aralashtirib bo'lmaydi. o'z davrining passiv tinglovchisiga ega bo'lgan (va ko'plab) davrlar (tushunish va qadrlashning dogmatizmi). Bunday tartibsizliklarning barchasi uslubiy jihatdan mutlaqo nomaqbuldir. Ammo ushbu asosiy chegarani mutlaq va toqat qilib bo'lmaydigan (sodda dogmatik spetsifikatsiya) sifatida tushunish mutlaqo qabul qilib bo'lmaydi.

Tahlil va natijalar. Tasvirlangan va tasvirlangan dunyoning barcha uyg'unligi uchun, ular orasidagi doimiy chegara doimiy ravishda mavjud bo'lib, ular bir-biri bilan uzviy bog'liqdir va doimiy o'zaro ta'sirda, ular orasida tirik organizm va uning atrof-muhit o'rtasidagi doimiy moddalar almashinuviga o'xshash narsalar mavjud: tana tirik ekan, bu muhit bilan birlashadi, lekin agar siz uni undan olib tashlasangiz, u o'ladi. Asar va unda tasvirlangan dunyo real dunyoga kirib boradi va uni boyitadi va haqiqiy dunyo asar yaratilish jarayonida ham, uning keyingi hayoti jarayonida ham tinglovchilar va kitobxonlarning ijodiy idrokida doimiy yangilanishda asarga va unda tasvirlangan olamga kiradi. Bu almashish jarayoni, albatta, o'z-o'zidan xronotopikdir: u asosan tarixan rivojlanayotgan ijtimoiy dunyoda sodir bo'ladi, lekin o'zgaruvchan tarixiy makondan ajralmasdan. Hatto hayot bilan ish almashinadigan va maxsus hayot amalga oshiriladigan maxsus ijodiy xronotop haqida gapirish mumkin. Muallif - asar yaratuvchisi va uning faoliyati haqida qisqacha to'xtalib o'tish kerak. Biz muallifni asardan tashqarida, uning tarjimai holida yashagan odam sifatida topamiz, lekin biz uni ijodkor sifatida va asarning o'zida, ammo tasvirlangan xronotoplardan tashqarida, lekin ularga yoqqanidek uchratamiz. Biz u bilan (ya'ni uning faoliyati) birinchi navbatda asarning tarkibiy qismida uchrashamiz: u asarni qismlarga ajratadi (qo'shiqlar, boblar va boshqalar), bu albatta, tashqi ko'rinishni, shu bilan birga to'g'ridan-to'g'ri tasvirlangan xronotoplarda aks etmaydi. Ushbu disektsiyalar turli janrlarda farqlanadi va ularning ba'zilarida an'anaviy tarzda saqlanib qolgan bo'lib, ular o'zlarining oldingi (og'zaki) hayotlarining dastlabki davrlarida ushbu janrlarning asarlarini tinglash va tinglash uchun haqiqiy sharoitlar bilan belgilanadi.

Shunday qilib, biz qo'shiqchi va tinglovchilarning qadimiy epik qo'shiqlarni yoki ertaklarda hikoya qilish xronotopini ajratishda aniq sezamiz. Ammo yangi davr asarlarini taqsimlashda ham tasvirlangan olamning xronotoplari, ham o'quvchilar va ijodkorlarning xronotoplari hisobga olinadi, ya'ni tasvirlangan va tasvirlangan dunyoning o'zaro ta'siri amalga oshiriladi. Bu o'zaro bog'liqlik ba'zi elementar kompozitsion lahzalarda juda aniq namoyon bo'ladi: har bir asar-

ning boshi va oxiri bor, unda tasvirlangan voqeaning ham boshi va oxiri bor, ammo bu boshlanish va tugash turli dunyolarda, hech qachon birlasha olmaydigan yoki aniqlay olmaydigan turli xil xronotoplarda yotadi. va ular bir vaqtning o'zida bir-biri bilan uzviy bog'liq va uzviy bog'liqdir. Buni aytishimiz mumkin: bizda ikkita voqea bor - asarda tasvirlangan voqea va voqeaning o'zi (bu oxirida biz tinglovchilar va o'quvchilar sifatida ishtirok etamiz); bu hodisalar turli vaqtlarda (turli xil vaqtlarda) va har xil joylarda ro'y beradi va shu bilan birga ular ajralmas tarzda yagona, ammo murakkab hodisada birlashtiriladi, uni biz uning voqealigini ish sifatida belgilashimiz mumkin, shu jumladan va shu yerda berilgan, va uning matni va unda tasvirlangan dunyo, shuningdek, muallif, yaratuvchi va tinglovchi-o'quvchi. Shu bilan birga, biz ushbu to'liqlikni uning yaxlitligi va ajralmasligidan sezamiz, lekin shu bilan birga biz uning tarkibiy momentlarining to'liq farqini ham tushunamiz. Muallif-ijodkor o'z davrida erkin harakat qiladi; u o'z hikoyasini tasvirlangan voqealar vaqtining ob'ektiv yo'nalishini buzmasdan, tasvirlangan voqealarning boshidan va o'rtasidan boshlab boshlashi mumkin. Bu yerda tasvirlangan va tasvirlangan vaqt o'rtasidagi farq aniq namoyon bo'ladi. Ammo bu erda yana umumiy savol tug'ildi: muallif u tasvirlagan voqealarga qaysi fazoviy-fazoviy nuqtai nazardan qaraydi? Birinchidan, u to'liq bo'lmagan zamonaviyligidan butun murakkabligi va to'liqligiga qarab, o'zi ham o'zi tasvirlab bergan voqelikka boqadi. Muallif qarash qiladigan zamonaviylik, avvalambor adabiyot sohasini o'z ichiga oladi, nafaqat so'zning tor ma'nosida zamonaviy, balki hozirgi kunda ham yashab, yangilanib turadigan o'tmishni o'z ichiga oladi. Adabiyot sohasi va keng ma'noda madaniyat (adabiyotni o'chirib bo'lmaydi) badiiy asarning zaruriy kontekstini va undagi mavqeini tashkil etadi, ularsiz asarni yoki unda aks ettirilgan muallifning niyatlarini tushunish mumkin emas. Muallifning adabiyot va madaniyatning turli hodisalariga munosabati tabiatda dialogik bo'lib, asar ichidagi xronotoplar o'rtasidagi munosabatlarga (yuqorida biz aytib o'tgan) o'xshaydi. Ammo bu dialogiy munosabatlar faqat bizning xronotopik qarashimiz doirasidan tashqariga chiqadigan maxsus semantik sohaga kiradi. Muallif-yaratuvchi, yuqorida aytib o'tganimizdek, u vakili bo'lgan dunyoning xronotoplaridan tashqarida bo'lish nafaqat tashqi, balki ushbu xronotoplarga bog'langandek. U dunyoni tasvirlangan voqeadan qatnashgan qahramon nuqtai nazaridan, yoki hikoya qiluvchi yoki nog'ora muallifi nuqtai nazaridan yoki oxir-oqibat, boshqa hech kimning vositalaridan foydalanmay, voqeani to'g'ridan-to'g'ri o'zidan sof muallif sifatida olib boradi (to'g'ridan-to'g'ri muallif nuqtida). bu holda, u vaqtinchalik-fazoviy olamni o'z voqealari bilan go'yo uni ko'rgan va kuzatgan, xuddi unga hamma guvoh bo'lganidek tasvirlay oladi. Agar u avtobiografiya yoki haqiqiy e'tirofni yaratgan bo'lsa ham, u baribir uni yaratuvchisi sifatida unda tasvirlangan dunyoning tashqarisida qoladi. Agar men bilan ro'y bergan voqea haqida gapirib bersam (yoki yozsam), men ushbu voqea haqida hikoya qiluvchi (yoki yozuvchi) sifatida ushbu voqea sodir bo'lgan vaqt oralig'idan tashqaridaman. o'zingizni, "men" ni aniq belgilash, men gapirayotgan "men" bilan deyarli imkonsizdir, chunki sochlar bilan o'zimni ko'tarish imkonsizdir. Tasvirlangan dunyo qay darajada real va haqiqat bo'lishidan qat'i nazar, hech qachon xronotopik tarzda, ushbu tasvirni yaratuvchisi - muallif joylashgan joyda joylashgan haqiqiy dunyo bilan bir xil bo'lolmaydi. Shuning uchun "muallifning qiyofasi" atama-

si menga muvaffaqiyatsiz bo'lib tuyuladi: asarda tasvirga aylangan va shuning uchun uning xronotoplariga kiritilgan hamma narsa yaratilgan, yaratilmagan.

Xulosa va takliflar. "Muallifning surati", agar muallif-yaratuvchi tomonidan tushunilgan bo'lsa, qaramaqarshi fikr; har bir tasvir har doim yaratiladigan, yaratadigan narsa. Albatta, tinglovchi-o'quvchi muallifning imidjini yaratishi mumkin (va odatda uni yaratadi, ya'ni qandaydir tarzda muallifni tasavvur qiladi), avtobiografik va biografik materiallardan foydalanishi, muallif yashagan va ishlagan davrni o'rganishi va boshqa materiallar u haqida, lekin u (tinglovchi-o'quvchi) faqat muallifning badiiy va tarixiy qiyofasini yaratadi, u ko'proq yoki kamroq haqiqat va chuqur bo'lishi mumkin, ya'ni odatda ushbu turdagi tasvirga nisbatan qo'llaniladigan mezonlarga bo'ysunadi, lekin u, albatta, kira olmaydi. haqida turli to'qima mahsulotlar. Ammo, agar bu rasm to'g'ri va chuqur bo'lsa, bu tinglovchilar-o'quvchilarga ushbu muallifning asarini yanada to'g'ri va chuqurroq tushunishga yordam beradi. Biz ushbu maqolada tinglovchi-o'quvchining murakkab muammosi, uning xronotopik pozitsiyasi va asarni yangilashdagi roli (asarning hayotiy jarayonida) haqida to'xtalmaymiz; biz har qanday adabiy asar o'zidan tashqarida, tinglovchi-o'quvchiga yo'naltirilganligini va ma'lum darajada uning mumkin bo'lgan reaksiyalarini kutayotganligini ta'kidlaymiz. Xulosa qilib aytganda, biz yana bir muhim muammoga - xronotopik tahlil chegaralari muammosiga murojaat qilishimiz kerak. Ilm-fan, san'at va adabiyot vaqtincha va fazoviy ta'riflarga mos bo'lmagan semantik lahzalar bilan ham shug'ullanadi. Masalan, bularning barchasi matematik tushunchalardir: biz ulardan fazoviy va vaqtinchalik hodisalarni o'lchash uchun foydalanamiz, ammo ularning o'zlarida vaqt-mekansal ta'riflar yo'q; ular bizning mavhum fikrlashimizning mavzusi. Bu ko'plab aniq hodisalarni rasmiylashtirish va qat'iy ilmiy o'rganish uchun zarur bo'lgan mavhum-kontseptual shakllanishdir. Ammo ma'nolar nafaqat mavhum tafakkurda, balki badiiy tafakkurda ham mavjud. Ushbu badiiy ma'novaqt-mekansal ta'riflarni ham inkor etadi. Bundan tashqari, biz har qanday hodisani har qanday tarzda tushunamiz, ya'ni biz uni nafaqat vaqt-mekansal mavjudlik sohasiga, balki semantik sohaga ham kiritamiz. Ushbu tushunish baholash vaqtini o'z ichiga oladi. Ammo ushbu sohaning mavjudligi shakli va mazmunli baho berishning tabiati va shakli haqidagi savollar faqat falsafiy (ammo, albatta, metafizik emas) savollar bo'lib, ularni biz bu erda muhokama qila olmaymiz. Bu erda biz uchun quyidagilar muhimdir: ushbu ma'nolarning qanday bo'lishidan qat'iy nazar, bizning tajribamizga kirish uchun (bundan tashqari, ijtimoiy tajriba) ular biron-bir vaqtinchalik-fazoviy ifodani olishlari kerak, ya'ni biz eshitadigan va ko'radigan belgi shaklini olishlari kerak (iyeroglif, matematik formula), og'zaki-lingvistik ifoda, chizma va boshqalar). Bunday vaqtinchalik-fazoviy ifodasiz, hatto eng mavhum fikrlashning iloji yo'q. Binobarin, ma'noolamiga har qanday kirish faqat xronotoplarning darvozalari orqali amalga oshiriladi. Biz maqolamizning boshida aytib o'tganimizdek, adabiy asarlarda vaqt va fazoviy munosabatlarni o'rganish endigina boshlandi va biz asosan vaqtinchalik munosabatlarni zarur fazoviy munosabatlardan ajratib o'rganib chiqdik, ya'ni izchil xronotopik yondashuv yo'q edi. Bizning ishimizda taklif qilingan bunday yondashuv qay darajada mazmunli va samarali bo'lishini faqat adabiy tanqidning keyingi rivojlanishida aniqlash mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Baxtin M.M. Romanda vaqt va xronotop shakllari / Adabiyot va estetika masalalari. Moskva Badiiy adabiyot, 1975. - 502s.
2. Baxtin M.M. Og'zaki ijodning estetikasi. M.: San'at, 1987. - 357 b.
3. Baxtin M.M. Romandagi vaqt va makon. // Adabiyot masalalari. - 1974.-№3.-S. 133-179.

Chorshami HAYITOV,
Qarshi davlat universiteti o‘qituvchisi
E-mail: chhayitov@mail.ru

QarDU professori, f.f.d. X.Jabborov taqrizi asosida

APPROPRIATE USE OF ATTRIBUTES THAT EXPRESS HUMAN CHARACTER AND MORAL CHARACTERISTICS

Annotation

This article analyzes the use of adjectives in a figurative sense to describe human nature and characteristics. The analysis of the semantic meaning of adjectives refers to the semantics of other word groups, nouns, and verbs associated with them. The semantic meanings of these adjectives have been studied comparatively in two languages, French and Uzbek.

Key words: adjectives, human character, body parts, component, metaphor, color, adjectives.

НАДЛЕЖАЩЕЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АТРИБУТОВ, ВЫРАЖАЮЩИХ ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР И ПРАВСТВЕННЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Аннотация

В данной статье анализируется использование прилагательных в переносном смысле для описания человеческой природы и характеристик. Анализ семантического значения прилагательных относится к семантике других групп слов, существительных и связанных с ними глаголов. Семантические значения этих прилагательных были сравнительно изучены на двух языках - французском и узбекском.

Ключевые слова: прилагательные, человеческий характер, части тела, компонент, метафора, цвет, прилагательные.

INSON XARAKTERINI VA AXLOQIY XUSUSIYATLARINI IFODALOVCHI SIFATLARNING KO‘CHMA MA’NODA QO‘LLANISHI

Annotatsiya

Mazkur maqolada inson xarakteri va xususiyatlarini ifodalovchi sifatlarning ko‘chma ma’nolarda qo‘llanilishi tahlil qilingan. Sifatlar ifodalaydigan semantik ma’noni tahlil qilishda ular bilan birikkan boshqa so‘z turkumlarining, otlarning, fe‘llarning semantikasiga murojaat qilingan. Bu sifatlarning semantik ma’nolari ikki til, ya’ni fransuz va o‘zbek tillarida qiyosiy planda tadqiq qilindi.

Kalit so‘zlar: sifatlar, inson xarakteri, tana a’zolari, komponent, ko‘chma ma’no, rang ifodalovchi sifatlar, konnatatsiya.

Kirish. Fransuz tilidagi sifatlarning inson xarakterini, axloqiy sifatlarini ifodalovchi leksik-semantik guruhni tashkil qiluvchi birikmalarning o‘zbek tilida berilishini o‘rganish komponentlarining, baholovchi semalarining turli tumanligi bilan qiziqarli. Inson xarakteri va uning axloqiy sifatlarini o‘rganishda sifatlar orqali ifodalanadigan a) biologik belgilar: insonning tashqi ko‘rinishi, temperamenti, qobiliyati; b) ruhiy hislatlari: irodasi, xotirasi, tafakkuri, tasavvuri; c) ijtimoiy turmush tajribasi: bilimlari, malaka va ko‘nikmalari, odatlari; d) insonning qiziqishlari, ehtiyojlari, ideallari, orzulari, dunyoqarashlari nuqtai nazardan o‘rganiladi. Inson xarakterini, axloqiy sifatlarini ifodalovchi sifatli birikmalar insoniylikning mohiyatini ifodalovchi kognitiv funksiyalarni ifodalaydi.

Sifatlar alohida so‘z turkumi sifatida boy semantikaga ega bo‘lib, otlar bilan birikib ko‘p rejali, ko‘p funksiyali lisoniy birliklardir. Inson xarakterini va uning axloqiy sifatlarini ifodalovchi sifatli birikmalarning semantik strukturasi aniq tasavvur qilish uchun komponent (sema) va distributiv metodlar qo‘llaniladi. Birikma ifodalaydigan ma’nokonnnotativ komponentlarning (semalarning) kombinatsiyalashuvi orqali aniqlanadi va bunda paradigmatic, sintagmatik bog‘lanishlar muhim o‘rin tutadi. Aynan ular tufayli birikmaning semantik ma’nosi to‘liq anglashiladi [3].

Masalan, inson xarakterini ifodalovchi sifatlarning leksik-semantik guruhida insonning ichki, ruhiy belgilari o‘z

aksini topadi va ular yadroli sema-xarakter so‘zi orqali yagona semantik maydonga birlashib, quyidagi semalar orqali tahlil qilinadi: «iroda», «axloq», «intellekt», «his-tuyg‘u», «munosabat», «holat». Albatta biz tahlil qilayotgan sifatli birikmalarning ma’nolarining o‘zgarishi ko‘p jihatdan kontekstga, gapiruvchi shaxsning tinglovchiga munosabatiga, kommunikativ maqsadiga bog‘liq bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan ular baholovchi, emotiv va intensiv komponentlar sifatida ham o‘rganiladi. Bunday birikmalardagi obrazlilik muayyan asar tilini, stilistik xususiyatlarini o‘rganishda, tillarni qiyoslab o‘rganishda qo‘l keladi [6].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Soha olimlarining ta’kidlashlaricha, «so‘zning semantik strukturasi bizga, ongimizda nimalar saqlanib kelayotganligini identifikatsiyalash imkoniyatini, tushunchalar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni aniqlash imkoniyatini beradi» [9]. Kognitiv psixologiyada ongning semantik tarkibi haqida bir qancha nazariyalar shakllangan. Bu o‘rinda semantik tarkib deyilganida ma’no-mazmuni bir xil elementlarini klaster yoki guruhlariga ajratib o‘rganish tushuniladi. Semantik strukturaning klaster modeliga muvofiq ongimizda so‘z shaklida hosil bo‘lgan tushunchalar sistemaga, muayyan tizimga solingan o‘xshash tushunchalar yig‘indisi sifatida saqlanadi. Ular o‘z navbatida muayyan kategoriyalarga bo‘linadi. Masalan, burgut, kanareyka, to‘ti va hakoza jonzodlar, parrandalar yoki qushlar guruhiga mansubdir.

Ammo ular boshqa belgilariga ko'ra ham kategoriyalarga bo'linadi: **masalan, burgut ko'z, o'tkir panja, burgut burun, tovuq mijoz, xo'rozlik qilmoq va hakoza.**, qiyosiy semantik belgilar modeli muayyan guruhni hosil qilib, belgilarni alohida o'ziga xosliklarini va xos bo'lmagan izohli guruhlarga ajratib o'rganadi. Semantik guruhlarning turli modeli esa, ongimizda saqlanayotgan tushunchalarni aniq bog'liqliklarga ega bo'lgan mustaqil birliklar sifatida yoki murakkab assosiativ munosabatlarga bog'langan propozitsional konstruksiyalar sifatida o'rganadi [8]. Bu modellarning barchasiga xos bo'lgan holat ularning tizimlilikini va kategoriyalarning mohiyat belgilarining o'zaro bog'langanligining tan olinishidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Sifatlar ifodalaydigan semantik ma'noni tahlil qilishda ular birikkan boshqa so'z turkumlarining, otlarning, fe'llarning semantikasiga murojaat qilishga to'g'ri keladi. Aynan shu sababli sifatlar orqali yasaladigan bunday birikmalarning komponent tarkibini aniqlash muhimdir.

Agar sifatlar o'zi birikadigan otlarning aniqlovchisi, ya'ni otning alohida belgilarini ifodalovchi so'z turkumi ekanligini e'tiborga olsak, bu belgi uning egasi hisoblanmish otsiz yaxlit semantik maydon hosil qila olmaydi.

Subyektini ifodalovchi ot aniqlovchi vazifasida keluvchi sifatni tanlanishiga olib keladi, sifat esa subyektning qaysi tipga mansubligini aniqlab keladi. Masalan, *«une femme coquette»* birikmasida ot va sifatning birikishi asosida ayol semasi va uning axloqiy sifatini ifodalovchi sema ishtirok etmoqda.

Sifatlar otlarga nisbatan ko'proq ko'chirma, metaforik ma'nolarda qo'llaniladi va bu inson xarakterini ifodalovchi sifatlar o'rtasidagi chegaralarning o'zgaruvchanligiga olib keladi.

Bunday sifatlar odatda ot+sifat, ot+predlog+sifat konstruksiyasidan yasaliib, ko'chirma, pragmatik konnotativ ma'nosi qiyoslanishga asoslangan sifatlar (sifatdoshlar) orqali ifodalanadi. Bunday konstruksiyalarda ko'proq ijobiy konnotatsiyani ifodalovchi *brave, bon, veritable, éminent, cultivate, large, généreux, munificent* kabi sifatlar ishtirok etsa, salbiy konnotatsiyalar ko'proq otlar semantikasi bilan izohlanadi. Bunday konstruksiyalarni o'zbek tiliga tarjima qilganimizda bosh komponent o'z ma'nosida, sifat bilan keluvchi komponentlar fransuz tilidagi ma'noning transformatsiya qilingan, ya'ni boshqa so'zlar bilan ifodalangan ma'nolariga mos keladi. Ular o'zbek tilida ba'zan iboralar bilan, ba'zan yakka so'zlar bilan ifodalanishi mumkin.

Tahlil va natijalar. Insonning tashqi ko'rinishi, axloqiy sifatleri, ijtimoiy ahvoli ko'pincha rangni ifodalovchi sifatlar bilan yasaladigan sifat+ot konstruksiyali birikmalar orqali ham yasaladi va bu o'rinda odatda salbiy konnotatsiya sifat semantikasini so'zma-so'z tarjimasini orqali osongina anglanadi. Inson xarakterini, axloqiy sifatlarini ifodalashda ham *oq, qora, qizil* sifatleri faol ishtirok etadi:

Ot+otlashgan sifat konstruksiyali birikmalar:

merle blanc – 1.topilmas narsa, anqoning urug'i; 2. o'zini katta tutuvchi, kalondimog', takabbur odam;

negre blanc – albinos, qosh kipriklari oppoq odam.

oie blanche – ko'chma ma'noda: soddadil, ishonuvchan qiz, rangni ifodalovchi so'z inson xarakterini ifodalovchi soddadil so'zi bilan o'girilayapdi;

blanc bec – sariq tumshuq, polopon, og'zidan suti ketmagan;

blanc main – 1.nozik qo'l, 2, oqbilak, 3.g'amxo'r qo'l;

vieux routier; un vieux lapin – bozor ko'rgan echki. ko'pni ko'rgan kishi

mal de mer – dengiz kasalligi,

un visage de marbre – sovuq, qat'iyatli, basharali

kishi.

col blanc – xizmatkor

loup blanc (gris) – ko'pni ko'rgan kishi;

aigle blanc – o'g'ri boshi;

cul blanche – galanteriya do'koni sotuvchisi;

dame blanche – 1.oq kiyingan arvoq ayol

soldat de fer blanc – qo'rroq askar;

marchant de fil blanc – jandarm;

fils de la poule blanche – omadli o'g'il;

Bosh komponenti **homme** + **otlashgan sifat**

konstruksiyali birikmalarda insonning fazilatleri, tabiati va xarakteri ijobiy va salbiy konnotatsiya qilinadi:

homme de fer – (*volonte de fer*)- temir irodali odam

homme bronze – qo'rqmas, toblangan, botir jangchi;

homme classe – tamom bo'lgan odam

homme pose – Obru-e'tiborga sazovor odam;

homme serre – qurimsoq, ichidan top odam;

homme taille – barvasta qomatli kishi

homme de bleu – dengizchi;

homme fier, homme rogue – mag'rur kishi.

Ot+sifat konstruksiyali, bosh komponenti **«ayol»** konseptiga kiruvchi birikmalarda ham ijobiy, ham salbiy bag'lovchi konnotatsiya ustuvor:

femme difficile – o'ziga mahkam, farosatli ayol;

femme publique – fohisha;

femme bien chaussee – yaxshi kiyingan ayol;

une fille neuve – bokira kiz;

une fille mure – bo'yi yetgan qiz;

fille perdue – ko'cha qizi, fohisha

Bosh komponenti fe'l+ot+ sifat konstruksiyali birikmalarda insonning ijtimoiy, ruhiy holati salbiy konnotatsiya qilinadi:

être réduit à blanc estoc – xonavayron bo'lmoq, bor budidan ayrilmoq;

être tout blanc – butunlay aybsiz topilmoq, oqlanmoq

faire les yeux blancs – 1. ko'zini paxtasini chiqarmoq;

2. yarim xushsiz holatga tushmoq;

laisser une marge blanche – biror narsa haqida og'iz ochmaslik, lom-mim demaslik;

poser une colle blanche – qiyin savol bermoq;

merttre des gants blancs – ehtiyotkorlik bilan harakat qilmoq;

monter patte blanche – shartli belgi ko'rsatmoq;

Fe'l+sifat+ot konstruksiyali iboralarda ham rangni ifodalovchi sifatlar ishtirok etib, ular ifodalaydikan konnotativ ma'nobotun bir ibora orqali anglashiladi:

se faire blanc de son épée – kurashda o'z-o'zligini isbotlab bermoq;

se manger le blanc des yeux – janjallashmoq, bir-birini go'shtini yemoq;

rougir jusqu'au blanc des yeux – qulog'igacha (sochigacha) qizarib ketmoq;

Ot+(predlog)+sifat konstruksiyali birikmalarda inson xarakteri, axloqiy sifatleri «oq, qora kabi» sifatlar orqali salbiy konnotatsiya qilinadi:

fils de la poule blanche – tolei kulgan, baxti chopgan o'g'il;

Bande noir – yer maydonlari savdosi bilan shug'ullanuvchi savdogar

Insonning tashqi ko'rinishi, voqelikni salbiy konnotatsiya orqali idrok qilinishi **«Beurre noir»** – so'zma-so'z **«qora quyruq»** ot+sifat konstruksiyasida o'z ifodasini topgan. *Beurre noir* ko'z atrofiga berilgan zarba tufayli ko'karishi (qorayishi).

Mussollin armiyasining saralangan jangchilarining qora rang harbiy kiyim kiyib yurishlari, *Chemises noire* – qora ko'ylaklar metonimiyasining yasaliishiga sabab bo'lgan;

Insonning ruhiy holatini, tashqi ko'rinishini, tabiat hodisalariga munosabatini ifodalovchi quyidagi birikmalarda noir sifati insonning turli holatlarini baholashning intensivligini ifodalab, o'zbekcha tarjimalarda sifat ifodalovchi konnotatsiya boshqa leksik birliklar orqali beriladi:

Colère noir – qattiq g'azab, jahldan qutirish;

Four noir – to'liq muvaffaqiyatsizlik, omadi kelmaslik;

Nominatsiyalovchi quyidagi birikmalarda esa «qora» semasi subyektining kasbini, tashqi ko'rinishini ifodalab salbiy konnotatsiya unchalik sezilmaydi:

Gueules noires – konchilar, shaxterlar (qora yuzlilar)

Habit noir – frak, (frak odatda qora rangli gazmoldan tikilgan).

Qizil sifati ishtirogida yasaladigan kishining tashqi ko'rinishini, kasbini, ijtimoiy holati etimologik tahlil orqali aniqlanadi:

bonnet rouge – qizil qalpoq. Fransuz burjua revolyutsiyasi davrida yakobinchilar qizil qalpoq kiyib yurishgan.

chemise rouge – qizil ko'ylak. Tarixiy. Garibaldchilar qizil ko'ylak kiyib yurishgan

cul rouge – qizil ishton, fransuz soldatlari.

habit rouge – ingliz piyoda askarlari qizil rangdagi mundir kiyib yurishgan;

talon rouge – qizil tavon, fransuz qirollari saroyidagi ayonlar shunday atalgan;

Fe'l+(predlog)+otlashgan sifat konstruksiyali iboralarda insonning ruhiy holatini, ijtimoiy turmush tarzini ifodalovchi konnotativ ma'nohar ikkala komponent semantikasi orqali idrok qilinadi va bunda rangni ifodalovchi *blanc* va *noir* otlashgan sifatlari ishtirok etadi:

bouffer de blanc – ayol kishining ko'nglini topib, uning hisobiga yashovchi erkak, sutener, erka mushuk

butte en blanc – nishonga o'q uzumok

mangeur de blanc – mashuqasi hisobiga yashovchi kishi,

coucher noir sur blanc – qog'ozga qora qilib yozmoq, aniq belgilab qo'yimoq;

être en noir – azador bo'lmoq. Bu o'rinda o'zbeklar ham azador bo'lgandarida qora rangli kiyim kiyishlari bu ibora misolida urf odatlarga mansub tushunchalar bir xil ifodalanishini ko'rsatadi.

Jeter du noir – yomon kayfiyatga tushmoq;

Fe'l+ot+sifat konstruksiyali birikmalarning ko'chirma ma'nosi fransuz mentalitetiga xos holatlarni ifodalagani uchun so'zma so'z tarjimada yaxshi anglashilmaydi va tarjimada asliyatdagidek obrazli jaranglamaydi:

avoir un pied de rouge sur le figure – yuziga xaddan tashqari pardoz-andoz qilmoq.

pousser au rouge – kimnidir jonidan to'ydirmoq;

se facher tout rouge – darg'azab bo'lmoq qattiq jahli chiqmoq;

Fe'l+sifat konstruksiyali birikma kishining ruhiy holatini ifodalaydi va o'zbek tiliga fransuzcha birikma ifodalagan ko'chirma ma'nootlar orqali beriladi:

voir rouge – g'azabdan ko'zi qonga to'lmoq;

avoir un esprit epineux. – Ichi qora bo'lmoq

bouche dégarnie – tishsiz og'iz

Insonning tashqi ko'rinishi ko'pincha uning ta'na a'zolarining nomlari bilan yasaladigan ot+sifat konstruksiyali ko'chirma ma'nolardagi birikmalarda o'z ifodasini topadi.

Masalan, «*bouche*»+sifat konstruksiyali birikmalarga e'tibor beraylik:

bouche delicate – shirin tomoq, shirinliklarni xush ko'ruvchi kishi;

bouche enfarinee – soddadil, ishonuvchan kishi;

fine bouche – shirin tomok;

forte en bouche – o'taketgan vaysaqi kishi

faire la petite bouche – o'zini balanparvoz, mag'rur tutmoq, burni ko'tarilmoq;

bouche béante – hayratdan og'zi ochilib qolmoq

Agar bunday konstruksiyali birikmalarda fe'llarning qo'llanilishi birikma ifodalovchi konnotatsiyaning yanada intensivroq ifodalanishiga xizmat qiladi:

demeurer bouche close – tilini tiymoq, sir saqlamoq;

s'adorer à bouche perdu, bir-birini esini yo'qotganlaricha sevmok;

avoir la bouche ferrée – qo'pol, so'kinib gapiruvchi kishi;

Inson xarakterini salbiy baholovchi bunday ifodadorlik va obrazli ko'chirma ma'nofransuz tilidagi maqollarda ham o'z aksini topgan:

bouche de miel, soeur de fiel – tilida shakar, dilida zahar kishi;

large de bouche, et étroit de ceinture – gap desang qop-qop, ish desang Buxorodan top.

Insonning xulq-atvori, tashqi ko'rinishi «*oreille*»+sifat konstruksiyali birikmalarda ham salbiy konnotatsiya qilinadi:

oreille d'ane – Fransiyada maktab o'quvchilariga yomon xulqi uchun jazolash maqsadida kiygiziladigan «eshak qolpoq»

oreille basse – itaotkorlik, bo'ysinish;

Bunday konstruksiyali birikmalar oldidan fe'l qo'llanilib fe'l+ot+sifat konstruksiyali birikma yasalsa, insonning biror fazilatining intensivlik darajasi konnotatsiya qilinadi:

avoir les oreilles chastes(delicates) – qo'polliklarga haddan tashqari chidolmaslik, ko'tara olmaslik;

avoir les oreilles fine – sezgir quloq bo'lmoq;

avoir les oreilles tendue – qulog'ini ding qilmoq;

avoir le bras long – qo'li uzun bo'lmoq, har qanday ishni uddasidan chiqmoq, obru-e'tiborli bo'lmoq;

avoir la main ferme – xasislik qilmoq;

La main droite, la main gauche birikmalarida fransuzlarga xos milliy urf-odat ko'chirma ma'noda yorqin o'z ifodasini topgan:

De la main droite, (gauche) – qonuniy(noqonuniy) nikoh *Enfant de la main gauche* – nikohsiz tug'ilgan bola;

Mariage de la main gauche – norasmiy, qonundan tashqarida nikohdan o'lmoq.

Fransuzlarda bunday nikohda kuyov kelinni o'ng qo'li bilan emas, chap qo'li bilan ushlab nikoh marosimiga boshlab boradi.

Mauvais main – yomon yozuv, aji-buji yozuv;

Seconde main – dalloq, o'rta tushuvchi kishi;

Insonning tashqi qiyofasini ifodalovchi eng katta guruhi **tête+sifat konstruksiyali birikmalar** tashkil qiladi.

Bunday birikmalarda ko'chirma ma'noda qo'llanuvchi **tête** oti sifatning ko'chirma ma'nosidagi konnotatsiya bilan mujassamlashib odam, kishi tabiatidagi, xarakteridagi turlicha xususiyatlarni ijobiy va salbiy baholovchi semalar funksiyasini bajaradi:

tête bien ordonnée – aqlli kishi;

tête brulée – qiziqqon, tez jahli chiqadigan odam;

tête carrée – 1.mulohazali odam; 2.qaysar, o'jar odam;

tête dure – tupoy, aqli kalta, xumkalla odam;

tête carrée – yengiltak, yengil tabiat odam;
tête fêlée – tentak, aqlsiz kishi;
tête froide – sovuqqon, o'zini tuta oladigan kishi;
tête légère – yengil tabiat kishi;
tête pelée – yaltirbosh kishi;
tête vagabonde – vertoprax;
tête d'affiche – mashhur artist;
tête de boche – o'jar, eshakdek qaysar;
tête de bois – ifodasiz bo'zraygan qiyofa;
tête chou – xomkalla;
tête de fer – tosh kalla
tête à gifles – jirkanch bashara;
tête de pipe – 1. ifodasiz xunuk bashara; 2. kulgili qiyofa;

Xulosa va takliflar. Insonning tashqi ko'rinishini, axloqiy sifatlarini, xarakterini ifodalovchi birikmalarda rangni ifodalovchi *blanc, noir, rouge* sifatlarining va inson tana a'zolari nomlari bilan yasalgan birikmalarning ishtirok etishi fransuz va o'zbek milliy-madaniy tushunchalaridagi ayrim o'xshashliklar va farqlarni aniqlash imkoniyatini berdi. Maqolamizda 20 dan ortiq bunday konstruksiyali birikmalarni

aniqlab, leksik-semantik xususiyatlari va o'zbek tiliga o'g'irish imkoniyatlari aniqlandi. Bunda eng katta guruhni **ot + sifat konstruksiyali**, bosh komponenti *tête, main, oreille*, otlaridan yasalgan birikmalar bo'ldi. Shunday qilib malakaviy ishimizda 235 ta rangni va inson xarakterini, tashqi ko'rinishini ifodalovchi turli konstruksiyalardagi birikmalarni leksik-semantik tahlil qilishga harakat qildik.

Inson xakteri, tashqi ko'rinishi, axloqiy sifatleri kishining tana a'zolarining nomi bilan yasaluvchi ko'plab birikmalar orqali obrazli konnotatsiya qilinadi. Ulardan eng katta guruhni «tête» oti bilan yasaladigan ot+sifat konstruksiya tashkil qiladi. Maqolamizda inson xarakterini, axloqiy sifatlarini, tashqi ko'rinishini obrazli ifodalaydigan turli konstruksiyalardagi sifat birikmalari tahlil qilindi va ularning o'zbek tilida berilish yo'llari o'rganildi. Bunday tahlil rangni ifodalovchi sifatli birikmalarni, inson ta'nasi nomlari bilan yasaladigan sifatli birikmalar lug'atini tuzishda, har ikkala tildagi birikmalarning semantik, stilistik, pragmatik, kognitiv tahlil qilishda amaliy tavsiyalar vazifasini bajarishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Апресян Р.Г. Место моральных качеств в структуре нравственности // Моральные качества личности и основные аспекты их изучения. М., 1980. - с. 11-19.
2. Арутюнова Н.Д. К проблеме функциональных типов лексического значения // Язык и мир человека. М., 1998.
3. Балли Ш. Французская стилистика. М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1961. -394 с.
4. Гак В.Г. К диалектике семантических отношений в языке Принципы и методы семантических исследований. М.: Наука, 1976.,- с. 73 - 92.
5. Гак В.Г. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания // Семантическая структура слова: Психолингвистические исследования. М., 1971. - с. 78 - 96.
6. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. М.: Международные отношения, 1977.-264 с.
7. Гак В.Г. Этимолого-семантические поля в лексике // Филологический сборник.-М., 1995.-с. 107-117.
8. Новиков Ф.Н. Семантическое поле как фрагмент языковой системы // «Коллективная монография. Функциональная семантика. К 80-летию академика МАН ВШ профессора Льва Алексеевича Новикова». –М.: изд-во РУДН, 2011. – С. 143-152.
9. Почепцов О.Г. Языковая ментальность: способ представления мира // ВЯ.1990.№6.-с. 110-122.
10. Французско-русский фразеологический словарь Под ред. Я.И.Рецкера. Москва-1963. 788с.
11. Fransuzcha-o'zbekcha lug'at . Toshkent. 2006. 588 b.

Шахноза ЧОРИЕВА,

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети докторанти

E-mail: chorievash@mail.ru,

ЎЗИА катта ўқитувчиси, ф.ф.д. (PhD) Ў.Шакаров тақризи асосида

ARTISTIC AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE "IMAGE OF A WOMAN" BY RICHARD OLDINGTON AND VERA BRITTEN

Annotation

The article analyzes the artistic embodiment of the image of the English woman in the works of the famous English writer, poet Richard Oldington and Vera Britten in the literature of the Lost Generation. The author quotes from the letters and diaries of Richard Oldington and Vera Britten, as well as comments on the events and gives them a comprehensive assessment. The article gives us an opportunity to study the image of an English woman in the early twentieth century. The article explores the status of women in society, politics, the impact of violence and war, the mental state of people, and the issue of the younger generation in general.

Key words: artistic image, memories, English woman, lost generation, Vera Britten, Testaments of Youth.

ХУДОЖЕСТВЕННО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ «ОБРАЗА ЖЕНЩИНЫ» РИЧАРДА ОЛДИНГТОНА И ВЕРЫ БРИТТЕН

Аннотация

В статье анализируется художественное воплощение образа англичанки в творчестве известного английского писателя, поэта Ричарда Олдингтона и Веры Бриттен в литературе потерянного поколения. Автор цитирует письма и дневники Ричарда Олдингтона и Веры Бриттен, а также комментирует события и дает им исчерпывающую оценку. Статья дает нам возможность изучить образ англичанки начала XX века. В статье исследуется статус женщины в обществе, политика, влияние насилия и войны, психическое состояние людей и проблема молодого поколения в целом.

Ключевые слова: художественный образ, воспоминания, англичанка, потерянное поколение, Вера Бриттен, Заветы молодости.

РИЧАРД ОЛДИНГТОН ВА ВЕРА БРИТТЕН АСАРЛАРИДАГИ “АЁЛ ОБРАЗИ”НИНГ БАДИИЙ-ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Мақолада “Йўқотилган авлод” адабиётда таникли инглиз ёзувчиси, шоири Ричард Олдингтон ва Вера Бриттеннинг асарларида инглиз аёли образининг бадий мужассамлашуви таҳлили келтирилган. Муаллиф Ричард Олдингтон ва Вера Бриттеннинг хатлари ва кундаликларида иқтибослар, шунингдек воқеалар ҳақидаги шарҳларни ҳам беради ва уларга ҳар томонлама баҳо беради. Мақола бизга XX аср бошларида инглиз аёлининг қиёфасини ўрганиш имкониятини беради. Мақолада аёлларнинг жамиятдаги мавқеи, сиёсат, зўравонлик таъсири ва уруш, одамларнинг руҳий ҳолати ва умуман ёш авлод масаласи очиқ берилган.

Калит сўзлар: бадий образ, хотиралар, инглиз аёли, йўқотилган авлод, Вера Бриттен, Ёшлик васиятлари.

Кирриш. Бугунги кун юртимиз ҳаётида тарихий давр - халқимиз ўз олдига эзгу ва улуғ мақсадлар қўйиб, тинч-осойишта ҳаёт кечираётган, авваламбор ўз куч ва имкониятларига таяниб, демократик давлат ва фуқаролик жамияти куриш йўлида самарали натижаларни қўлга киритаётган бир даврдир. Биз ўз тақдиримизни ўз қўлимизга олиб, шу билан бирга, тараққий топган давлатлар тажрибасини ҳисобга олган ҳолда, мана шундай олижаноб интилишлар билан яшаётганимиз, бунда аёлларга бўлган юксак эҳтиром, уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш давлатимизнинг бош сиёсатига айланаётгани мамлакатимизда гуманизм ғояларини қарор топаётганидан далолат беради. Биз фарзандларимизнинг бахтли бўлиб яшаши учун бор куч ва имкониятларимизни сафарбар этаётган эканмиз, бу борада аёл-қизларимизнинг тарбияси, уларнинг ҳар жабҳада эркин фаолият юритиб фаровон яшаши масаласи, ҳеч шубҳасиз, бекиёс аҳамият касб этади. Зеро, аёлларга бўлган муносабат ҳар бир халқ ва миллатда ўзига хос қўриниш касб этади. Бу нафақат

ижтимоий ҳаётда балки адабиётда ҳам ўз аксини топган. Қайсики халқ ёки давр адабиёти бўлмасин аёл образи албатта ўша асарларда марказий ўринни эгаллайди.

Асосий қисм. Ҳаётнинг моҳиятини тушуниш ва тушунтиришда аёл образидан ҳам ёрқинроқ образ йўқлиги барча ёзувчилар учун сир эмас. Негаки, қайси асарда аёл образи бўлса, у ерда бола образи, муҳаббат, сеvgи ва барча инсоний туйғулар ҳамиша ёнма-ён қаламга олинади [1]. Аёлсиз буларнинг бари имконсиз нарсадир. Айниқса, бу кейинги давр ғарб адабиётида, хусусан “Йўқотилган авлод” номи билан тарихга кирган давр адабиётида чуқур акс этган десак, муболаға қилмаган бўламиз. Аёл образи турли бўёқларда Ричард Олдингтон ва Вера Бриттен асарларида ҳам ўз аксини топган. Мазкур ёзувчилар ўзларининг зиддиятларга бой тақдири ва ижоди билан бир вақтнинг ўзида ҳам сеvgи ўқиладиган, ҳам инкор қилинадиган юксак исътедод соҳиблари эди. Уларнинг ижоди ва ҳаёт йўли кўп бор таъкидлаб ўтилганидек маданиятлар алмашинуви, юксак илохий ҳисобланувчи

кадриятларнинг кадрсизланиши, фан ва ақл маҳсули деб қаралаётган бугунги кун утилитар прагматик ҳамда нигилистик дунёқараш шаклланаётган, инсонлар онги ва қалбида эътиқодий ҳамда мафқуравий жиҳатдан иккиланиш пайдо бўлган бир даврга тўғри келди. Инглиз адабиётида чуқур из қолдирган мазкур ёзувчилар ўзларининг дунёга машхур бир қанча роман, қисса ва ҳикоялари орқали турли қарама-қарши характерга эга аёл образларини ярата олганликлари билан бошқа ёзувчилардан том маънода фарқланадилар. Тўғри, Ричард Олдингтон ва Вера Бриттенгача бўлган ёки улардан сўнг келган ёзувчилар ҳам ўз асарларида аёл образини яратганлар, аммо ушбу икки ёзувчи улардан фарқли равишда аёл қиёфасида давр руҳининг ўзига хос чизгиларини аниқ ва равшан кўрсатиб бера олганликлари билан ажралиб турадилар. Ричард Олдингтоннинг “Қахрамоннинг ўлими” ва Вера Бриттеннинг “Ёшлик васияти” каби асарларида аёл образлари реализм ва психологизм билан бойитилгани бир томондан ёзувчиларнинг юксак маҳорати деб баҳоланса, иккинчи томондан ушбу образларнинг бадиий ўзига хослигини кўриш мумкин. Шу маънода олиб қараганда, аёл образи Ричард Олдингтон ва Вера Бриттеннинг бадиий-фалсафий дунёқарашда марказий ўринни эгаллайди.

Ричард Олдингтон ва Вера Бриттен ижоди мураккаб ва қарама-қаршиликларга тўла инглиз воқелигининг бадиий ифодаси ва нафақат унинг балки бутун инсониятнинг уруш ва қурбонликлар, бунда аёл тақдири акс этган XX аср ҳаётининг бадиий-фалсафий ечими сифатида намоён бўлди. Улар ўзларининг ҳаётлари мобайнида ҳам бу ишнинг амалий ифодасини намоён қилган. Ричард Олдингтон ва Вера Бриттен ҳам тинчлик ва осойишталик тарафдори бўлган. У нафақат инглиз миллати, балки умумжаҳон халқларининг тинч ва фаровон яшаши ҳамда аёлларнинг бахтли ва бахтсиз турли тақдирларидан том маънода қайғурган, буни ўз асарларида ифода эта олган ёзувчилардир. Ричард Олдингтон ва Вера Бриттен жамиятда аёлларни озодлик, эркинлик никоби остида ҳўрлаш ва камситишга қаратилган сохта вайронкор ғоялар сифатида танқидга олинадиган ҳамда урушларнинг келиб чиқишига сабаб бўлган турфа таълимотлар билан сира келиша олмаган. Шунинг учун ҳам ёзувчилар ўз асарларида аёл қахрамонлар тақдири орқали воқеликка ўз муносабатларини ифодалаб беришнинг бадиий воситаси сифатида қараганлар.

Ричард Олдингтон ва Вера Бриттен асарларидаги аёл образларининг бадиий ўзига хослиги шундаки, биринчидан, улар қахрамонлари характери қандай бўлишидан қатъий-назар аёл образлари орқали Уйғониш давридан бошланиб XX асргача давом этган гуманизм ғояларини ўзига хос тарзда синтез қила олдилар. Уларнинг асарларида романтизм, Достоевский ва Ницшеларнинг инсон моҳияти, унинг камолоти, характерлардаги ички зиддиятлар ўзига хос тарзда қайта ишланади. Ричард Олдингтоннинг “Қахрамоннинг ўлими” ва Вера Бриттеннинг “Ёшлик васияти” каби асарларида аёлларнинг ёрқин образлари фикримизнинг яққол ифодасидир. Иккинчидан, Ричард Олдингтон ва Вера Бриттен ўз асарларида аёл образлари орқали инсон тақдирини бадиий тасвирлашнинг адабиётда янги аифода усулини киритди. Яъни Ричард Олдингтоннинг “Қахрамоннинг ўлими” ва Вера Бриттеннинг “Ёшлик васияти” каби асарларида ўз қарашларини ўз даврида ғарбда машхур бўлган фалсафа, санъат, адабиёт, психология соҳаларини мужассамлаштирган бадиий

герметизм оқими ғояларига таяниб баён этдилар. Уларнинг бу борадаги ишларида аёл образи воситасида инсоннинг ички дунёси – онг ости қисми орқали раамланади. Бу тушунчалар орқали эса биз юкорида таъкидлаб ўтган Уйғониш давридан тортиб XX асргача бўлган гуманистик қарашлар билан боғлиқ муаммоларга ечим беришга уринадилар. Қайсидир маънода, уларнинг асарларини мутаола қилганимизда бу жиҳатларга эътибор бермаслигимиз мумкин. Аммо, асарларнинг ички моҳиятига кириб борилганда ташқаридан қаралганда кўринмайдиган, сезилмайдиган ғоялар оқимига кириб борилади. Хусусан ўқувчи томондан эътиборсиз қаралган аёл образлари ёзувчилар томонидан улкан муаммоларнинг ечими калити сифати очиклаб берилади. Учинчидан, Бугунги глобал инқирозлар, аёл-қизлар дискриминацияси авж олаётган ҳамда республикамизда олимларимиз томонидан шундай ғоявий таҳдидлар таъсирига тушиб қолмаслик чора – тадбирлари изланаётган бир пайтда Ричард Олдингтон ва Вера Бриттеннинг ижоди ва бадиий дунёқараш тадқиқи ғоят долзарб саналади. Негаки Ричард Олдингтон ва Вера Бриттен дунёқарашлар, кадриятлар ва маданиятлар алмашинуви даврида яшаган бўлиб, ҳар икки давр дунёқараш кураши ўртасида қолган инсон қиёфасини аёл образлари орқали таҳлил қиладилар ҳамда бу зиддиятларни ҳал қилишга оид ўзига хос ечимлар беришга уринадилар.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, Ричард Олдингтон ва Вера Бриттен асарларидаги аёл образларининг бадиий ўзига хослиги доирасидаги турли баҳсли жиҳатларни тушунтириш кўпёқлама танқидий ёндашувни талаб қилади. Ёзувчилар профессионал адабий давраларга модернизм Европада мукамал шаклланиб бўлишидан олдинроқ кириб келди. Шунинг учун Ричард Олдингтон ва Вера Бриттеннинг ижоди ва бадиий дунёқараш реалистик деб баҳоланиши ҳам бежиз эмас. Айниқса уларнинг асарларидаги аёлнинг бадиий қиёфаси ижтимоий қиёфаси билан реалистик бирлаштирилган. Бу уларнинг барча асарларини ҳам диққат билан ўрганиш заруратини туғдиради.

Адабиётшунослар ёзувчиларнинг ижодий наворлигига алоҳида эътибор қаратиб, уларнинг ижодини эски кадриятлар кадрсизланиб янги кадриятлар шаклланаётган, бошқача қилиб айтганда хаосдан космосга ўтилаётган бир даврда вужудга келганлигига урғу беришади [2]. Адабий танқидчилар Ричард Олдингтон ва Вера Бриттеннинг илк асарлари реалистик руҳда ёзилганлиги, кейинчалик эса уларнинг ижодий тафаккури аста секинлик билан модернизм сари йўналганлигини, шу сабаб уларни Кафка, Камью, Хемингуэй каби ёзувчилар билан қиёсий ўрганилиши лозимлигини айтиб ўтадилар. Ёзувчиларнинг дунёқараш тизими, оригиналлиги, асарларидаги аёл образи орқали бутун инсон моҳиятини гавдалантириши билан бутун дунё, хусусан инглиз зиёлилари ва мутафаккирлари эътиборини ўзига тортди. Лекин бугунги кунгача Ричард Олдингтон ва Вера Бриттен асарларидаги ҳар бир аёл образининг бадиий ўзига хос хусусиятлари дунёқараш бирёқлама тарзда ўрганилган. Айниқса бу ҳол унинг юксак романнавислик маҳорати билан боғлиқ.

Ричард Олдингтон ва Вера Бриттеннинг ижодда тадқиқотчиларнинг гувоҳлик беришича аёл образларини тасвирида бадиий поэтик руҳ устунлик қилади. Айниқса “Қахрамоннинг ўлими” ва “Ёшлик васияти” асарларида кўпроқ намоён бўлган [3]. Мазкур асарларда оз бўлсада ёлғизлик, норозилик, инсон олдида турувчи танловга

қаршилик кайфияти сезилиб туради. Эътибор берадиган бўлсак, Ричард Олдингтон ва Вера Бриттеннинг илк циклик ҳикояларида ҳам ўша тенденция давом этиб инсон концепцияси ва аёл образига эътибор қаратади. Аммо ҳар икки ёзувчилар ҳам инсон моҳиятини тушунишда ва жамиятнинг асл қиёфасини тиклашда аёл образидан моҳирона фойдаланганлиги, уларнинг бу борадаги ижодий ўхшаш жиҳатлар мавжудлигини кўрсатади.

Ричард Олдингтон ва Вера Бриттен асрларида акс этган аёл образлари инсон қалбидаги барча ёрқин нарсаларнинг жонкуяр эгаси, ҳамма жойда осонгина ин қурадиган ёвузлик билан башафкат тарзда курашувчи қаҳрамоннинг сифатида ҳам намоён бўлади. Қолаверса, ушбу ёзувчилар яратган аёл образининг бадий ўзига хослиги ҳам шунда эди. Ушбу аёл образлари орқали ёзувчилар ўз даври муаммоларини ҳал қилар экан инсон ва унинг виждонини асосий мезон қилиб оладилар. Улардаги аёл образи қандайдир даъватлар ёки бақир – чақирлар эмас, виждонли, эзгу ўзининг ва бошқаларнинг ички дунёсига яқинроқ бўлишга чорлар эди. Ричард Олдингтон ва Вера Бриттен ҳеч нарсага жим қараб туролмайди, улар учун таъқиқланган мавзулар йўқ, ҳеч нарсага табу қўймайди, у китобхонни ўзи билан билимнинг чуқур, айланма ва чалқаш йўлларида олиб ўтади, лекин ҳар сафар ҳақиқатга элементар ва оддий ҳолда етиб келади, олам зарурати эса муҳаббатда, ўзаро тушуниш, ҳаёт ва ерга боғлиқликдадир.

Ричард Олдингтон ва Вера Бриттен асарларидаги аёл образини таҳлил этар эканмиз қуйидаги асосий хулосалар келиш мумкин. Ричард Олдингтон ва Вера Бриттен асарларидаги аёл образлар уларнинг дунёқараши ва ижоди унинг мураккаб ҳаёт йўли ва кечинмаларининг маҳсулидир. Шунингдек, уларнинг ижод маҳсулларида XX асрнинг ижтимоий-сиёсий воқеалиги, глобал характер касб этаётган маънавий таназул олдидаги тушкунлик ҳолатининг рамзий белгилари акс этган [4]. Ричард Олдингтон ва Вера Бриттен ўз шахсий ҳаётида психологик инқироз ва ижод симбиозининг ўзига хос терапиясини босиб ўтди. Уларнинг оилавий мушкул вазияти ва ижодкорлик даҳоси ижод йўлида янги феноменал тенденцияга эга бўлган йўналишнинг вужудга келишига олиб келди.

Хулоса. Адибларнинг ижодида аёл шахсига нисбатан турли хил нуқтаи-назарлар, фалсафий мулоҳаза ҳамда қарама-қарши кутбларнинг ўзаро гармонияси усталик ва юксак маҳорат билан акс эттирилганлиги туфайлиги улар урушдан сўнг Европа ва АҚШ ёшларининг ва китобхонларининг энг севиб ўқилувчи муаллифига айланди. Чунки улар икки дунёқараш, икки маданият алмашинуви даврларида яшаган бўлиб, айни замон ёшларини қийнаган муаммоларни ўзларининг асарларидаги аёл образлари орқали акс эттира олганликлари билан алоҳида аҳамиятга эга ёзувчилар ҳисобланадилар.

АДАБИЁТЛАР

1. Алексеев Н. Заметки к соотношению мыследейтельности и сознания // Вопросы методологии. - 1991. - №1. - С. 3-8.
2. Сорокин Ю.А. Марковина И.Ю. Национально-культурная специфика художественного текста. - М., 1989. - 87 с.
3. Головань Олег Валерьевич. СЕМАНТИКО-АССОЦИАТИВНАЯ СТРУКТУРА КОНЦЕПТА "ВОЙНА" (НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Р. ОЛДИНГТОНА И В.М. ГАРШИНА). Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Барнаул. 2003. С. 38
4. Richard Aldington "Death of hero". — Moscow, 1985. С.51
5. Волков И.Ф. Теория литературы: Учеб. пособие для студентов и преподавателей. М.: Просвещение; Владос, 1995. 256 с
6. Brittain Vera. Testament of Youth. New York: The MacMillan Company, 1933. 661 p
7. Козеняшева Л.М. Лингвопоэтические средства создания образа слуги в английской литературе XIX-XX веков: дисс. ... канд. филол. наук. Самара, 2006. 192 с
8. Головань Олег Валерьевич. Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Барнаул. 2003. С. 38
9. Bergonzi.V. The Turn of a Setц I V.Bergonzi. - L.,1973. - P. 143.
10. Smith R.E. Richard Aldington / R.E.Smitli. - Boston, 1977. - P. 263
11. Гиль О.Л. Документально-художественные биографии в творчестве Р.Олдингтона: книги о писателях: Дисс канд. филол. наук / О.Л. Гиль. - СПб., 1996
12. Кабанова И.В. Английский роман тридцатых годов / И.В.Кабанова. - Саратов, 1999.-С. 12.

Arofat SHORASULOVA,
O‘zMU, Xorijiy filologiya kafedrasida o‘qituvchisi

EXPRESSING OF TIME WITH NAMES OF “HUMAN CONDITION AND ITEM” IN TURKISH AND UZBEK LANGUAGES

Abstract

For the time being, owing to the developments in linguistics and scientists’ great effort a number of topics are being discussed in linguistics sphere. Especially, expressing time in what cases and methods is one of the actual research topics. This article analyzes expressing of time with names of “human condition and item in Turkish and Uzbek languages and gives examples to the similarities and differences of those languages.

Key words: time, human condition, thing-item, express, visual means.

ВЫРАЖЕНИЯ НАЗВАНИЯ "СОСТОЯНИЕ ЧЕЛОВЕКА И ВЕЩЬ" В ТУРЕЦКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ ЧЕРЕЗ ВРЕМЕНИ

Аннотация

На сегодняшний день из-за ряда разработок в лингвистике и широкой деятельности ученых в этой области исследуется множество тем. В частности, как и с помощью каких методов выражается время, остается одной из актуальных тем в лингвистике. В этой статье будет проанализировано, как время выражается в именах людей и вещей в турецком и узбекском языках, принадлежащих к тюркской языковой семье, и будут приведены примеры различных и похожих аспектов.

Ключевые слова: время, состояние человека, вещь-предмет, выразить, изобразительные средства.

TURK VA O‘ZBEK TILLARIDA “INSON HOLATI VA NARSA-BUYUM” NOMLARI ORQALI VAQTNING IFODALANISHI

Аннотация

Bugungi kunga kelib, tilshunoslikdagi bir qator rivojlanishlar va olimlarning keng faoliyati sababi ushbu sohada ko‘plab mavzular tadqiq qilib kelinmoqda. Ayniqsa vaqtning qay tarzda va qanday usullar orqali ifoda etilishi tilshunoslik doirasida aktual mavzulardan biri bo‘lib turibdi. Ushbu maqola turkiy tillar oilasiga mansub turk va o‘zbek tillarida vaqtning inson holati va narsa-buyum nomlari orqali qay tarzda ifoda etilishini tahlil qiladi va o‘ziga monand farqli va o‘xshash jihatariga misollar ham keltirib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: vaqt, inson holati, narsa-buyum, ifodalamoq, tasviriy vositalar.

Kirish. Ma’lumki, vaqt inson uchun eng katta qiymatga ega, qaytarib bo‘lmaydigan hodisadir. Vaqtning qay tarzda ifodalanishi ko‘plab tahlil etilgan. Ayniqsa vaqt iborasi xususida ko‘plab chog‘ishtirma tadqiqotlar olib borilgan, sababi bu ibora turli tillarda turlicha ko‘rinish va iboralar orqali ifodalanadi. Chog‘ishtirma tadqiqotlar mobaynida chog‘ishtirilayotgan tillardagi vaqt iborasi borasidagi farqli va o‘xshash jihatlarga urg‘u beriladi. Vaqtning inson holatidan (yoshidan, fe‘l-atvoridan, mansabidan kabi) kelib chiqqan holatda va narsa-buyumlar orqali ifoda etilish yo‘llari bayoni hamisha dolzarb bo‘lib kelgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Vaqtning tilshunoslikda, qolaversa, og‘zaki nutqda qay tarzda ifodalanishi xususida ko‘plab tadqiqotlar olib borilgani sababli, shu mavzu bo‘yicha ko‘plab ilmiy ishlar va adabiyotlarga ro‘baro‘ kelasan kishi. Olimlarning semasiologik tadqiqotlar asosi bo‘lgan “tilning ichki shakli”ni tushunishga urinishlari, tilni har tomonlama va turlicha munosabatlarda o‘rganishlari mazmuniy maydon tushunchasining yuzaga kelishiga asos bo‘ldi. Natijada, V.Gumboldtning “ichki shakl” ta’limotini L.Vaysgerber va Y.Trir tushunchaviy tomondan, G.Ipsen va V.Portsig so‘zlarning mazmuniy guruhi hamda sistemasi tarafdin, F.Dornzayf va Vartburg esa tilning lug‘at tarkibiga xos predmetlilik va tushunchalar guruhi nuqtai nazaridan rivojlantirdilar. “Inson umri” nomi ostida “Turk tili izohli lug‘ati”dan topilgan misollar: “biologik”, “psixologik” va

“ijtimoiy vaqt” guruhlariga toifasiga bo‘lindi. Shunga ko‘ra aytish mumkinki, “vaqt” serqirra xususiyatga ega bo‘lib, birgina insonning umri, hayoti, kundalik turmushi, ta’lim olishi, ish faoliyatigina emas, shuningdek, jamiyatda tutgan o‘rnini belgilashda ham faol ishtirok etadi. “O‘zbek tili izohli lug‘ati”da “vaqt” mazmunini anglatuvchi so‘z birikmalari belgi, xususiyat, rang, holat va vaziyat kabi obrazli vositalar yordamida ifodalangan. Ushbu leksemalar turk xalqi turmush hayoti uchun xarakterli bo‘lib, ular tabiat hodisasi, oy nomi va kun qismini ifodalovchi “vaqt” tushunchasining leksik-semantik maydonini hosil qiladi. Ushbu so‘z birikmalari 3 guruhga bo‘linib, tahlil jarayoni amalga oshirilishiga asos bo‘lib xizmat qildi. Bir so‘z bilan aytganda vaqt ifodalanishi xususid ko‘plab asarlarni, adabiyotlarni tahlil etishimiz mumkin, sababi bu mavzu keng ko‘lamda tadqiq qilingan dolzarb mavzudir.

Tadqiqotlar metodologiyasi. “Inson holati va narsa-buyum” nomlari orqali tasvirlangan obrazli vaqt birikmalari ham lug‘at tarkibidan joy olgan.

Misollar tahliliga e’tiborimizni qaratadigan bo‘lsak, “kocakari so‘g‘u” so‘z birikmasi “bahorning ma’lum bir kunlarida bo‘luvchi sovuq havo” mazmunini ifodalaydi. Birikma tarkibidagi “kocakari” leksemasi “keksa ayol; argo. Ona; keksayish; maj. qo‘pol, tajang, janjalkash, ko‘rimsiz qari ayol” kabi salbiy bo‘yoqlarni berib, deraza oynalarini muzlatib, odamning jon-jonidan o‘tib ketadigan qahraton sovuq, “ayamajiz” ma’nosida qo‘llaniladi.

“Kız kuruşu” soʻzi “*turmushga chiqmagan qari qiz*” maʼnosini anglatib, lugʻatda berilgan maʼnosiga koʻra “masharalash” maqsadida ishlatiladi. Ushbu leksema orqali insonning jamiyatdagi ijtimoiy darajasi, yoshi metafora usuli yordamida koʻrsatildi. Soʻzlarni alohida koʻrib chiqadigan boʻlsak, “kız” ot soʻz turkumiga oid boʻlib: “*qiz farzand; bokira; turmushga chiqmagan qiz; qiz surʼatli qaria*” va hakoza maʼnolarni anglatadi. “Kuru” soʻzi esa sifat turkumiga xos boʻlib: “*quruq, nam boʻlmagan; yogʻingarchiliksiz yoki oʻsimlik oʻsmaydigan; keyinroq ishlatish uchun atayin qurutilgan; soʻligan, qurigan (oʻsimlik); maj. oriq, ozgʻin*” va boshqa bir qator maʼnolarni oʻzida jamlab keladi.

Yigʻilgan leksemalar arxaik, diniy, shevaga xos, geografik nom, tarixiy, sport, dengizchilik, astronomiya, meteorologiya, geologiya, taʼlim, yuridik va tibbiyot sohalariga oid atamalarini oʻzida mujassam etadi. Arab tilidan kirib kelgan leksemalar lugʻat tartibidagi oʻzlashma soʻzlarning eng katta hajmini tashkil etib, undan keying oʻrinlarda fors, fransuz, italyan, ingliz, lotin, yunon va mogʻul tillaridan olingan soʻzlarning turk tili xazinasini boyitishdagi oʻrni beqiyos ekanligiga guvoh boʻlishimiz mumkin. Ular asosan ot, ravish va sifat kabi uch mustaqil soʻz turkumlari doirasiga mansub boʻlib, otlar maʼlum bir vaqt oraligʻini nomlaydi va bu orqali zamoni qandaydir maʼnoda “predmetlashtiradi”; ravishlar vaqtda lokallashuv yoki ish-harakat, jarayonning kechishi haqida belgi beradi; sifatlar predmet yoki jarayonning vaqt bilan aloqador belgisiga ishora qiladi.

Tahlil va natijalar. “Kara koca” birligi shevaga xos soʻz hisoblanib, “*sochiga oq tushmagan keksa erkak*” maʼnosini anglatadi. Sinekdoxa usulida yasalgan mazkur birikmada, birgina sochning qoraligiga nisbatan butun boshli odam “kara” (qora) rang bildiruvchi leksema orqali tasvirlanadi. Shu bilan birga, insonning biologik soatini ham koʻrsatib keladi.

Shuningdek, insonning tana aʼzolari vositasida yasalgan koʻchma maʼnoli soʻz birliklari ham “vaqt” maʼnosi doirasida qoʻllaniladi. Xususan, “*hafta boshi*” (haftaning ilk kuni) va “*saat boshi*” (har soatning ilk daqiqalari) kabi birikmalarda “*baş*” soʻzi odam boshini emas, balki boshlangʻich vaqt tushunchasini bildiradi.

“Gündüz gözüyle” leksemasi “*kunduzi vaqti, quyosh nurlari ostida hamma narsa ochiq-oydin koʻrinadigan vaqt*” maʼnosini anglatib, obrazli tasvirga insonning koʻrish organi-“göz” asos qilib olingan.

Narsa-buyum nomi orqali vaqtning obrazli tasviri quyidagi misollarda berib oʻtiladi. “*Cicim ayı*” soʻz birligi “*asal oyi, yangi oila qurilgan vaqtlar; har qanday ishning boshlanish vaqti, ilk paytlari*” degan maʼnoni anglatib, “*cicim*” soʻzi “*ensiz shaklda toʻqilgan matolarni yonna-yon qoʻshishdan hosil boʻlgan, parda yoki dasturxon sifatida ishlatiladigan naqishli yupqa gilam*” tushunchasini ifodalaydi.

“*Orak ayı*” soʻzi ot soʻz turkumiga mansub boʻlib, shevaga xos leksema. “*Orak*” soʻzi “*yarim doira shaklidagi yassi, ensiz va oʻtkir metal pichoq hamda sopdan iborat boʻlgan ekin oʻruvchi asbob; ekin oʻrish vaqti; ekin oʻrish ishi*” kabi maʼnolarni bildiradi. “*Ay*” soʻzi esa “*ketma-ket kelgan ikki yangi oy orasida oʻtgan vaqt; yilning oʻn ikki oyining har biri; oynning maʼlum bir kunidan kelgusi oynning aynan mana shu kuniga qadar ketgan yoki taxminan 30 kun sifatida qabul qilingan muddat*” ni anglatadi. Bu ikki leksema oʻzaro birlashib “*orak ayı*”, yaʼni “*iyul*” oyi maʼnosini bermoqda. Aynan, iyul oyida dehqonlarning yigʻim-terim

ishlari, yerni shudgorlash, kuzga tayyorgarlik koʻrish kabi yumushlari yanada koʻpayib, barcha qoʻlida oʻroq bilan ishga tushib ketadigan vaqt boʻlganligi uchun ham iyul oyi “oʻroq oyi”ga qiyoslangan.

“*Paça günü*” soʻz birikmasi shevaga xos leksema boʻlib, “*son goʻshtidan qilingan shoʻrva ziyofati oʻtkaziladigan toʻydan keyingi kun*” degan maʼnoda ishlatiladi. “*Paça*” soʻzi “*shim, shalvar va boshqa kiyimlarning oyoq chiqadigan pastki qismi; qassoblik hayvonlarining son goʻshti; son goʻshtidan qilingan shoʻrva*” singari maʼnolarni beradi. Bu kunning oʻzgacha tomoni ham, aynan, son goʻshtili shoʻrva ziyofati boʻlganligi uchun “*shoʻrva kuni*” deb nomlab qoʻyilgan.

Xulosa va takliflar. “Vaqt” tushunchasining leksik-semantik maydoni: “*Inson umri*”ni ifodalovchi leksemalarning semantik maydoni”; “*Davrni oʻlchovchi leksik birliklar tahlili*” va “*Siklik vaqtni ifodalovchi semantik qatlamlar tahlili*” kabi 3 ta katta guruhga boʻlindi. “Biologik soat” guruhi, asosan, insonning yosh davrlari, biologik va jismoniy oʻzgarishlari borasidagi vaqt maydonini hosil qiluvchi leksemalar yigʻindisidir. “Ijtimoiy vaqt” guruhi doirasida: *taʼlim bilan bogʻliq ijtimoiy vaqt, mehnat faoliyati bilan bogʻliq ijtimoiy vaqt va ijtimoiy daraja* kabi maʼnolar maydoni hosil boʻldi. “Davr” makromaydonini tashkil etuvchi quyidagi guruhlar aniqlandi: “*Davriy vaqt*”, “*Bayram nomlari*”, “*Oy*”, “*Kun*”, “*Kun qismlari*” va “*Vaqt oʻlchov birliklari*”. “Bayram nomlari” deb nomlanuvchi leksemalar oʻz xususiyatiga koʻra 3 ta guruhga boʻlib oʻrganildi: *rasmiy, diniy va kundalik (ijtimoiy) bayramlar*. Toʻplangan misollarni tahlil qilish jarayonida oylar ikki xususiyatiga koʻra nomlanganligiga eʼtiborimizni qaratdik. Oylarning nomi ham, yilning qaysi vaqti kelishi ham xilma-xillik kasb etishiga koʻra, ular “qamariy oylari” va “kalendar taqvim oylari” deb atalgan guruhlarga boʻlinadi. Natijada, qamariy hamda kalendar taqvimlarida oy nomlarining koʻpchilik qismi bir necha nomlar bilan yuritilishi aniqlandi. Bunga sabab, ularning arab tilidan oʻzlashganligi va yillar oʻtgan sayin oʻzlashma soʻzlarni turkchallashtirish siyosatining keng koʻlamda amalga oshirilganligi mahsulidir, deb aytilish mumkin. “Soat” tushunchasi oʻylab topilmagan, qadimgi zamonlarda yashagan odamlar, vaqtni kunning chiqishi, botishi, umuman olganda, kun va tunning holatiga, tabiatdagi oʻzgarishlarga, yil fasllariga qarabgina aniqlashgan. Ana shundan kelib chiqib, kun qismlarini anglatuvchi leksemalar lugʻat tarkibini boyita boshlagan. Kunning turli qismlarini ifodalovchi bir qancha leksemalar oʻzining keng koʻlamligi va ayni bir vaqtni ifodalovchi soʻzlar oʻzining keng sinonimik qatoriga ega ekanligi bilan ham ajralib turadi. “Davr”ni oʻlchovchi leksemalar: bayram, oy nomlari, kun, kun qismlari va vaqt oʻlchov birliklari ham ketma-ketlik, ham takrorlanuvchanlik xususiyatiga ega ekanligi maʼlum boʻldi. “Tabiat hodisalari”ni ifodalovchi leksemalarning asosiy qismi “shamol, boʻron” maʼnolarini oʻzida aks ettiradi. Ular Turkiya iqlim sharoiti, mamlakat hududlarining xususiyati, yil fasllari, yer sharining qaysi tarafidan esayotganligi va boshqa xususiyatlarni oʻzida jamlaydi. “Vaqt” maʼnosini anglatuvchi soʻz birikmalarida qishning qaxraton sovuqligi, qish faslidagi kuchli boʻronlarning “kara” (qora); yozning jazirama issiqligi, havo haroratining yuqoriligi “kızıl” (qizil) rang bildiruvchi leksemalar orqali ifodalanishi turk tili stilistikasining oʻziga xosligidan dalolatdir. Turk va oʻzbek tillarida “vaqt” tushunchasining obrazli tasviri “inson holati va narsa-buyum” nomlari orqali ifodalangan leksemalar misolida tahlil qilindi.

ADABIYOTLAR

1. Shomaqsudov A., Rasulov I., Qoʻngʻurov R., Rustamov H. Oʻzbek tili stilistikasi. – Toshkent.: 1974. 236 b.

2. Qo'chqortoyev I.K. So'z ma'nosi va uning valentligi. – Toshkent, 1977. – B. 25-31
3. Qo'ng'urov R. O'zbek tilining tasviriy vositalari. – Toshkent.: Fan, 1977. – B.
4. Shomaqusudov A. va boshqalar. O'zbek tili stilistikasi.- Toshkent: Fan, 1983.
5. Abduvaliyev M. To'siqsizlik maydoni va uni tashkil etuvchi sintaktik birliklar. // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1988. –№4. B.62–66
6. Rasulov R. O'zbek tilidagi holat fe'llari va ularning obligator valentliklari.– Toshkent: Fan,1989. – 145 b.
7. Hilmi Ziya Ülken. Bilim Felsefesi. Ülken Yayınları. İstanbul, 1983.– S.43.
8. Jangabilova Z., Hamitova E. Türk ve kazak dillerinde fiil kökenli antroponimlerin leksik-semantik özelliği. // Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Ankara, 2000. – S.50-62
9. Cumakunova G. Türk dillerinin yapısal ve semantik farklılıklarının örneği olarak birleşik fiiller. Ankara, 2005. – S.369-380
10. Özkan Öztekten. Türk dilinde güne bağlı zaman sözleri. Ankara, 2007. – S.347-358.
11. Lamiye Vagifkizi. Çağdaş türk ve azerbaycan dillerinde kullanılan öztürkçe kelimelerin leksik-semantik özellikleri. Bakû. 2008. – 5 s.
12. Murat Uluoğlu. “Kalaç” kelimesinin turkcede ve rusçada leksiksemantik özellikleri ve kullanım alanları. Ankara. 2010. – 10 s.
13. Aynur Yetmen. Zamanın felsefi temelleri üzerine bir inceleme. Doktora Tezi. Ankara. 2014. – 223 b.

УДК: 821,2(139,6)

*Алижон ЭСАНОВ,
Термиз давлат университети мустақил тадқиқотчиси
E-mail: alijon.tersu@mail.ru*

ТерДУ доценти, ф.ф.н. Р. Мустафоқуловнинг тақризи асосида

UZBEK CHILDREN'S SEASONAL CEREMONY SONGS RELATED TO THE HJRI-LUNAR CALENDAR

Abstract

This article analyzes the peculiar features, text structure, features that make up the image, poetic properties, goals and objectives of the seasonal ritual songs "Yo Ramazon", "Barot Keldi", "Boychechak" associated with the solar and lunar calendar. When studying the meaning of the above ritual songs revealed by cheerfulness, at the request of such qualities as family happiness, making wishes for guidance, wishes for a child to be born in the family and other rituals. Also, the article examines the works of scholars - folklorists and directly collected materials on folklore.

Key words: ceremony, song, folklore, Ramadan songs reciters, beginning, calendar.

УЗБЕКСКИЕ ДЕТСКИЕ СЕЗОННЫЕ РИТУАЛЬНЫЕ ПЕСНИ, СВЯЗАННЫЕ С ЛУННЫМ КАЛЕНДАРЁМ ХИДЖРЫ

Аннотация

В данной статье анализируются своеобразные особенности, текстовые строения, особенности и черты в ходящие в состав образа, поэтические свойства, цели и задачи сезонных обрядовых песен и «Ё рамазон», «Барот келди», «Бойчечак», связанные с солнечным и лунным календарем. При изучении смысла вышеуказанных обрядовых песен выявлено их жизнерадостность, по желания в них таких качеств как семейное счастье, загадание желаний наставления, по желания чтобы в семье родился ребёнок и други человеческие качества. Также в статье исследованы труды учёных – фольклористов и непосредственно собранные и ми материалы по фольклору.

Ключевые слова: ритуал, песня, фольклор, песни рамазана, зачин, календарь.

ХИЖРИЙ-ҚАМАРИЙ ТАҚВИМ БИЛАН БОҒЛИҚ ЎЗБЕК БОЛАЛАР МАВСУМИЙ МАРОСИМ ҚЎШИҚЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада хижрий-қамарий тақвим билан боғлиқ «Ё рамазон», «Барот келди», «Бойчечак» мавсумий маросим қўшиқларининг ўзига хос хусусиятлари, матн тузилиши, образлар таркибига кўра ўхшаш жиҳатлари, поэтик хусусияти, мақсад ва вазифалари таҳлил қилинган. Юқорида келтирилган мавсумий маросим қўшиқларини таҳлил қилиш, ўрганиш жараёнида бу қўшиқларнинг ҳаётбахшлигини кўрсатувчи энг муҳим белгилари ҳар бир оилага қутлов, яхши ниятлар тилаш, дуо, фарзанд тилаш каби асосий тилақларни ифодалайдиган сифатлари ўрганилди. Унда фольклоршунос олимларнинг илмий ишлари ва бевосита тўплаган фольклор материалларимиз асосида қўйилган муаммо тадқиқ этилди.

Калит сўзлар: маросим, қўшиқ, фольклор, рамазончилар, бошлама, тақвим.

Халқимизнинг маданиятини, тарихини ўрганишга манба бўлиб хизмат қилувчи ўзбек болалар мавсумий маросим қўшиқларининг ўрни бекиёсдир.

Аждодларимиз тамонидан яратилган тақвим билан боғлиқ «Ё рамазон», «Барот келди», «Бойчечак» каби болалар мавсумий маросим қўшиқлари ҳам миллий кадриятларимиз хазинаси ҳисобланди.

XX асрнинг бошларига қадар ўзбек халқи ҳам вақт ҳисобини юритишда бошқа йил ҳисоблари билан биргаликда хижрий-қамарий тақвимдан кенг фойдаланиб келган. Халқимиз орасида қамарий йил ҳисоби кенг қўлланилганлиги натижасида тақвим фольклорининг бир қатор жанрлари келиб чиққан. Тарихан ўзбек тақвим фольклорининг жанрлар таркибида мавжуд бўлса-да, бугунги кунда, асосан, айрим қўшиқлар ҳолидагина сақланиб қолган жанрлардан бири «Барот келди»дир.

Фольклоршунос М.Жўраевнинг маълумот беришича, хижрий-қамарий ҳисоб бўйича саккизинчи ой-шаббоннинг ўн тўртинчи куни «Барот» деб аталади. Халқ орасида «барот кечаси» номи билан атаб келинган бу оқшомни қадимда ўлкамиз мусулмонлари мўътабар ҳисоблаб, алоҳида диний байрам сифатида нишонлашган [1]. Бу кун гуноҳлардан покланиш, тозариш, руҳан

янгилаш куни саналган. Бугунги кунда айрим қўшиқлар ҳолида сақланиб қолган «Барот келди» маросим қўшиқлари тарихан ўзбек тақвим фольклори жанрлари таркибида мавжуд бўлган. Ушбу маросимда катталар ва болалар томонидан мавсумий маросим қўшиқлари айтилган.

«Барот кечаси» бекалар ҳамма идиш-товокларни ювиб тозалашган, хонадонларда чўзма, чалпак, бўғирсоқ ва турли хил ширинликлар пиширилган. Тайёрланган пишириклар кўни-қўшнилар, қариндош-уруғларга улашилган. Оқшом тушгач, болалар уйма-уй юриб, «Барот келди» деб номланган анъанавий қўшиқни ижро этиш орқали маҳалладошларини муборакбод этганлар:

Барот келди, билдингизми?

Субҳидамда турдингизми?

Субҳидамда тура солиб,

Идиш-товоқ ювдингизми?

Барот келди, билдингизми?

Бизга чалпак қўйдингизми? [1]

Хонадон бекалари ўзлари пиширган неъматлар билан болаларни сийлаганлар, уларга ҳар хил совғалар беришган.

Бугунги кунда “Барот келди” маросимини ўтказиш зарурият қолмагач, “Барот кечаси”да бажариладиган анъанавий удумлар унутилиб кетган. Келиб чиқиш тарихи ва анъанавий ижро ўрнига кўра, маросим фольклори намунаси ҳисобланган “Барот келди” кўшиғи кейинчалик болалар фольклори намунасига айланган.

М.Алавия “Барот келди” кўшиғи мавсумий маросим фольклори намунаси эканлигини ва шу ойда болалар баъзан катталар томонидан оқшом тушиши билан эшикма-эшик юриб кўшиқ айтишганини қайд этган. [2]

Ўлкашунос Н.Будзинский томонидан тошкентлик болалардан эзиб олган “Барот келди” мавсумий маросим кўшиғи 1910 йил “Средняя Азия” журналида чоп эттирилган. У “Барот келди” маросими ҳақидаги баъзи маълумотларни келтириб ўтган:

Ой, ой, барот ой,
Барот келди, билдингизми?
Идиш-товок ювдингизми?
Уни ювган жойингизда,
Дуо-такбир қилдингизми?
Мўнди -мўнди, қора мўнди,
Қора сувга юмаланди,
Қайчи – қайчи, пўлат қайчи,
Пўлат қайчи, қўлимни кесди,
Муллабаччалар йўлимни тўсди,
– Қаққа борасан?
– Токқа бораман.
– Тоғда нима бор?
– Бор бўлса савоб,
– Йўқ бўлса жавоб [3].

М.Пирматова томонидан маросимнинг келиб чиқиш тарихи ва унда ижро этиладиган халқ кўшиқларнинг бадиияти тадқиқ этилган [4].

Маълумки, қамарий йил ҳисобида тўққизинчи ой – рамазон мусулмон мамлакатларида рўза тутиладиган табаррук ой сифатида қадрланади. Барча мусулмонлар учун азиз ва муқаддас ҳисобланган бу ой давомида шариятга кўра, мусулмонлар рўза тутадилар. Ушбу ойда рўзадорлар оғиз очганларидан кейин “рамазончилар” ёки “райвончилар” уйма-уй юриб “ё рамазон” кўшиғини айтишган. “Рамазончилар” ҳар бир хонадон эгаларига яхши ният тилақларини тиллаш билан биргаликда хонадон соҳибларининг сифатлари ифодаладиган мисралар билан кўшиқларини бошлаган:

Рамазон айтиб келдик эшигингизга,
Худойим ўғил берсин бешигингизга,
Манови уйнинг орқасида ой кўрибмиз,
Ҳамма уйдан шу уйни бой кўрибмиз.

Аждодларимиз томонидан яратилган тақвим кўшиқларидан “Ё рамазон” кўшиқлари алоҳида тадқиқ этилмаган бўлса-да, эзиб олиш ва таҳлил қилиш борасида муайян ишлар амалга оширилган.

Рамазон ойда ижро этиладиган халқ кўшиқлари ҳақидаги илк қайдлардан бири Н.П.Остроумов қаламига мансубдир [1]. “Ё рамазон” ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодининг тақвимий маросимлар фольклорига оид анъанавий жанрларидан биридир.

М.Алавиянинг таъкидлашича, рўза пайтида, яъни рамазон ойна кирганда, кўпчилик бўлиб, эшикма-эшик юриб “Ё рамазон” айтиш фақат ўзбеклардагина эмас, Ўрта Осиё ва Қозоғистонда ҳам кенг тарқалганлигини таъкидлайди [2]. Дарҳақиқат, мавсумий маросим кўшиқларини кенг тарқалганлигини афғонистонлик Надим Муҳаммад Хумоюндан эзиб олинган “Ё рамазон” кўшиқлари орқали ҳам билишимиз мумкин:

Бу уйнинг туйнуги қаптархонадур,

Бири учса бири келиб қўнадур.

Раббиман, ё раббиман, ё рамазон,

Ассалому алайкум моҳи рамазон.

А.Шерназаров Қашқадарё воҳаси тожик халқларининг мавсумий маросим фольклорига алоҳида ўрин тутган Рамазон ойда айтиладиган “Раббиман” кўшиқларидан намуна келтирган:

Раббиман ё раббиман, ё рамазон,

Раббиман Оллоҳ моҳи рамазон.

Бибиён хезед давлат саратон,

Саду бист сола шавад писаратон [5].

Бундай кўшиқлар кишиларнинг бир-бирига олқиши билан йўғрилгани жиҳатидан эътиборни тортади.

О.Сафаров “Ё рамазон” кўшиқларини ўзбек болалар фольклорининг намунаси сифатида таҳлил қилиб, бу кўшиқларни тўплаш, илмий ўрганиш халқимиз яратган хилма-хил қадриятларни баҳолашнинг ҳаққоний мезони бўлишини қайд этган [6]. Сандиқчиликка тайинланган бола ўз навбатида белбоғ олиб чиқиши шарт саналган. Тушган хайр-эхсонларни шу белбоққа тугаверган. Ниҳоят, “Ё рамазон” айтиш якуллангач “сандиқчи” йиғилган хайр-эхсонини ҳар бир боланинг кўшиқ ижрочилигидаги иштирокига яраша улашиб берган. Бунда инсоф ва адолатга қатъий амал қилинган.

Фольклоршунослар М.Жўраев ва Ш.Шомусаровлар томонидан 2001 йилда “Ё рамазон” кўшиқларидан тузилган биринчи “Улуғ ойма удумлари” номли фольклор тўплами нашр эттирилган [7].

Ўзбек маросим фольклорининг қадимий жанрларидан бири ҳисобланган “Ё рамазон” кўшиқлари Ўзбекистоннинг барча вилоятларида кенг тарқалган. Анъанага кўра, эзгуликни тараннум этувчи кўшиқларнинг турли вариантлари Сурхон воҳаси болалари томонидан ҳам айтилиб келинмоқда. Рўза ойларида уйма-уй юриб айтиладиган “Ё рамазон”, “Ё раббиман”, “Май рамазон” каби номлар билан аталадиган кўшиқлар шулар жумласидандир. Ушбу кўшиқ вариантларини киёслаганимизда уларнинг бандлари, асосан, “Ё рамазон”, “Ё рамазон, рамазон”, “Ё, рамазон, ё рамазон”, Ё, рамазон, майрамазон”, баъзан “Ё рамазон, Муҳаммад химматига бой рамазон”, “Оллоҳума ё рамазон, Оллоҳума ё рамазон” сатрлари билан тугаганлигига гувоҳ бўлдик.

Сурхондарё вилоятининг шаҳар ва қишлоқларида ижро этилган “Ё рамазон” кўшиғи Р.Мустафоқулов томонидан Чоршанби баҳши Раҳматилла ўғлидан эзиб олинган. Ушбу кўшиқ органиаллик, индивидуаллик жиҳатдан ноёб дурдона ҳисобланади [8]. Бу кўшиқ халқимизнинг муҳим қадриятларидан бири бўлган саломлашиш билан бошланиб, янги ва улуғ ой бўлган рамазоннинг кириб келганлиги билан хонадон аҳли қутланади. Шундан сўнг, хонадон аҳлига яхши тилақлар билдирилиб, хонадон эгаларининг сахийлиги мадҳ этилган.

Ассалому алайкум бойлар,

Қутлуғ бўлсин улуғ сана, янги ойлар,

Ҳовлингизда тўй устига бўлсин тўйлар,

Бой акамик бизлар учун сарка сайлар,

Бойвуччаси яхши айт деб танга ташлар.

Ш.Имомназарова “Мавсумий маросим фольклорини ўрганишдаги муҳим манба” номли мақоласида “Ё рамазон” кўшиқларининг ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги атрофлича маълумот бериб ўтган [9].

“Ё рамазон”, “Бойчечак” мавсумий маросим кўшиқларини таҳлил қилиш, ўрганиш жараёнида шу нарсага амин бўлдикки, ҳар бир оилага қутлов, яхши

ниятлар, дуо, фарзанд тилаш, ҳар бир хонадондан алла садолари янграб туришини иташ каби энг эзгу тилакларнинг мужассамлашганлиги бу қўшиқларнинг ҳаётбахшлигини кўрсатувчи омиллари:

Ё рамазон айтиб келдик эшигингизга,
Кўчқордай ўғил берсин бешигингизга,
Кўчқордай ўғил берса бешигингизга,
Ким келиб, ким кетмайди эшигингизга.

Инсон ҳаётининг, яшаш тарзининг муҳим қисмини ташкил этган қутлов, тилак, дуолар халқ қўшиқлари орасида “Ё рамазон” қўшиқларида учраши бу қўшиқларнинг халқона эканлигини кўрсатади.

Сўм-сўм тилло, сўм тилло,
Сувга солса ботмасин.
Худо берган кенг давлат,
Тепкиласа кетмасин.

Ўзбек болалар мавсуми маросим қўшиқларидан “Ё рамазон”, “Бойчечак” қўшиқлари ўзининг матн тузилиши, бадиий воситалари, композицияси, мазмун ва образлар таркибига кўра ўхшаш жиҳатларга эга.

Фольклоршунос М.Жўраев “Бойчечак” қўшиғининг ижро усули ва матндаги айрим мисралар рўза кунлари болалар томонидан айтиладиган анъанавий “Ё рамазон” қўшиқларига ўхшашлигини, бу эса “Ё рамазон” қўшиқларининг ижро шакли аслида Ўрта Осиё халқларининг аграр культлар ва ўлиб тирилувчи табиатни ўзида мужассамлаштирган мифологик персонажлар билан алоқдор календарь маросимларидан бири – бойчечак чиққанда уйма-уй юриб “қўклам даракчиси” хабарини етказиш анъанасининг ислом дини таъсирида қайта поэтик мушоҳада этилиши натижаси” эканлигини қайд этган [1].

Юртимиз худудларида баҳор фасли билан боғлиқ “Бойчечак сайли” ёки “Бойчечак хабари” маросимлари ҳам ўтказилган. Ушбу маросим болалар томонидан тоғ бағридан, қир-адирлар, боғлардан териб келинган баҳор фаслининг даракчиси “Бойчечак” гулини уйма-уй юриб тарқатиши ва қўшиқлар айтиши билан бошланган. Маросимда ижро этиладиган қўшиқлар йиллар давомида ўзбек халқининг ҳаётини тажрибаларидан қайта-қайта ўтиб, чархланиб, янгилашиб бугунги кунимизгача етиб келган. Маросим фольклорига оид материалларини тўплаган Е.М.Пешчарева “Бойчечак сайлида” айтиладиган мавсумий қўшиқларни XX аср бошларига келиб болалар репертуарига ўтганлигини тасдиқлайди [10].

“Бойчечак” қўшиқлари кишига эстетик завқ бериб, унинг руҳий оламини бойитади. Қўшиқларда болаларга хос содда, самимий, ҳазил-мутойибага бой бўлган мисралар ўз ифодасини топган. “Бойчечак” қўшиқлари ҳам “Ё рамазон” қўшиқлари каби анъанавий бошланма билан бошланган ва болалар томонидан ижро этилган:

Бойчечагим бойланди,
Қазон тўла айрондир.
Айронингдан бермасанг,
Қазонларинг вайрондир. [11]

Болалар томонидан “Бойчечак” қўшиғини уйма-уй юриб айтиш билан биргаликда, ўзлари териб келинган бойчечакларни кекса ва касалманд одамларга беришган. Улар юз-кўзларига суртиб, омонлик, омонлик, ҳеч кўрмайлик ёмонлик, келаси йил шу кунларга эсон-омон етайлик, деб болаларни алкаганлар. Бундан хурсанд бўлган болалар:

Бойчечак келтирдик эшигингизга,
Худойим ўғил берсин бешигингизга, – деб қўшиқ айтиб, бошқа хонадонга ўтганлар [1].

Кўриниб турибдики, “Бойчечак” қўшиқларида ҳам хонадон эгаларига фарзанд сўраш асосий тилаклардан бири ҳисобланган.

Баъзи болалар эса уй эгасининг фарзанди ўғил бўлишига истақ билдириб қуйидаги қўшиқни ҳам қуйлашган:

Хурли бўлинг, хурли бўлинг,
Бойчечакдай гулли бўлинг,
Келаси йил шу маҳал,
Кўш кокил улли бўлинг [11]!

Болалар мавсумий маросим қўшиқларидан “Ё рамазон” қўшиқларининг матнларидаги саломлашиш, уй соҳибларининг яхши сифатларини ифодаловчи мисралар “Бойчечак” қўшиқларининг матнларида ҳам сақланиб қолган:

Ассалому алайкум, бизлар келдик,
Кўргали, кўришгали салом бердик,
Ассалому алайкум ётган бойлар,
Эчки, қўй, подага ботган бойлар,
Эчки, қўй, подани киминг хайдар,
Елкалари япиллаб қулинг хайдар,
Қаттиқ ердан қақраб чиққан бойчечак, бойчечак,
Юмшок ердан югуриб чиққан бойчечак, бойчечак!

[12]

“Ё рамазон” ва “Бойчечак” қўшиқларининг матнларидаги ўхшаш жиҳатлардан яна бири уй эгаларининг сифатлари, уларнинг яхшиликларини, сахийлигини тасвирлайдиган мисраларнинг мавжудлигидадир:

Шул уйнинг эшиги энгашади,
Бой билан бойбичча кенгашади,
Бой айтади: кўтондан қўй берамиз,
Бойбичча айтади: бўқчадан тўн берамиз [12]!

Мободо уй эгаси бирор юмуш билан банд бўлиб, ҳадеганда “бойчечакчи”лар ҳузурига чиқавермаса, болалар:

Овратманг, овратманг,
Болаларни жовратманг! - дейишган.

Анъанага кўра, “Бойчечак” қўшиқларида ҳам хонадон соҳибларига эзгу тилаклар тилаб, алқаб фотиҳа билан якунланган:

Сув қайнаган қозонингда мой қайнасин,
Тўрингда тўрт-беш ўғлинг жайрангласин,
Насибаси ортиқ бўлсин болаларнинг,
Ўйнаб-қулиб ёнбошингда мой чайнасин,
Эшигингнинг олди ўр бўлсин,
Сенга келган балонинг икки кўзи кўр бўлсин,
Бойчечак, бойчечак [1]!

Хулоса қилиб айтганда, аждодларимиз тамонидан яратилган тақвим билан боғлиқ “Ё рамазон”, “Барот келди”, “Бойчечак” каби мавсумий маросим қўшиқларини халқимиздан ёзиб олиш ва худудларда ижро этиладиган бу қўшиқларнинг бир-бирдан фарқланиб турадиган локал хусусиятларини илмий ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Бундан ташқари, “Ё рамазон”, “Барот келди”, “Бойчечак” каби мавсумий маросим қўшиқларининг ўхшаш жиҳатларини ўрганиш ҳам болалар фольклори жанрларининг тарихий тарққиёти ҳақида муҳим илмий хулосаларга келишга имкон беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Жўраев М. Ўзбек мавсумий маросим фольклори. Тошкент. Фан: 2008.-Б.294

2. Алавия М. Ўзбек мавсумий маросимлари 1974. –Б. 226.
3. Будзинский Н., Народная поэзия ташкентских сартов // Средняя Азия Кн. IX-X.-Ташкент, -1910. - С.160-163.
4. Пирматова М. Ўзбек таквим фольклори. Филол. фан. ном. дисс., Тошкент, 2008, - Б.150.
5. Шерназаров А. Қашқадарё тожик маросим икки тиллик ва адабий таъсир. Филол. фан. номзод. дисс., – Самарқанд, 2018, – Б.147.
6. Сафаров О. “Ё рамазон” кўшиқлари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1992. – № 2 -Б.27
7. Жўраев М, Шомусаров Ш. Улуғ оғим удумлари. Тошкент: Мовароуннахр, 2001.- Б.92.
8. “ЗЎФА”. Инв. №1974/1. 1993 йилда Чоршанби бахши Раҳматилладан Р.Мустафоқулов ёзиб олган.
9. Имомназарова М. Мавсумий маросим фольклорини ўрганишдаги муҳим манба // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2021. № 2.- Б.37-40.
10. Пешчарева Е.М. Некоторые игры среди о седлого населения Туркестана. //Бюллетень САГУ. Вып. 11. 1925. - Б.92.
11. Галиев Ш. Ўзбек болалар ўйин фольклори. - Тошкент.: Фан, 1998.-Б.73-74.
12. Жўраев М. Наврўз кўшиқлари. -Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси. 2007. - Б.164.

УДК: 8.01-1

Зилола ЭШАНОВА,

*Андижон давлат университети доценти в.б.,
филология фанлари бўйича фалсафа (PhD) доктори
E-mail: z.eshanova@mail.ru*

АДУ доценти, педагогика фанлари бўйича PhD Саматов Д. тақризи асосида

IDEOLOGICAL AND ARTISTIC PROPERTIES OF CONFLICT IN THE FRIEND "FARHOD AND SHIRIN"

Abstract

Munojots is a literary phenomenon in Uzbek literature, which is included in the preface of devons and colleges, in the thematic classification of lyrical works, in the introductory chapters of large-scale epic epics. The prayers come in the composition of epics and perform a certain artistic and aesthetic function. The article deals with such issues as the harmony of the prayers in the preface of Alisher Navoi's epic "Farhod and Shirin" with the content of the work, the artistic expression of the author's mystical and philosophical views, artistic and aesthetic tasks. The article also shows the ideological and artistic features of the prayers in the epic, the poet's artistic skill in creating prayers on the basis of analysis and interpretation.

Keywords: doston, odobi tasnif, hamd, na't, munojat, introductory chapters, composition of the work, abrorlik maqomi, solik, soliki majzub, majzubi solik.

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ СВОЙСТВА КОНФЕРЕНЦИИ В ДРУГЕ "FARHOD AND SWEET"

Аннотация

Муноджот – литературное явление узбекской литературы, которое включено в предисловие девонов и училищ, в тематическую классификацию лирических произведений, во вводные главы масштабных эпических эпосов. Молитвы входят в состав былин и выполняют определенную художественно-эстетическую функцию. В статье рассматривается совместимость молитв в предисловии к эпосу Алишера Навои «Фарход и Ширин» с содержанием произведения, художественным выражением мистико-философских взглядов автора, художественно-эстетическими задачами. В статье также показаны идейно-художественные особенности молитв в эпосе, художественное мастерство поэта в создании молитв на основе анализа и интерпретации.

Ключевые слова: эпос, одоби тасниф, хамд, наът, муноджот, состав произведения, асар композицияси, аброрлик макоми, солик, солики мажзуб, мажзуби солик.

“ФАРҲОД ВА ШИРИН” ДОСТОНИДАГИ МУНОЖОТЛАРИНИНГ ҒОЯВИЙ-БАДИИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Муножотлар ўзбек адабиётидаги адабий ҳодиса бўлиб, улар девон ва куллийтлар дебocasида, лирик асарларнинг мавзуй таснифида, катта ҳажмли эпик достонларнинг муқаддимавий бобларидан ўрин олган. Муножотларнинг достонлар композициясида келиб ва маълум бадий-эстетик вазифа бажаради. Мақолада Алишер Навоийнинг “Фарход ва Ширин” достони муқаддимасидаги муножотларнинг асар мазмуни билан уйғунлиги, уларда муаллифнинг тасаввуфий-фалсафий қарашларининг бадий ифодаси берилганлиги, бадий эстетик вазибалари каби масалалар ёритилган. Шунингдек, мақолада достондаги муножотларнинг ғоявий-бадий хусусиятлари, муножотларни яратишдаги шоир бадий маҳорати таҳлил ва талқинлар асосида кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: дoston, одоби тасниф, хамд, наът, муножот, муқаддимавий боблар, асар композицияси, аброрлик макоми, солик, солики мажзуб, мажзуби солик.

Кириш. Ҳозирги кунда Алишер Навоийнинг ҳар бир фикри, ҳаёт ва одамзот ҳақидаги қарашлари халқимиз ва келажак авлод учун зарур. Миллий истиқлол мафқурасининг асосий негизи маънавиятли комил инсонни тарбиялаш экан, бунга улуг мутафаккир ижодсиз, қарашларсиз эришиш мумкин эмас. «Улуг шоир ижодий мероси халқимиз маънавиятини юксалтириш, ёш авлодни ватанга садоқат ва миллий қадриятларимизга хурмат руҳида тарбиялашда алоҳида аҳамият касб этади» [1]. Навоий муножотлари ёшларни, инсонни иймонли, эътиқодли қилиб тарбиялайди, уларни комил инсон бўлишга ундайди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Алишер Навоий “Ҳамса”сидаги иккинчи дoston “Фарход ва Ширин” бўлиб, мазкур дostonдаги Фарход Улуг висол йўли – Ҳақ дийдори сари сафар қилган солики мажзуб

тимсоли сифатида талқин қилинади. Дostonдаги Фарходнинг Юнонистонга сафари солики мажзубининг пирга эришиш қийинчиликлари, Арманистонга сафари эса ёрга етишиш қийинчиликларининг рамзий-бадий ифодаси эканлиги айтилади [6]. Шунингдек, адабиётларда солики мажзуб – мақомларни қийинчилик билан босиб ўтгандан сўнг жазба топиш, дея таърифланиб, илоҳий мазҳар – илоҳий жамол сиймосида акс этган киши [9]. (Ширин) ни кўрган солики мажзуб ҳолати кўрсатилгани ҳам қайд этилади.

Ушбу дoston ҳам анъанавий муқаддимавий боблар: хамд, муножот, наът, меърож туни таърифи; қалам таърифи: Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий ва Жомий мадҳи; сабаби таълиф: хотифнинг нидоси ва асар режасининг тузилганлиги ҳақидаги боблар; Султон Хусайн Бойқаро ва Шаҳзода Бадиуззамон мадҳидан

иборат. Анъанавий муқаддимавий бобларда муаллиф дунёқарашининг инъикоси мавжуд бўлиб, улар дoston ғоясини очишда муҳим аҳамиятга эга. Яъни ҳамд ва муножот боблари дostonнинг асосий қисмидаги фикрлар билан уйғун бўлади. Масалан, “Фарҳод ва Ширин” дostonида шоирнинг комил инсон ҳақидаги қарашлари, солики мажзуб бўлишнинг шартлари Фарҳод образи мисолида ёритиб берилган бўлиб, муножотларда ҳам муаллифнинг инсоннинг яратилиши ва унинг комиллик сари сафари қандай бўлиши ҳақидаги фикрлари илгари сурилади.

Дostonнинг 3-боби муножот бўлиб, у “Муножот инсоннинг адам ниҳонхонасидин вужуд кошонасиға келмақда адами ихтиёридин нишона демак ва вужуд шохроҳидин адам хобгоҳиға бормоқда вужуд изтироридин фасона айтмоқ ва гуноҳ қилурда бегуноҳлигин девонавор даъво қилмоқ ва девона занжирин соғинғондек бу девоналиғ дафъин шаръ силсиласи била рафъи қулли қилиб” [2,8] деб номланади. Ушбу дostonдаги боб сарлавҳаларида ҳам ижодкорнинг шу бобда ифодаламоқчи бўлган фикрлари, тасвирламоқчи бўлган воқеаларининг мўжазгина баъни берилади. Боб сарлавҳалари ижодкор ғоявий ниятининг юзага чиқишида муҳим омил бўлиб, маълум ғоявий-эстетик вазифа бажаради. Саъж тасвир воситаси асосида шакланган боб сарлавҳасидан кўринадики, мазкур бобда муаллиф “инсоннинг йўқлик оламидан борлик кошонасиға келиши ва вужуд кошонасидан йўқлик ётоқхонасиға бориши ҳақида сўзлашни ҳамда бунда инсонда ихтиёр йўқлиги, гуноҳ қилишдаги бегуноҳ эканлигини девонавор даъво қилиши, сўнг тавба қилиб Аллоҳга муножот қилиши” ҳақида сўзламоқчи экан.

Тадқиқот методологияси. “Хамса” асарининг бошқа дostonларидидаги муножотлар каби ушбу муножотнинг тематик мундарижаси ҳам қуйидагича шакллантирилган:

1. Илк бандда Аллоҳга мурожаат берилади.
2. Аллоҳнинг қудрати, сифатлари таърифи дostonда қўйилган масалага уйғун ҳолда таърифланади.
3. Гуноҳлар ва хатолар учун истиғфор сўралади.
4. Асарда қўйилган ғояни ифодалашда Аллоҳдан мадад тиланиб, асари ҳақида тилаклар билдирилади.
5. Муножотнинг сўнгги байтида пайғамбар шафоати сўралади.

Фарҳод ва Ширин” дostonидаги муножот боблари дoston вазнида, яъни арузнинг ҳазажи мусаддаси маҳзүф вазнида ёзилган ва маснавий шаклида ифодаланган бўлиб, 55 байтдан иборат. Мазкур дostonдаги муножотда Навоий “азал қисмати”га кенгрок тўхталади. Муножот қуйидаги байтлар билан бошланади:

Илоҳий, андаким йўқ эрди будум,

Адам уйқусида эрди вужудум [2,8].

Муаллифнинг Аллоҳга мурожаати билан бошланган юқоридаги байтда инсоннинг адам уйқуси вақтидаги, яъни хали яратилмаган пайтидаги ҳолати ҳақида сўз боради. Навоий “Хайрат ул-аброр” дostonининг уч хайрат берилган бобларида инсоннинг Аллоҳ даргоҳида яратилиш ва “адам шабистонидан вужуд шаҳристонига”, яъни йўқлик тунидан вужуд шаҳрига саёҳати ҳақидаги воқеаларни тасвирлайди. Мазкур дostonда эса инсоннинг азал қисмати ижрочиси эканлигини таъкидлаш учун муаллиф яна инсоннинг йўқликдаги ҳолати ва яралишига эътибор қаратади:

Не руҳум гулшанидин дард пайдо,

Не жисмим туфроғидин гард пайдо.

Вужудимда аносир банд тормай,

Таним ичра сўнтак пайванд тормай.

Бўлунмай туфроғим гарди фандин,

Насиме йўқ вужудимда ҳаводин [2].

Мазкур бобдаги муножотнинг дастлабки байтларида ҳам хали инсон яратилмаган ва Аллоҳгина мавжуд бўлган даврдаги (хронотоп) воқелик тасвири берилади. Яъни муаллиф хали руҳи яратилмаган, жисми учун тупрок олинмаганлиги, вужуд унсурлари (сув, тупрок, ўт, шамол), тана, суяклар ҳам ўзаро боғланмаган, вужуди хали нафас олмаётган пайтдаги воқелик тасвирини берар экан, ана шу ҳолатдаги ожиз ва мавжуд бўлмаган инсонни яратган Аллоҳнинг қудрати ҳақида мушоҳада юритади. Муножотнинг кейинги байтларида муаллиф инсоннинг яратилиши, гўдақликдаги ҳолати ва ҳаёти ҳақидаги фикрларини беради:

Бу санъатлар қилиб оламға соттинг

Ким, они одами хайлиға коттинг [2].

Таҳлил ва натижалар. Навоийнинг фикрича, инсон азал қисмати ижрочиси бўлиб, унинг тақдирини битилган ишларда унда ихтиёр йўқ. Шундай экан, инсон қилган гуноҳлари ҳам унинг ихтиёридан ташқарида ва тақдирнинг ҳукми билан бўлар эканда, дея ёзғиради муаллиф:

Бу ерга тегруким бўлди шумори,

Анга йўқ эрди ҳеч иш ихтиёри.

Бу ҳолат ичра тутмай они маъзур,

Яна қилдинг неча амрингға маъмур [2].

Дарҳақиқат, “Фарҳод ва Ширин” дostonи муқаддимасидаги муножотда Навоий инсон ва азал қисмати, “Лавҳ ул-маҳфуз” ва тақдир ҳукми борасида исён қилгандек бўлади. Бу эса хушёр одамлар силсиласидан бўлмаган ҳар қандай одам қалбида пайдо бўлиши мумкин бўлган ҳолат:

Берурсен гоҳ анга дўзах била бим,

Қилурсен гоҳ жисмин ўтқа таслим.

Азал субҳида малхузунгни келтур!

Ароға «Лавҳи маҳфуз»унгни келтур!

Не қилғон иш гар эрмас анда мактуб,

Неким қилсанг эрур адлингға махсуб [2].

Муаллифнинг фикрича, инсон тақдирини азал ижрочиси экан, унинг қиладиган ишлари “Лавҳ ул-маҳфуз” да ёзиб қўйилган экан, унда унинг қилган гуноҳлари учун нимага жазо берилади, яъни жисми дўзах ўтида қўйдирилади. Бу бахтсиз инсонларнинг ўз ихтиёри билан қилмаган гуноҳлари учун балога қолиши адолатданми, дея ёзғирган Навоий ўзининг ҳам ана шундай ожиз ва осий бандалигини ҳис қилади. Бундай даъво эса девона инсонларда пайдо бўлишини англаган ҳолда тезда фикридан қайтиб, хушёр одамлар силсиласидан бўлмоқ учун Аллоҳдан гуноҳ ва исёнлари учун истиғфор сўрайди:

Жунундин сўзга бир дам бўлмай огоҳ,

Гар ортуқ сўз дедим: астағфируллоҳ.

Илоҳий, боқмағил мажнунлуғумға,

Карамдин чора қил махзунлуғумға[2].

Муаллиф инсон ва тақдирини азал муносабатлари ҳақидаги фикрлари учун Аллоҳдан истиғфор сўрагач, яратаётган асари ҳақида тилакларини билдиради. Ёзаётган асарининг овозаси баланд бўлишини сўрар экан шоир “жоми тавфик”, “роҳи таҳқиқ”, “сўзи роҳин” каби истиораларни қўллайди:

Иноят айнидин хомам сари боқ,

Қизил айла юзум, номамни ҳам оқ.

Юзум лутфунг суйидин тоза қилгил,

Сўзум қўсин баланд овоза қилгил.

Майи нутқум тарабхез айла, ё Раб,

Найи килким шакаррез айла, ё Раб.

Кетур илгимга доғи жоми тавфиқ,

Йетур кўнглумга доғи роҳи таҳқиқ.

Юқоридаги байтларда шоир “жоми тавфиқ” – тавфиқ жоми, “роҳи таҳқиқ” – ҳақиқат майи каби истиораларни қўллайди ҳамда Аллоҳдан қўлига тавфиқ жомини тутқазिशини, қўнглига эса ҳақиқат майини етказишини сўрайди. Ҳақиқат майи эса муаллиф қалбини ўртаётган солики мажзублик иштиёқи бўлиб, унинг моҳиятини ўқувчига етказишда Аллоҳдан мадад сўрайди. Навоий мазкур муножот байтларида Аллоҳнинг азал қисматига исён қилувчи эмас, балки Аллоҳдан ўзи учун яхши тақдир (солики мажзубликни) ато этишини сўраб илтижо қилувчи шахс сифатида гавдаланади. Дарҳақиқат, Алишер Навоий “Маснавий” асарида Ҳиротдан Самарқандга кетиш сабабларини изоҳлар экан, Аллоҳга етишишининг икки йўли: мажзуби солиқлик ва солики мажзублик ҳақидаги фикрларини беради. Мажзуби солиқ – Ҳақдан жазба етиши, яъни Аллоҳ ёди билан ўзлигидан беҳабар бўлиб юриши, мақомларни эгалламасдан туриб, ҳол мартабасига эришиш [9] бўлиб, солики мажзублик эса пирга қўл бериб, унинг иродаси билан риёзат чекиш ва ундан сўнггина жазба етиши, бунда авал тарикатдаги мақомларни босиб ўтгандан кейингина ҳол мартабасига эришишдир [9]. Шоир мажзуби солиқликнинг ўзига тақдир қилинмагани, шу боис энди ўзини солики мажзуб бўлиш иштиёқи берқарор этганини ёзади.

Муножот сўнггида Навоий Мустафо, яъни Муҳаммад (с.а.в) шафоатларини (шафоат жоми) сўраш билан, муножотдаги фикрларини яқунлайди:

Сўзум роҳин килиб равшан сафодин,

Шафоат жоми еткур Мустафодин [2].

Хулоса ва тақлифлар. Юқоридаги фикрлардан кўринадики, Алишер Навоий ҳар бир дostonининг муқаддимасида муножот бобларини бемақсад киритмаган. Ҳар бир дoston композициясидаги муножотлар турли ғоявий-эстетик вазибаларни бажаради, яъни уларнинг мазмуни дoston асосий қисмидаги воқеалар билан, умуман, дoston мундарижаси билан уйғунликда шакллантирилади. “Фарҳод ва Ширин” дostonидаги муножот ҳам асарнинг бош концепцияси бўлган солики мажзублик билан боғлиқ ҳолда шакллантирилган. Муаллифнинг фикрича, солики мажзублик ҳаммага ҳам насиб этмайди, фақат Аллоҳ тақдир қилган инсонларгина бу мақомга эриша олади.

Хулоса қилиб айтганда, мазкур дostonда Навоий солики мажзуб бўлиш учун пир топиб, унга ўзини топшириши, қалбни барча ёмон иллатлардан поклаши, нафсни ўлдирishi (аждархо), давлат ва бойликка ҳирс қўймаслиги (дев), дунё хой-у ҳавасларидан фоз кечиши (темир пайкар) ва мажозий ишқда тобланиши, сўнг ҳақиқат босқичида комилликка етишиши зарур, деган фикрларини тасаввуфий-рамзий образлар воситасида ёритиб беради. Солиқнинг ушбу машаққатли йўлни босиб ўтиб, жисм занжиридан озод бўлгач, Аллоҳ висолига эришиши ҳақидаги муаллифнинг тасаввуфий қарашлари Фарҳод образи тақдир мисолида кўрсатиб берилган. Дostonдаги муножотда улғу шоирнинг тақдирига солики мажзублик ёзилган инсонлар абзорлик мақомига эриша олади, деган бош ғоявий ниятнинг юзага чиқиши учун замин ҳозирланади. Улғу шоир ёзмоқчи бўлган асари қалбини ўртаётган солики мажзубликнинг моҳиятини инсонларга англашувчи ва уларда ҳам айни шундай иштиёқни пайдо қила олувчи бўлишини Аллоҳдан илтижо қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш. Адабиёт, санъат ва маданият яшаса, миллат ва халқ безавол яшайди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ижодкорлар билан учрашувидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2019 йил 9 февраль.
2. Алишер Навоий . МАТ. 20 томлик. 8 том. Ҳамса. Фарҳод ва Ширин. – Т.:Фан,1992. – 595 б.
3. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Насрий баёни билан. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт матбаа уйи., 2006. – 534 б.
4. Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати. – Т., 1999. – 374 б.
5. Алишер Навоий: қомусий луғат. 1-2-жилдлар / Масъул муҳаррир Ш.Сироҷиддинов. – Т.: Шарқ, 2016. –536 б.
6. Жўрақулов У. “Қаср” ва “ тоғ-ғор” хронотоплари поэтикаси / Алишер Навоий “Ҳамса”сида хронотоп поэтикаси. – Тошкент: ТУРОН-ИҚБОЛ, 2017. – Б. 160-186.
7. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: O`ZBEKISTON, 2014. – 320 б.
8. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: “Мовароуннаҳр”-“Ўзбекистон”, 2009. – 448 б.
9. Sirojiddinov Sh , Yusupova D va b. Navoiyshunoslik. Darslik. – Т.: TAMADDUN, 2018. – 520 b.
10. Сироҷиддинов Ш. Алишер Навоий. Манбаларнинг киёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Т.: Akademnashr, 2011. – 326 б.

Охида ЮЛДАШЕВА,
Ўзбекистон Миллий университети
Рус адабиётишунослиги кафедраси ўқитувчи
E-mail: odiljon12@bk.ru

ЎзМУ доценти, филол.ф.д. Гибралтарская О.Н. тақризи асосида

THE POETICS OF THE TITLE OF D. RUBINA'S STORY "BABKA"

Abstract

The article examines the poetics of the title and the theme of the East in the work of Dina Rubina on the example of the story "Babka". This study analyzes the title of the story, the image system, time and spatial organization of the text. Among the central images in the article, the image of Tashkent is highlighted, which is recreated using the names of streets, the names of bus stops, markets, reservoirs, and the names of household items.

Keywords: poetics of the title, image, East, story, hero, motive, modern literary process.

ПОЭТИКА ЗАГЛАВИЯ РАССКАЗА Д.РУБИНОЙ «БАБКА»

Аннотация

В статье рассматривается поэтика заглавия и тема Востока в творчестве Дины Рубиной на примере рассказа «Бабка». В данном исследовании анализируется название рассказа, образная система, время и пространственная организация текста. Среди центральных образов в статье выделяется образ Ташкента, который воссоздан при помощи наименования улиц, названия остановочных станций, рынков, водоемов, названия предметов быта.

Ключевые слова: поэтика заглавия, образ, Восток, рассказ, героиня, мотив, современный литературный процесс.

Введение. В творчестве Д.Рубиной особое место занимает тема Востока. В частности, в романе «На солнечной стороне улицы», «Бабка», «Цыганка». В этих произведениях тема Востока нашла особое отражение в контексте исторических событий эпохи, современных реалий и личной творческой судьбы. На наш взгляд, в малом жанре рассказа ключевое значение имеет поэтика заглавия.

Цель – проанализировать поэтику заглавия рассказа «Бабка».

Анализ литературы по данной теме. Обзор научных исследований в данной области показал, что этому вопросу посвящены следующие работы:

Э.Ф.Шафранская «Мифопоэтика иноэтнокультурного текста в русской прозе XX-XXI века» (2008 г.), Д.Д.Зиятдинова «Художественная репрезентация национального мифа в творчестве Д.Рубиной 1990-2010-х гг.» (2014 г.), Г.С.Зуева «Живописный экфрасис как способ создания образа героя-художника в прозе Дины Рубиной» (2018 г.), А.Г.Сильчева «Трилогия «Люди воздуха» Дины Рубиной: особенности художественного метода» (2019 г.), О.А.Васиярова «Визуализация в прозе Д.И.Рубиной XXI века («Холодная весна в Провансе», «Окна»)» (2019 г.). Очевидным является присутствие темы Востока в творчестве Д.Рубиной, но, на наш взгляд, данный вопрос требует специального рассмотрения. При анализе, мы опирались на труды С.Кржижановского «Поэтика заглавий» (1931 г.) и А.Эткинда «Поэтика заглавий» (1998 г.) Среди узбекистанских ученых к теме, образу Востока, к русскоязычной прозе и к поэтике заглавий в целом обращались такие литературоведы, как О.Н.Гибралтарская «Русскоязычная литература в аспекте времени» [2], Гибралтарская О.Н., Камилова С.Э. «Специфика передачи индивидуального стиля писателя при переводе художественной прозы с узбекского на русский язык» [3], С.Э.Камилова «Genre transformation of a short-story in the late XX – early XXI centuries in Russian

and Uzbek literature» [5], Г.М.Эгамбердиева «The study of the epic “The Book of my grandfather Korkut” by Russian scientists-Orientalists» [9], Н.Х. Алимova «Meaningful vectors of Uzbek story at the turn of XX-XXI centuries» [1], А.М.Балтабаева «Репрезентация жанра повести в современном литературоведении» [4], О.Б.Юлдашева «The development of russian-language literature In uzbekistan» [10].

Анализ и результаты. В творчестве Дины Рубиной образ Востока – основная идейно-тематическая платформа, позволяющая осветить и углубить животрепещущие вопросы современности: войны и мира, судьбы еврейского народа, продолжения личности в истории рода, национального самосознания. В данном контексте одно из самых интересных произведений писательницы – рассказ «Бабка», проникнутый детскими воспоминаниями о ташкентском периоде жизни героини, ее семьи, народа, всей страны.

Ключевое значение в рассказе имеет принцип организации системы образов: сопоставление двух центральных женских (автор-повествователь «Мамэлэ» – Рахиль Когановская «бабка»); двух пространственных (Золотоноша – Ташкент); двух временных (прошлое – настоящее) образов.

По словам С.Д. Кржижановского, «Заглавное слово должно быть так относимо к словам текста, как слова текста к разрабатываемому книгой слою слов жизни» [6]. И, действительно, заглавие рассказа «Бабка» соотносимо со всем художественным произведением: с самого начала и до финала рассказа речь идет о бабке Рахиль. Безусловно, выбор заглавия ожидаем: в центре рассказа заглавная героиня – бабка Рахиль, судьба которой описывается внучкой – главной героиней Мамэлэ.

Александр Эткинд полагает, что «Заглавие связано с текстом как имя с вещью: загадочной связью, которую теоретики описывали всевозможными способами, от

принципиальной условности де Соссюра до мистической единственности у Лосева» [8]. В рассказе той загадочной связью выступает особая, невидимой нитью связывающая близость бабушки и внучки. Название заглавия отображает идейно-тематический пласт художественного произведения: изначально заглавие указывает на родство, намекает на преемственность поколений, на переданную бабушками мудрость и женскую силу своему поколению. В какой-то степени в образе бабки мы видим и саму главную героиню Мамэлэ: обе с тягой к искусству, в данном случае к словотворчеству, обе впечатлительные и артистичные.

Удивительно, что автор употребил, слово «бабка», вместо слова «бабушка», что несомненно заостряет внимание читателя. Согласно толковому словарю, слово «бабушка» предпочтительней слову «бабка», однако суффикс «к» не умаляет эмоциональный смысл рассказа и образ заглавной героини. Слово «бабка» образовано от общеславянского существительного «баба» (в значении мать по отцу или по матери) и суффикс «к» обозначает уменьшительно-ласкательный тон слова.

Бабка словно передала главной героине Мамэлэ свои таланты в артистизме, в писательстве, в рассказывании занятых историй с поучительным подтекстом. Таланты, которые так и не смогли найти пристанище и перешли от бабки к внучке, как бы перепоручились, чтобы найти выход.

Так, заглавной героиней рассказа является Рахиль, представленная глазами ее внучки «Мамэлэ», автора-повествователя. В связи с этим заглавие рассказа представлено вполне очевидно: бабка – это главный человек в судьбе писательницы, который внес огромный вклад в воспитание своей внучки и по собственному признанию автора в том, что именно она, бабка, «...была первым для меня ненавязчивым консультантом по стилю» [7, с. 1]. Автор описывает непростую судьбу бабки, бережно сохранив в памяти таланты бабки – воодушевленное пение, артистическое представление различных ситуаций, умение рассказать забавную историю, и сокрушенно восклицает: «...как умудрились бездумно запороть такой объект?.. Да в ней умерла великая актриса и, может быть, замечательный писатель!» [7, с. 3]. При этом важно, что первый урок творчества автор получила, лежа на тапчане с бабушкой в обычном ташкентском домике «...саманных лачугах, слепленных после войны на скорую руку...» и наблюдая за горящей свечой, представляла борьбу стихии со временем и делала выводы: «...мир твори огнем, лепи его из обжигающе горячей плоти – поздно менять, когда застынет...» [7].

Основное действие происходит в старом Ташкенте: «Это были уже другие времена и другие земли: не благодатная довоенная Украина, а знойное столпотворение саманного Ташкента, куда – через Кавказ и Казахстан – моих родных занесло эвакуацией в начале войны и где они застряли навсегда...» [7], однако в самом начале рассказа автор переносит читателя на Украину, откуда родом почти вся родня героини: «Фотограф местечка Золотоноша питал возвышенную страсть к искусству...» [7]. Золотоноша являет собой образ прекрасного прошлого, которое никогда не вернется, но навсегда сохранится в сердце Рахиль. Родом из Золотоноши различные, возможно вымышленные, истории, интересные случаи из жизни, чаще всего поучительные – Золотоноша как большая Родина никогда не сходит с уст героини Рахиль. Судя по воспоминаниям бабки Рахиль украинское местечко Золотоноша ей также

дорога, как и Ташкент для героини Мамэлэ. Даже с самого начала произведения становится понятно, что действия в «условно-настоящем Ташкенте» и в «прошлой Украине» будут перемежаться между собой посредством ретроспекций. Образ Ташкента сопрягается с идеей малой родины, домом детства на Кашгарке: «А ведь этот домик в большом, полном ребятни ташкентском дворе на Кашгарке (самом вавилонском, самом многоязыком районе утрамбованного эвакуацией безразмерного города), этот саманный домик: комната и кухня, выходящие на большую веранду, увитую старой виноградной лозой, – принадлежал не бабке с дедом, а второй жене моего дяди» [7].

Автор пытается вспомнить эпизоды из детства: «Вновь и вновь ворошу память...» [7], силится возобновить в памяти все до мелочей и это ей удастся: перед мысленным взором всплывают «...ее нервные руки (узкая кисть, длинные пальцы, безупречно овальная форма)» [7], затем в тексте вспоминаются уже «...растрескавшиеся руки помню, как самые рабочие из всех, что встречала в жизни. Первое, что я видела и чувствовала, просыпаясь, – эти руки: тяжелые квадратные кисти, грубые пальцы. От прикосновений ее пальцев к материи возникал шорох. Если она нечаянно ужаливала ледяными заусеницами...» [7]. Удивительно то, что автор вспоминает даже то, как бабка «укладывала в огонь куски угля голыми руками» [7], а также и то, что «...этими руками каждое утро она бинтовала деду культю ног» [7]. Метафорически автор сопоставляет руки бабки с упорным, непосильным трудом. В противовес грубым бабкиным рукам в тексте выступает портрет, на котором изображена Рахиль в восемнадцатилетнем возрасте: «...длинные косы вдоль длинного платья, нога в узкой туфельке с медной пряжкой, узкая кисть, длинные пальцы, безупречно овальная форма ногтей» [7]. Писательница задумывается о бренности человеческого бытия, об обстоятельствах, которые могут изменить и облик человека, и душу, и место жительства, и образ жизни. В моменты философских рассуждений Рубина находит виновника такой трансформации бабки: «Странно, думала я, почему жизнь так изменилась? Куда делись все эти изящные длинные платья, все эти томные позы, романтические венецианские окна, пусть и нарисованные? Где туфельки с медными пряжками? Где, наконец, ее, моей бабки Рахили, холеные ручки? Уж их-то не могла «украсть» никакая революция...Оказывается, могла и украли». Революция и война предопределили судьбу Рахиль, «украли» ее красоту и таланты» [7]. В связи с этим в рассказе красной нитью проходит мотив памяти, который является неким каркасом всего произведения. При описании двух мавзолеев героиня припоминает отколупанную плитку лазурного цвета вокруг мавзолея и «...лишь осколок последней прикипел к старой глине намертво...» [7], тем самым мы сравниваем этот упомянутый осколок с памятью автора, который несмотря на «совсем иные географические и временные горки» прилипает к героине, которую можно соотнести с мавзолеем, таким же познавшим многое в этой жизни. Мотив памяти, пронизывая весь рассказ Рубиной, становится некой точкой отсчета, которую дополняет мотив тоски по малой Родине – Ташкенту, а также мотив ушедшего детства.

Кроме того, образ Ташкента дополняется воспоминаниями о бытовых мелочах: «Подробно помню волшебное барахло с тележки «шара-бара», запряженной понурым осликом: старый узбек обменивал на бутылки

глиняные свистульки и тугие, румяно раскрашенные шары, выдутые из аптечных сосок...» [7, с. 5], даже восточные имена запомнились очень четко: «Немедленно хлопала дверь в крайнем от ворот домике, на крыльцо выбегала Шарапат, третья дочка дяди Хамида, и пронзительно кричала: «Жопер Ванючка! Жопер Ванючка угиль приехала!» Это означало только одно: шофер Ванюшка привез угля» [7]. В памяти героини сохранились такие моменты, по которым читатель может представить себе восточный национальный колорит: тапчан, саманный дворик, Кашгарка, базар.

Все события-воспоминания, произошедшие с героиней, складываются вокруг бабки и происходят в Ташкенте и несмотря на то, что героиня проводила там только каникулярное время, именно этот домик с верандой на Кашгарке кажется ей «...питаделью спокойствия и любви в сердцевине беспокойного детства» [7, с. 8].

Рубина довольно тесно связывает образ детства с образом Ташкента. Детское восприятие запечатлело в памяти героини самые яркие, самые запоминающиеся моменты жизни – домик на Кашгарке, велосипедные прогулки, бабкины истории, рассказанные в ташкентском дворике, мусульманское кладбище, старинные мавзолеи, а также символические детали: свеча, окно-театр – эти образы отсылают одинаково к образу Ташкента и к образу детства в памяти героини.

Образ Ташкента представлен героиней рассказа с особой любовью, так как именно Ташкент сохранился в воображении Мамэлэ как город-спаситель, город-хранитель, приютивший огромное количество людей во время Второй мировой войны, где дети-сироты смогли снова обрести покой и тишину. Недаром Рубина внесла в текст произведения воспоминание о мусульманском кладбище: старая кладбищенская ива словно укутала

своими ветвями маленькое беспомощное дитя, защищая тем самым его от детских страхов, от неприятных ощущений.

Также хочется особо подчеркнуть, что именно Ташкент удостоился такой чести стать тем самым местом, где зародилось писательское начало Рубиной. Скорее всего, впечатления от обстановки, от обстоятельств, от перемены места жительства, соединение душ героини с мудрой бабушкой повлияло на созревание творческого потенциала Дины Рубиной.

Заключение. Таким образом, проанализировав рассказ Дины Рубиной «Бабка», мы приходим к выводу о том, что действительно, заглавие рассказа «Бабка» соотносимо со всем художественным произведением: с самого начала и до финала рассказа речь идет о бабке Рахиль. Безусловно, выбор заглавия ожидаем: в центре рассказа заглавная героиня – бабка Рахиль, судьба которой описывается внучкой – главной героиней Мамэлэ. Кроме этого, мы видим, что образ Востока тоже занимает важную роль в данном художественном произведении. Описание ташкентского домика с верандой, с любовью описанные бытовые мелочи: тапчан, где спала героиня с бабкой, виноградная лоза, защищающая от палящего солнца, окно-театр, через который можно было увидеть необычные картинки, соседи-узбеки с восточными именами и присущим только им смешным произношением русских слов – воссоздают образ Востока. Кроме того, особую роль в воссоздании образа Востока играют описание Алайского базара, старых ташкентских улочек с названиями, которых сейчас нет, мусульманское кладбище, так верно обрисованное со всеми его полумесяцами, «говорящими» сверчками, тишиной летнего зноя, два ветхих мавзолея с отколотой плиткой – отображают национальный восточный колорит.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алимова Н.Х. Meaningful vectors of Uzbek story at the turn of XX-XXI centuries // Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales, 2020 <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7667398>
2. Гибралтарская О.Н. Русскоязычная литература в аспекте времени // XVI Виноградовские чтения. 2020.
3. Гибралтарская О.Н., Камилова С.Э. Специфика передачи индивидуального стиля писателя при переводе художественной прозы с узбекского на русский язык // Вестник Московского государственного лингвистического университета. 2018. № 12 (805). – С. 116-125.
4. Балтабаева А.М. Репрезентация жанра повести в современном литературоведении // Иностранные языки в Узбекистане, 2019. <https://scholar.google.com/scholar?oi=bibs&cluster=15917692215917662645&btnI=1&hl=en>
5. Камилова С.Э. Genre Transformation of a Short-Story in the Late XX-Early XXI Centuries in Russian and Uzbek Literature// Journal of Language and Literature Education, 2016. http://ijll-net.com/journals/ijll/Vol_4_No_1_June_2016/22.pdf
6. Кржижановского С. Поэтика заглавий (1931 г.) // Собр. соч.: В 5 т. СПб., 2006. Т. 4.
7. Рубина Д. Современная проза: Бабка. – М., 2011.
8. Эткинд А. Поэтика заглавий // Revue des etudes slaves. – 1998. – Tome 70. – Fascicule 3.
9. Эгамбердиева Г.М. The study of the epic “The Book of my grandfather Korkut” by Russian scientists-Orientalists // Philology and Linguistics, 2019. <http://scholar.google.com/citations?user=KolVOmgAAAAJ&hl=en>
10. Юлдашева О.Б. The development of russian-language literature In Uzbekistan // XXIII Международная научно-практическая конференция // Научная парадигма, 2021.